

DİNİ ARAŞTIRMALAR

Temmuz - Aralık 2023, Cilt: 26, Sayı: 65

ISSN: 1301-966-X

Tübitak/Ulakbim, TR Dizin tarafından dizinlenmekte olan
Dini Araştırmalar Dergisi, 31.10.2017 tarihinden itibaren
INDEX COPERNICUS INTERNATIONAL, ERIH PLUS,
PHILPAPERS: Bibliography of Philosophy,
BROWZINE Academic Journal Collections,
CROSSREF, İSAM Articles on Theology Database ile 11.11.2018
tarihinden itibaren ATLA Religion Uluslararası
indeksleri tarafından da dizinlenmektedir.

DİNİ ARAŞTIRMALAR

Cilt: 26 Sayı: 65
Temmuz - Aralık
Altı ayda bir çıkar

Yayın Türü

Yaygın ve Süreli

Dizgi

Leyla TAŞKESEN

Baskı

Uzun Dijital Matbaacılık
Zübeyde Hanım Mah. İstanbul Cad. İstanbul Çarşısı 48/48
06070 İskitler / ANKARA
Tel: (0312) 341 36 67

Basım Tarihi

Aralık 2023
ANKARA

Yönetim Yeri

Cihan Sk. No: 37/1 Sıhhiye/ANKARA

İletişim

Fatma ÇAPCIOĞLU
Adres: A.Ü. İlahiyat Fakültesi Beşevler/ Ankara
E posta: diniarastirmalar98@gmail.com
Web: dergipark.gov.tr/da

Banka Hesap Bilgileri

Dini Araştırmalar Dergisi adına
Şahin KIZILABDULLAH
İş Bankası
TR870006400000142052207023

DİNİ ARAŞTIRMALAR

Hakemli Bilimsel Dergi

Altı ayda bir çıkar.

İmtiyaz Sahibi

Motif Yayıncılık Rek. Paz. ve Tic. Ltd. Şti. adına
Oğuzhan KUZUCU

Editör

Prof. Dr. Cemal TOSUN

Editörler Kurulu

Prof. Dr. Recai DOĞAN/Kırgızistan Türkiye Manas Üniversitesi, Din Bilimleri Bölümü, Kırgızistan,
Prof. Dr. Ahmet Hikmet EROĞLU/Ankara Üniv., İlahiyat Fak., Dinler Tarihi ABD, Ankara, Türkiye,
Prof. Dr. Abdulkadir DÜNDAR/ Bozok Üniv. İlahiyat Fak. Yozgat, Türkiye, Prof. Dr. Kamil ÇAKIN/
Ankara Üniv., İlahiyat Fak., Hadis ABD, Ankara, Türkiye, Prof. Dr. Ş. Şule ERÇETİN/Hacettepe Üniv.,
Eğitim Fak., Eğitim Yönetimi ABD, Ankara, Türkiye, Prof. Dr. Yıldız KIZILABDULLAH/Ankara Üniv.,
İlahiyat Fak., Din Eğitimi ABD, Ankara, Türkiye, Prof. Dr. Tuğrul YÜRÜK/Çukurova Üniv., İlahiyat
Fak., Din Eğitimi ABD, Adana, Türkiye, Prof. Dr. Ali ÇETİN/Kırıkkale Üniv. İslami İlimler Fak. Mantık
Bilim Dalı, Kırıkkale, Türkiye, Doç. Dr. Halide ASLAN/Ankara Üniv., İlahiyat Fak., İslam Tarihi ve
Sanatları Bölümü, Ankara, Türkiye, Doç. Dr. Rabiye ÇETİN/Ankara Üniv., İlahiyat Fak., Kelam ABD,
Ankara, Türkiye, Doç. Dr. Cemil KUTLUTÜRK/Ankara Üniv., İlahiyat Fak., Dinler Tarihi ABD, Ankara,
Türkiye, Doç. Dr. Şahin KIZILABDULLAH/Ankara Üniv., İlahiyat Fak., Dinler Tarihi ABD, Ankara,
Türkiye, Doç. Dr. Hüsamettin KARATAŞ/Fırat Üniv., İlahiyat Fak., Dinler Tarihi ABD, Elazığ, Türkiye,
Doç. Dr. Fatma ÇAPCIOĞLU/Ankara Üniv., İlahiyat Fak., Din Eğitimi ABD, Ankara, Türkiye, Dr. Carrie
York AL-KARAM/University of Iowa, Department of International Studies, Department of Religious
Studies, Iowa, US, Dr. Öğr. Üyesi Hatice Merve ÇALIŞKAN BAŞER/Katip Çelebi Üniversitesi İlahiyat
Fak. Tefsir ABD, İzmir, Türkiye, Dr. Öğr. Üyesi Vahdeddin ŞİMŞEK/Kırıkkale Üniv., İslami İlimler
Fak., Din Eğitimi, Kırıkkale, Türkiye, Dr. Öğr. Üyesi, Recep ERKMEN/ Erzincan Binali Yıldırım Üniv.
İlahiyat Fak. Erzincan, Türkiye, Öğr. Gör. Adem ÇETİN, Ankara Üniv. İlahiyat Fak. Türk İslam Sanatları
Tarihi ABD, Ankara, Türkiye, Ar.Gör. Cihat EKİZ, Ankara Üniv. İlahiyat Fak. Türk İslam Edebiyatı ABD,
Ankara, Türkiye.

Yazı İşleri Müdürü

Kaya KUZUCU

Danışma Kurulu

Prof. Dr. Abdurrahman Küçük (Ankara Üniv.), Prof. Dr. Ahmet İnam (ODTÜ), Prof. Dr. Ahmet
Nedim Serinsu (Emekli Öğr. Üyesi), Prof. Dr. Ali İsmail Güngör (Ankara Üniv.), Prof. Dr. Ali Rafet
Özkan (Kastamonu Üniv.), Prof. Dr. Asım Yapıcı (ASB Üniv.), Prof. Dr. Baki Adam (Ankara Üniv.),
Prof. Dr. Durmuş Arık (Ankara Üniv.), Prof. Dr. Hüsnü Ezber Bodur (Emekli Öğr. Üyesi), Prof. Dr.
İhsan Çapcıoğlu (Ankara Üniv.), Prof. Dr. Kazım Sarıkavak (Emekli Öğr. Üyesi), Prof. Dr. Kemal
Polat (Manas Üniv.), Prof. Dr. Mehmet Katar (Ankara Üniv.), Prof. Dr. Mehmet Özdemir (Ankara
Üniv.), Prof. Dr. Mustafa Erdem (Ankara Üniv.), Prof. Dr. Niyazi Akyüz (Ankara Üniv.), Prof. Dr.
Niyazi Usta (19 Mayıs Üniv.), Prof. Dr. Ömer Faruk Harman (İbn Haldun Üniv.), Prof. Dr. Ramazan
Buyrukçu (Süleyman Demirel Üniv.), Prof. Dr. Ramazan Uçar (Süleyman Demirel Üniv.), Prof. Dr. Sönmez
Kutlu (Ankara Üniv.), Prof. Dr. Talat Sakallı (Süleyman Demirel Üniv.), Prof. Dr. Yunus Apaydın (Erciyes
Üniv.), Prof. Dr. İbrahim Maraş (Ankara Üniv.), Prof. Dr. Yahya Michot "(Hartford Seminary Üniv.), Prof.
Dr. Hans-Georg Babke (Hildesheim Üniv.), Prof. Dr. Ebrahim Moosa (Notre Dame Üniv.), Prof. Dr. Martin
Turner (Ludwig Maximilian Univ.), Prof. Dr. M. Nazif Mohib Shahrani (Indiana Univ.), Prof. Dr. John
Hare (Yale Üniv.), Prof. Dr. John Valk (Emekli Öğr. Üyesi), Prof. Dr. Jules Janssens (Leuven Catholic
Üniv.), Prof. Dr. Frank Grifell (Yale Üniv.), Prof. Dr. Erdal Toprakçıyan (Tübingen Üniv.), Doç. Dr. Zuhdija
Hasanović (Sarajevo Üniv.), Prof. Dr. Yusuf Gökalg (Çukurova Üniv.), Prof. Dr. İbrahim Kaplan (Katip
Çelebi Üniv.), Doç. Dr. Cengiz Çuhadar (Kastamonu Üniv.), Dr. Öğr. Üyesi Hakan Coşar (Kastamonu
Üniv.), Doç. Dr. Önder Bilgin (Akdeniz Üniv.), Dr. Öğr. Üyesi Murat Gökalg (Fırat Üniv.)

Editör'den...

Dini Araştırmalar dergisinin 26. Cilt 65. Sayısı ile siz kıymetli okuyucularımızla buluşmanın mutluluğunu yaşıyoruz. Bu sayımızda 8 telif makale ve 3 kitap tanıtımı bulunmaktadır. İngilizce kaleme alınan ilk makalemiz, “Measures Taken in Schools Due to Epidemics in the Late Ottoman and Early Republic Period” başlığı ile Halide Aslan’a aittir. Aslan çalışmasında, Osmanlı ve Cumhuriyet arşiv belgelerine dayanarak, doküman analizi yöntemi ile Osmanlıdan Cumhuriyet’e geçiş döneminde salgınlar dolayısıyla eğitimin aksamaması için devletin mekteplerde aldığı tedbirleri ortaya çıkarmayı hedeflemektedir. Selman Yılmaz ve Figen Balamir “Din Değiştirme Fenomeni: Ankara’da Bir Protestan Kilisesi Bağlamında Hristiyanlığa Geçişin Sosyolojik İzdüşümleri” başlıklı makalelerinde, İslam dininden ayrılarak Protestan Hristiyanlığı benimseyen bireylerin dini anlayışlarını şekillendirme biçimlerini incelemektedirler. Özlem Güler Aydın’ın İngilizce kaleme aldığı “A Systematic Review of the Studies on the God Image in the Sample of Türkiye” başlıklı makalesi ise Türkiye örnekleminde Tanrı algısı üzerine yapılmış ampirik araştırmaların sistematik bir incelemesini sunmaktadır. Mustafa Asım Akkuş, “Tasavvuf Müsikîsi Dernekleri Federasyonu’nun Türk Din Müsikîsi Uygulamaları” başlıklı makalesinde Cevherliğin zikir ve müsikî ilişkisi uyumlu mudur? Cevherliğin Türk din müsikîsi’ndeki yeri nedir? sorularına cevap aramaktadır. Esra Eraydın, Gamze Özbayrak ve Ömer Miraç Yaman’ın ortak yazar olarak katkı sundukları makalenin başlığı “Türkiye’de Dini Yönelimli Geleneksel Şifacıların Çalışma Deneyimleri, Ruh Sağlığı Alanına ve Uzmanlarına Yönelik Görüşleri” şeklindedir. Yazarlar, bu çalışmalarında, cin çarpması, nazar değmesi ve okuma konularında uzmanlaşmış şifacıların, ruh sağlığı uzmanlarına yönelik bakış açılarını ve ruh sağlığı uzmanlarıyla iş birliği yapıp yapmadıklarını incelemektedir. Sayfulla Bazarkulov ise “Kırgızistan Ortaokullarında Din Dersi” başlıklı makalesinde Kırgızistan ortaokullardaki din dersi ile ilgili son gelişmeleri tarihi sürecine değinerek çeşitli yönleri ile incelemektedir. “Türkiye’de Din Sosyolojisi Geleneği ve Kurumsallaşma Sürecine Genel Bir Bakış: Cumhuriyet Dönemi Örneği” başlıklı makalesinde Yusuf Yaralıoğlu, sembol temsilcilerin ürettiği kavramsal çerçeveler ve katkılarını açıklayarak din sosyolojisi disiplininin kurumsallaşma sürecini ele almaya çalışırken; Uğur Kaya ve Fatma Kaya “Türkiye’de Din Sosyolojisi Alanında Yazılmış Lisansüstü Tezler Üzerine Bir Araştırma” başlıklı yüksek lisans tezinden üretme makalelerinde Türkiye’de 2005-2015 yılları arasında yazılan ve YÖK Ulusal Tez Merkezinde bulunan Din Sosyolojisi alanındaki yüksek lisans ve doktora tezlerini konusuna, ele aldıkları ana kavrama, türüne, danışman unvanına, yazıldığı yıla ve üniversiteye göre incelemektedirler.

65. Sayımızda yer alan üç kitap tanıtımından ilki Merve Çetinkaya tarafından İngilizce kaleme alınmıştır. Çetinkaya, Steve Bruce’a ait “Secular Beats Spiritual: The Westernization of the Easternization of the West” adlı kitabı

tanıtmaktadır. Mehmet Mustafa Erkal, Şevket Özcan'ın "Kutsalın Eşiğinde Din Fenomenolojisi" adlı kitabını tanıtmaktadır. Son kitap tanıtımımızda ise Ayşe Betül Balıkçı, Fatih Menderes Bilgili ve Ömer Yavuz tarafından kaleme alınan "Sistem Bağlamında Din Eğitimi" kitabını tanıtmaktadırlar.

Bu vesileyle 65. Sayımız için dergimize katkı sunan yazarlarımıza, hakemlerimize, editörler kuruluna ve yayın sürecine destek veren akademisyenlerimize teşekkür ederiz. 65. Sayımızdan istifade etmenizi diler; yazı, eleştiri ve atıflarla desteklerinizi bekleriz...

***Dini Araştırmalar Dergisi* Editörü**

Prof. Dr. Cemal TOSUN

İÇİNDEKİLER

419 • Halide ASLAN

MEASURES TAKEN IN SCHOOLS DUE TO EPIDEMICS IN THE LATE OTTOMAN
AND EARLY REPUBLIC PERIOD

*Osmanlı Sonu Cumhuriyet Başı Dönemde Salgınlar Dolayısıyla
Mekteplerde Alınan Tedbirler*

459 • Selman YILMAZ - Figen BALAMİR

DİN DEĞİŞTİRME FENOMENİ: ANKARA'DA BİR PROTESTAN KİLİSESİ
BAĞLAMINDA HRİSTİYANLIĞA GEÇİŞİN SOSYOLOJİK İZDÜŞÜMLERİ

*The Phenomena of Conversion: A Sociological Research On Conversion to
the Christianity in Türkiye*

491 • Özlem GÜLER AYDIN

A SYSTEMATIC REVIEW OF THE STUDIES ON THE GOD IMAGE IN
THE SAMPLE OF TÜRKİYE

Türkiye Örneğinde Tanrı Algısına İlişkin Çalışmaların Sistematik Bir İncelemesi

539 • Mustafa Asım AKKUŞ

TASAVVUF MÜSİKİSİ DERNEKLERİ FEDERASYONU'NUN TÜRK DİN MÜSİKİSİ
UYGULAMALARI

Turkish Religious Music Practices of the Sufi Music Associations Federation

571 • Esra ERAYDİN - Gamze ÖZBAYRAK - Ömer Miraç YAMAN

TÜRKİYE'DE DİNİ YÖNELİMLİ GELENEKSEL ŞİFACILARIN ÇALIŞMA
DENEYİMLERİ, RUH SAĞLIĞI ALANINA VE UZMANLARINA YÖNELİK
GÖRÜŞLERİ

*Working Experiences of Religious Oriented Traditional Healers in Türkiye and
Their Assessments on the Mental Health Field and Professionals*

605 • Sayfulla BAZARKULOV

KIRGIZİSTAN ORTAOKULLARINDA DİN DERSİ

Religious Education in Kyrgyzstan Secondary Schools

629 • Yusuf YARALIOĞLU

TÜRKİYE'DE DİN SOSYOLOJİSİ GELENEĞİ VE KURUMSALLAŞMA SÜRECİNE
GENEL BİR BAKIŞ: CUMHURİYET DÖNEMİ ÖRNEĞİ

*An Overview of the Tradition and Institutionalization Process of the Sociology of Religion in
Türkiye: The Case of the Republican Era*

657 • Uğur KAYA - Fatma KAYA

**TÜRKİYE'DE DİN SOSYOLOJİSİ ALANINDA YAZILMIŞ LİSANSÜSTÜ
TEZLER ÜZERİNE BİR ARAŞTIRMA**

A Research on Master's and PhD's Theses in the Field of Sociology of Religion in Türkiye

691 • Merve ÇETİNKAYA

KİTAP TANITIMI

Secular Beats Spiritual: The Westernization of the Easternization of the West

695 • Mehmet Mustafa ERKAL

KİTAP TANITIMI

Kutsalın Eşiğinde Din Fenomenolojisi

699 • Ayşe Betül BALIKÇI

KİTAP TANITIMI

Sistem Bağlamında Din Eğitimi

MEASURES TAKEN IN SCHOOLS DUE TO EPIDEMICS IN THE LATE OTTOMAN AND EARLY REPUBLIC PERIOD

Halide ASLAN*

Abstract

Epidemics such as plague, measles, malaria, cholera, and Spanish flu affected the Ottoman Empire in every way, and various measures were taken in various fields according to the conjuncture of the period. The reason for choosing the last period in this study is that more epidemic detections have been made and the records of this period are high. After the 1800s, different epidemics with certain processes and results were experienced in the Ottoman Empire for certain reasons. Some of them affected the state at the micro level and some at the macro level. Undoubtedly, the most affected part of the epidemics were children, especially children of education age, who both accelerated the process of being affected by the disease and became the fastest intervention group. The Ottomans took separate measures regarding education during epidemics. These measures, which include schools, teachers, students, places of residence, and parents from time to time, have had an institutional impact on the state. When we look at the archive documents, issues such as the vacation of schools, vaccination policies, dissemination of disinfection studies, raising awareness among students and their parents, arranging separate allowances for these issues, and financial and moral support of teachers in this regard have been the most mentioned issues regarding epidemic and

---

* Doç. Dr. Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, İslam Tarihi Anabilim Dalı
e posta: haslan@ankara.edu.tr, ORCID: 0000-0002-3143-1490

Atıf/Cite as: Aslan, Halide. "Measures Taken in Schools Due to Epidemics in the Late Ottoman and Early Republic Period". *Dini Araştırmalar* 26/65 (Aralık2023), 419-458. <http://doi.org.10.15745/da.1382355>

educational measures. This study, which we will prepare with the document analysis method, mostly based on the Ottoman archive documents and the chronicles of the period, aims to reveal the measures taken by the state to prevent the disruption of education despite the epidemics of the period.

Keywords: Ottoman, Epidemic, Education, School, Student, Measure.

Osmanlı Sonu Cumhuriyet Başı Dönemde Salgınlar Dolayısıyla Mekteplerde Alınan Tedbirler

Öz

Veba, kızamık, sıtma, kolera, İspanyol gribi gibi salgın hastalıklar Osmanlı'yı her açıdan etkilemiş ve dönemin konjonktürüne göre çeşitli alanlarda çeşitli tedbirler alınmıştır. Bu çalışmada özellikle son dönemin seçilme sebebi, hem daha fazla salgın tespitinin yapılmış olması hem de bu dönem kayıtlarının fazla olmasıdır. 1800'lerden sonra Osmanlı'da belirli sebeplerle belirli süreçler ve sonuçlarıyla farklı salgınlar yaşanmıştır. Bunlardan bir kısmı mikro düzeyde bazıları ise makro düzeyde etkilemiştir devleti. Salgınlardan en çok etkilenen kesim şüphesiz çocuklar olmuştur, özellikle eğitim çağındaki çocukların hem hastalıktan etkilenme süreci hızlanmış hem de en çabuk müdahale grubu olmuştur. Osmanlı salgınlarda eğitim ile ilgili ayrı tedbirler alınmıştır. Okulları, öğretmenleri, öğrencileri, kaldıkları yerleri ve ebeveynleri de zaman zaman içine alan bu önlem çabaları, devleti kurumsal anlamda etkilemiştir. Arşiv belgelerine baktığımızda, okulların tatil edilmeleri, aşılama politikaları, dezenfekte çalışmalarının yaygınlaştırılması, öğrencilerde ve ebeveynlerinde bu konuda bilinç oluşturma, bu konular için ayrı ödenekler ayarlanması, öğretmenlerin bu konuda maddi manevi desteklenmesi gibi hususlar salgın ve eğitim tedbirleri konusunda en çok dile getirilen meseleler olmuştur. Çoğunlukla Osmanlı ve Cumhuriyet arşiv belgeleri ve dönemin kroniklerine dayanarak, doküman analizi yöntemi ile hazırlayacağımız bu çalışma, dönemin salgınları karşısında eğitimin aksamaması için devletin aldığı tedbirleri ortaya çıkarmayı hedeflemektedir.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı, Salgın, Eğitim, Okul, Öğrenci, Tedbir.

Özet

İnsanoğlu var olalı beri, insanlar birlikte yaşamışlar, göç etmişler, toplumsal duygu ve ananelerini birlikte yaşamışlardır. Yerleşik hayata geçilmesiyle birlikte insanların beraber hareket etmeleri iç içe yaşama dönüşmüş, bu

durum var olagelen hastalıkların kolay yayılmasına sebep olmuştur. Bazen insandan insana bazen hayvandan insana geçecek şekilde bu hastalıkların yayıldığı ve salgın hale geldiği dönemler olmuştur. Dünyanın her yerinde olduğu gibi Osmanlı Devleti'nde görülen salgın hastalıklar ve bu hastalıklara karşı alınan tedbirlerden bir kısmı bu çalışmanın konusudur. Salgınlardan etkilenen çocukların eğitim şartları ve süreçlerindeki değişimler ve bu süreçte yönetimlerin duruşları, süreci nasıl idare ettikleri, alınan tedbirler makalenin sorguladığı bahisler arasındadır. Genel olarak Osmanlı'da ortaya çıkan salgın hastalıklar ve bunlarla baş etme yöntemleri bu makalenin çerçevesi dışında olup, Osmanlı son dönemi ve Cumhuriyet'in başlarında meydana gelen salgınlarda okullarda/mekteplerde alınan tedbirler bu çalışmanın temel meselesidir. Yakın zamanda bütün dünyada olduğu gibi Covid-19 salgını ile yüzleşen ülkemizde eğitim başlı başına sorun olmuştur. Eğitim-öğretimin nasıl yapılması gerektiği, çocukların hastalıktan etkilenmemesi için alınan tedbirler ülke gündemini sürekli meşgul etmiştir. Bu çalışma ile, benzer durumlarda Osmanlı sonu Cumhuriyet başında nasıl bir tutum izlendiğine dair dönem resmini çekmek hedeflenmiştir.

Osmanlı tarihine bakıldığında pek çok salgının görüldüğü dikkat çekmektedir, veba, kolera, çiçek, sıtma ve küçük çaplı yayılan diğer hastalıklar öne çıkmaktadır. Osmanlı sonu Cumhuriyet başında meydana gelen Balkan savaşları ve 1. Dünya Savaşı, Kurtuluş savaşları dönemlerinde, kolera, tifüs/lekeli humma, tifo, dizanteri, ırksal? humma (humma-yı racial) /sıtma, yılançık/deri hastalığı, tetanoz, fluensa/nezle-i müstevliye gibi salgınlar askerler arasında en sık görülen salgın çeşitleri olmuştur. Yönetimler kendi dönem ve şartları gereği bu salgınlara karşı önlemler almışlardır. Gazete yazılarıyla halk bilinçlendirilmeye çalışılmış, karantina önlemi alınmış, kurumların dikkat etmesi gereken hususlar risaleler ile hatırlatılmıştır. Hastalıkların yayılmasını önlemek adına, temiz su temini, bataklik kurutulması, telkikhane yani aşı evleri açılması ilk etapta alınan tedbirler arasında olmuştur.

Hastalıkların özellikle kışla, mektep, hapishane ve hastane gibi kalabalık yerlerde, salgına dönüşme olasılığı daha güçlü olmuştur. Bu sebeple buralarda alınan tedbirler diğerlerine göre daha önem arz etmektedir. Hem kalabalık olmaları hem çocukların hastalığı ebeveynlerine taşıma riski dolayısı ile okullar bu anlamda başı çekmektedir.

Mektep/okullarda salgın sebebiyle alınan genel tedbirler arasında, aşılama, eğitime kısa veya uzun süreli ara verme, eğitim mekanlarının ve araç gereçlerinin temizlik ve dezenfeksiyonu, eğitim mekanlarının sağlık

kurallarına uygun hale getirilmesi, teftiş ve kontrollerin artırılması, doktor sayısının artırılarak okullarda muayenelerin sıklaştırılması ve bu doktor ve yardımcıları tarafından öğrenci ve öğretmenlere tavsiyelerde bulunulması, layihalar ile idari görevlilerin ve kamuoyunun bilgilendirilip bilinçlendirilmesi yer almaktadır.

Osmanlı Devleti en başından itibaren defalarca salgınlara şahitlik etmiştir. Coğrafya itibarıyla, etkileşime de uygun olan Osmanlı son dönemlerinde maruz kaldığı salgınlar için çeşitli tedbirler almıştır. Okullar bu salgınlardan en çok etkilenen kurumlar olması hasebiyle devletin arşiv belgelerine konu olmuştur. Bu durum Osmanlı sonu ve Cumhuriyet başında aynıdır. Gündüzlü yatılı, okullar, ilk mektepler, askeri okullar gibi farklı okul ve mekteplerde salgınlar yayılma alanı bulmuş, yönetimler de duruma göre acil tedbirler almıştır.

Aşı, keşfedildiğinden bu yana salgın hastalıklardan korunmanın en önemli aracı olmuştur. Özellikle çalışmamıza konu olan incelediğimiz Osmanlı son döneminde, aşılama salgın hastalıklarda okullardaki öğrenciler için alınan en önemli tedbirler arasında yer almıştır. Okul çağı olan olmayan bütün çocukları kapsayan bu işlem okullar vasıtasıyla daha sağlıklı takip edilebilmiştir. Özellikle salgının yoğunluğunun arttığı zaman ve yerlerde, bazı okullara ve sanat dallarına kabul için aşı şahadetnamesi şartı getirilmiştir. Salgın döneminde aşıların yaygınlaştırılmasına çalışılmış ve okullarda aşı yoluyla kızamık gibi hastalıkların önlenmesine çalışılmıştır.

Salgının hızını ve yoğunluğunu artırdığı düşüncesi ile okulların süreli, süresiz tatil edilmesi, eğitime ara verilmesi bu dönem salgınlarda yine en çok alınan tedbirler arasında yer almıştır. Belgelerde genellikle eğitime 12 günlük ara verildiği kararı dikkat çekmiştir. Bazen bu sürenin duruma göre uzatıldığı, hatta süresiz kapatıldığı örnekleri de belgelere yansımıştır. Bu tatillerde evlerine gönderilen hasta çocukların takibi hususu da belgelere yansımıştır.

Osmanlı son dönemi arşiv belgelerinde görüldüğü üzere, okullarda hastalığın seyrinin durdurulması için dezenfekte edilmesine ve okulların tadilatına ihtimam gösterilmiştir. Eğitim yerleri ve öğrencilerin kaldığı yerler sağlığa uygun hale getirilmiştir. Bazen sınıfların kapasitesi de dikkate alınarak öğrenci sayısının azaltılması gerektiği vurgulanmış bu konuda tedbir alınmıştır. Bir kısım belgede okul ve öğrenci yurtlarında dezenfekte ve temizlik yapılması gereğine dikkat çekilmiştir. Zaman zaman salgın zamanlarında okullardan bazıları geçici olarak hastaneye çevrilmek zorunda kalmıştır.

Salgın dönemlerinde yönetim tarafından yetkililer görevlendirilerek çeşitli komisyonlar kurulmuştur. Ayrıca okullarda alınması gereken önlemler, yapılması ve yapılmaması gerekenlere ilişkin ve alınacak tedbirler dolayısıyla yönetmelikler/layihalar da yayımlanmıştır. Bu yönetmelikte yer alan kararların merkezde ve taşrada uygulamaya konulması için çalışmalar ve takibat yapılmıştır. Zira kararların alınmasından ziyade bunların uygulanması ve karşılık bulması öncelikli hedef olmuştur. Osmanlı son döneminde tespit edilen durumların Cumhuriyet'in başlarında da benzer şekilde devam ettiği görülmüştür.

Geçtiğimiz yıllarda sadece ülkemiz değil tüm dünya salgın hastalıkla karşı karşıya gelmiş ve bununla mücadele etmeye çalışmıştır. Dolayısıyla tarihin böyle dönemlerinde yapılanların ve yapılmayanların/yapılamazların, günümüzde bu sıkıntılı süreçleri atlattığımızı kolaylaştıracağı kanaatindeyim.

Introduction

Since the presence of human beings, people lived, immigrated, and experienced social feelings and cultures together. With the adoption of settled life, the concertion turned into a common life, which made the spread of already existing diseases easy. There were periods when these sicknesses spread and turned into epidemics by transmitting from humans to humans or sometimes from animal to human beings. Nowadays, it is seen all around the world, including the Ottoman State, the matter of this work is the epidemics faced and some of the measures taken against them. The conditions of the education of the children affected by epidemics, the changes during the process, and the stances of the governments are among the topics inquired. While the general epidemics arose in the Ottoman State and the coping methods are out of the frame of this writing, the measures taken in schools (maktab) against the epidemics that occurred in the late Ottoman and early Republic are the main issues of this work. Recently, similar to the world, education was an issue in itself in our country facing the Covid-19 pandemic. The question of how to operate education and the measures taken for the prevention of the affection of the children from sickness constantly occupied the country's agenda This work aims to depict what type of attitude was maintained toward situations resembling those in the late Ottoman and early Republic periods. In our study, document analysis, one of the qualitative research methods, was used.

Considering Ottoman history, it draws the attention to see a great deal of epidemics and prevalent were plague,¹ cholera,² variola,³ malaria⁴, and other small-scale sicknesses. During the Balkan Wars, World War I, and Independence War in the late Ottoman and early Republic periods, epidemics such as cholera, typhus/prulente meningitis, typhoid, dysentery, pyrexia/malaria, erysipelas/skin disease, tetanus, and influenza were the most frequently encountered epidemics among soldiers.⁵ Governments took measures according to their terms and conditions against these epidemics. Awareness in the public was tried to be raised by newspaper articles,⁶ to quarantine was taking into consideration,⁷ the situations institutions need to be aware of were reminded by epistles/letters (risâlah).⁸ To cease the spread of sicknesses, the measurements that have been taken in the stage were supply of fresh water, drying out swamps, and establishing vaccine homes (telkikhane).

The possibility of sickness turning into an epidemic was higher, especially in crowded places such as barracks, schools, prisons and hospitals.⁹ Therefore, the precautions taken in these places are more important than others. As being

-
- 1 Nühket Varlık, "Taun", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)* (İstanbul, 2011), 40/175; "Veba", *Meclis-i Umûr-i Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhye-i Umûmiye Mukarrerat ve Neşriyatı* (İstanbul, 1326), 1-3.
  - 2 Gülseren Yücel, *Malatya Sancağında Kolera Salgını (1892-1896)* (Ankara: Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Master's Thesis, 2019), 5; İlyas Matar, *Kolera Risalesi: Koleraya Dair Mütâlaât-i Tıbbiye ve Tedâbir-i İhtiyatiye ve Sıhhiyeyi Hâvi* (İstanbul, 1300), 28.
  - 3 Besim Ömer Akalın, *Çiçek Hastalığı ve Suçiçeği* (İstanbul, 1310), 1-9; Burcu Mercan, *XIX. Yüzyılda Osmanlı'da Çiçek Salgınları ve Çiçek Hastalığı ile Mücadele* (Kırklareli: Kırklareli Üniversitesi, Master's Thesis, 2017), 23-25.
  - 4 Ümüt Akagündüz, "I. Meşrutiyet Döneminde Toplumsal Bir Sorun Olarak Sıtma ve Sıtmadan Korunma Çareleri", *Kebikeç: İnsan Bilimleri İçin Kaynak Araştırmalı Dergisi* 41 (2016), 98; Zafer Koşlu - Nihal Doğan, "Birinci Dünya Savaşı Sırasında Osmanlı Devleti'nde Sıtma Mücadelesi ve Bu Amaçla Yapılan Yasal Düzenlemeler", *Türkiye Parazitoloji Dergisi* 34/3 (2010), 210.
  - 5 For charts of the number of cases and deaths in 1914, 15, 17, 18 see; Oya Dağlar, *War, Epidemics and Medicine in the Ottoman Empire: From the Balkan Wars through the Great War (1912-1918)* (İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi, PhD Thesis, 2004), 204, 207, 248, 249, 250, 251, 320.
  - 6 Nuray Yağcıoğlu, *Tanzimat Sonrası Osmanlı'da Salgın Hastalıklara Karşı Alınan Önlemler* (Erzincan: Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi, Master's Thesis, 2019), 39.
  - 7 Gülden Sarıyıldız, "Karantina", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)* (İstanbul, 2001), 24/463-464.
  - 8 "Veba", 1-3.
  - 9 Mesut Ayar, *Osmanlı Devleti'nde Kolera Salgını: İstanbul Örneği (1892-1895)* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Ph.D. Thesis, 2005).

both crowded and having the risk of transmitting the sickness to parents, schools take the lead in this manner.

Vaccination, short or long term suspension of schools, cleansing and disinfection of the environment and tools used in education, making the education environments suitable for health protocols, increasing inspections and controls, increasing physical examinations by increasing the number of doctors and providing recommendations to students and teachers with the help of them and their assistants, and raising awareness among administrators and public by ordinances (lâ'ihah) appear among the general measurements taken in schools due to the epidemic.

1. Epidemic and Education: Measures Taken in Schools Vaccination

Whether children are going to school or not, if they are the relevant issue, the prior measures taken against the epidemic are vaccination. The archives contain plenty of documents about this matter. According to an order given by the Sublime Council (Majlis-i Wâlâ), the chief doctor of the emperor (sar tabîb shahriyârî) demanded that rural areas be rigorously inoculated with the smallpox vaccine. It was underpinned to take records by the officers of those who were vaccinated and those to be vaccinated and the measures to take for the vaccination of children not going to school apart from the school-aged ones¹⁰. In the same year, on a document from the Grand Viziership (Şadârat), exhortations were given to the governors and administrators of the provinces of Adana, Kayseri, Halep, and Nevşehir. According to these; the given point in the Imperial Council (Dîwân Humâyûn) was the necessity of authorized officers in the provinces to meticulously follow and accompany the obligatory rules for the sake of the protection of health (Hifz as-Şihhah).¹¹

Due to the continuing epidemics after a couple of years, another issue with the vaccine arose. A paper published by the Public Department of Grand Viziership (Sadaret Umûmi Kalemi) reported that some individuals who were neither skilled nor authorized tried to vaccinate children in the outskirts. However, because this action was incompatible with the protection of health protocols, it was emphasized to prevent those and similar actions, to deploy medical school (Maktab T'ibbiyyah) students for places where no doctor was available, and not to involve individuals without a vaccination permit. Moreover, it was pointed out that vaccinations should be performed by doctors

¹⁰ Osmanlı Arşivi (BOA), *İrade Meclis-i Vâlâ [İ.MVL]*, No. 91, Gömlek No. 1847.

¹¹ Osmanlı Arşivi (BOA), *Sadaret Divan Kalemi Evrakı [A. DVN]*, No. 23, Gömlek No. 10.

if the quarantine (Karantina), country (Mamlakat), and soldiers of the emperor ('Asâkir-i Shahâna) doctors are available.¹²

In 1867¹³, an ordinance was submitted to the Sublime Council from the Medical School regarding the details of the vaccination campaign for children.¹⁴ According to that statement, "In the vaccination quarters designated to Eyüp, Üsküdar, and Sali Bazaar, children are being vaccinated; however, those who were in the outskirts were not brought there, so their vaccination was not possible. To prevent the spread of smallpox, every child had to be vaccinated; therefore, a measure must be taken. It is needed to establish a committee composed of school officers in the dates to be announced in order to recognize vaccinated and non- vaccinated children and, except for the streets vaccination was done from of old, in order to absolve every child by letting workers inspect street by street and to physically examine the non- vaccinated and previously vaccinated ones for confirming physiologically their vaccination or handing out free certificates to those who would be revaccinated, and for the continuity of this practice, from now on, it was obligatory to protect the exercise of rejecting male and female children entering schools belonging to various ethnicities or primary (şibyân), junior high school (rushdiyah), and high school (idâdiyah) or various fields of arts without them having a vaccination certificate. This vaccination practice was essential for the health and protection of children from dangerous diseases. Although this are in force at the guarded streets, since these places were not sufficient, it had been deemed essential to vaccinate the unvaccinated children by letting officers walk around and to continue and care for them.¹⁵

The battle with epidemics via vaccination continued in the XX. century as well. Matters corresponding to vaccination were priorly subject to documentation. From these documents, the conclusion is drawn that committees

---

¹² Osmanlı Arşivi (BOA), *Sadaret Umum Vilayati Evrakı [A.MKT.UM]*, No. 323, Gömlek No. 14.

¹³ In Ayşe Niğdem Zeyben Karakuş's master's thesis, The Council of State (Shura-i Dawlat/Şurayı Devlet) mentions the Vaccination Regulations dated May 18, 1885, and 1894, with the first having nine articles and the letter having 25 articles, and these are given item by item. Before those regulations, in 1867, there was a memorandum (tazkîrah) on vaccination submitted by the Medical School and the Ministry to the Sublime Council. see: Ayşe Niğdem Zeyben Karakuş, *19. ve 20. Yüzyılda Osmanlı Devleti'nde Yaşanan Salgın Hastalıkların Mekteplere Etkileri* (Eskişehir: Osmangazi Üniversitesi, Master's Thesis, 2021), 47-51.

¹⁴ Osmanlı Arşivi (BOA), *Sadaret Mühimme Kalemi [A.MKT.MHM]*, No. 386, Gömlek No. 42.

¹⁵ For the picture of the document, see Attachment: 1.

worked steadily every year for the battle of epidemics, that studies regarding smallpox vaccination were sent out steadily to relevant ministries, and that children were properly vaccinated.¹⁶ Vaccination officers were assigned to mandatory places, those officers also served inside the quarantine zones, it was meticulously done in their wage payments for their lasting services, and necessary measures were taken to vaccinate all children by fortification of vaccine from the headquarters.¹⁷

The published vaccine regulations (niẓâm-nâme), it is aimed not only to take precautions against sicknesses but also to wipe them out. By delivering those published regulations everywhere, their practice was ensured.¹⁸ According to a similar regulation dated 1867, in the Regulation of Smallpox Vaccination dated 1885, it was ordered to vaccinate every non-schooled child. It was obligated to vaccinate every student in Istanbul by banning their entrance to schools and fields of arts for boys and girls without a vaccination certificate. The scope of vaccination was expanded with the second Regulation of Smallpox Vaccination dated 1894 and obligated was the vaccination of newborns in the past six months. It was also proclaimed to fine doctors for disobeying this regulation. Moreover, in an ordinance dated 1898, it was stated that schools in which students without vaccination were identified, principals were punished.¹⁹

Interruption of Education (long or short term)

The worry that illnesses would turn into epidemics in crowded places such as schools, barracks, and hospitals require different measures for each sickness. However, in almost every epidemic, the most common measure taken was to postpone school closure or openness for short or long terms. Including to that, extra measures like vaccination, enclosure, and sending home were taken from time to time.

In post-1854 Izmir, municipal (Shahramânati) and committee of health worked together against the plague epidemic, where the first measures taken

¹⁶ Osmanlı Arşivi (BOA), *Dahiliye Mektubi Kalemî [DH.MKT]*, No. 596, Gömlek No. 36; BOA. *DH.MKT*, No. 599, Gömlek No. 48; BOA. *DH.MKT*, No. 608, Gömlek No. 30; BOA. *DH.MKT*, No. 2579, Gömlek No. 117; BOA. *DH.MKT*, No. 2379, Gömlek No. 135.

¹⁷ Osmanlı Arşivi (BOA), *Meclis-i Vâlâ [MVL]*, No. 646, Gömlek No. 89.

¹⁸ Haldun Eroğlu vd., “Osmanlı İmparatorluğu’nda Telkih-i Cüderi (Çiçek Aşısı)”, *Millî Folklor Dergisi* 101 (2014), 196; Nuran Yıldırım, “II. Abdülhamid’in Saltanat Yıllarında Tıp, Sağlık ve Sosyal Yardım”, *Bezmiâlem Aktüel*, 21 (2018).

¹⁹ Sevda Ağır, *Osmanlı’da Karantina Uygulama Süreçleri ve Tepkiler (1865-1914)* (Ankara: Hacettepe Üniversitesi, Master’s Thesis, 2020), 28.

in schools were postponement and rigorous disinfection of these places.²⁰ In 1892, due to flu in Erzurum, Muslim and Christian primary and primary schools were temporarily closed.²¹

The growing cholera epidemic in 1893 stressed out the Ottoman government in every aspect, and various precautions were consequently taken. When a few students fell ill at Beşiktaş Military Junior High School (Beşiktaş Askeri Rüştiyesi) at the end of August, this situation was found suspicious, and it was decided that the sick students should be sent home immediately, that their treatment under the supervision of their parents would be appropriate, and that the school should be suspended for 15 days. Besides, commanded were military schools and the ministry to lessen the number of students in schools providing education crowdedly. Upon deaths of unknown reason in hospitals, concerns arose; therefore, Soğukçeşme and other military junior high schools providing education crowdedly near the madhouse were decided to be closed temporarily.²²

The epidemic slowed down partially at the end of the year, and upon that, when it was requested by the Ministry of Education (Ma'ârif Nezareti) to return to on-campus education in primary and junior high schools where students were taking their education grouped and sectioned, it was offered to the Committee of Public Protection of Health (Hifz as-Şihhah-i Umumi Komisyonu). The situation was regarded in all aspects, and it ended up with the conclusion that it was too early to reopen all schools and that it was more suitable to wait for the process to calm down. However, the situation was also discussed in the Assembly of Deputy (Majlis-i Maḥşûs-u Wukalâ), and upon the negotiations, it was assumed that it would be far more concerning for the spread of the epidemic if the students were to roam here and there when the schools were closed. Finally, the decision was made to open all schools as of January 13, 1894.²³

---

²⁰ Sabri Yetkin, "İzmir'de Veba Salgını (Mayıs Ağustos 1900)", *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi* 1/3 (01 Haziran 1993), 371-385; Meral Erdoğan, *18. Yüzyılın Sonu 19. Yüzyılın Başlarında Osmanlı Devleti'nde Veba Yılları (İzmir Örneği)* (Eskişehir: Osmangazi Üniversitesi, Master's Thesis, 2017), 107-108.

²¹ Osmanlı Arşivi (BOA), *Maarif Nezareti Tedrisat-ı İbtidaiyye Klemi [MF.İBT]*, No. 28, Gömlek No. 101.

²² Osmanlı Arşivi (BOA), *İrade Hususi [İ.HUS]*, No. 15, Gömlek No. 126.

²³ Osmanlı Arşivi (BOA), *İrade Maarif [İ.MF]*, No. 2, Gömlek No. 19; Osmanlı Arşivi (BOA), *Meclis-i Vükelâ Mazbataları [MV]*, No. 77, Gömlek No. 102. The cholera epidemic also led to the inability to teach some courses in schools. For example, the dissection course

The cholera epidemic in 1893 was a period when the measures were observed the best in schools. In this process, when it was declared to suspend all schools, students in the Faculty of Political Sciences (Maktab-i Mulkiya) and Maktab-i Şulţanî (Maktab-i Şulţanî; Founded with the approval of the sultan himself, the school aims to provide an elite education to Muslim and non-Muslim children living in all Ottoman lands.) were not allowed to be suspended; moreover, extra precautions such as being more careful with hygiene were taken. From December 21, as the detriment of treating students in the school were considered, if cholera was found in students taking boarding school education in those schools, it was decided, after further notice to regarding offices of the municipal, to send students catching this sickness, if their home was in Istanbul, to their family, and if not, to special cholera hospitals allocated by the municipal with the help and transportation of the same municipal. Among the decisions taken, if the transmission of the disease continues, the places where the students can catch and spread the disease, the necessary parts of the schools, especially the toilets, should be disinfected and the other students in contact with the sick students should be cleaned properly.²⁴

In 1895, it was decided to enclose any place where cholera was observed. However, it was considered a problematic decision for some public spheres, and the built oppion that police stations and schools would be affected the most. It was predicted to cause problems with enclosing the police stations in terms of security, and enclosing students and teachers inside schools would be an issue as well. For this reason, different measures could be taken from time to time, and the student, who was not allowed to be transferred to the hospital by his family, was taken to his home with the support of the municipality in case of need and enclosed for 10 days. For the school, it was decided that it would be suspended for 10 days and disinfected and deeper cleaned.²⁵

---

could not be given to the senior students of Emperor's Medical School (Maktab T. ibbiyyah Shahâna) because of the epidemic, which led to the postponement of the general exam for those who would graduate from the school. see. Sabah, 1668, p. 1 (28. Ramadan. 1311/05. April. 1894).

²⁴ Osmanlı Arşivi (BOA), *İrade Şehremaneti [İ.ŞE]*, No. 3, Gömlek No.

²⁵ For the tezkire/tazkirah of municipality about the mandate that was sent to the government/ Sublime Porte (Bâb 'Âlî) and prepared by the Protection of Health Committee about the intervention in case of symptoms of sickness in police stations and schools as in the case of a soldier that fell ill with cholera at the Gendarmerie Station in Dolapdere see. Osmanlı Arşivi (BOA), *Yıldız Mütenevvi Ma'ruzat [Y.MTV]*, No. 115, Gömlek No. 1.

The examples of short- and long-term suspensions of schools are quite extensive in the archives of the Ministry of Education. The Şulţan Aĥmad Central Teaching Office was informed that the students of Kabasakal Primary School were suspended because of the epidemic.²⁶ The same ministry requested that the Leyli Girls' Sanayi-i Nefise Maktabi (It was founded during the reign of Abdulhamid II to provide education in the field of fine arts) which was suspended due to the suspicion of sickness, and the bedspreads and belongings of the students be disinfected by the municipality's medical committee.²⁷

There are certain postponements available for places serving education. From the document issued by the Ministry of Education - Department of Schooling of Primary Education (Ma'ârif Nezareti Tedrisât-ı İbtidâiye Kalemi), since a measles epidemic broke out in the vicinity of Gülcemal, it was declared that the primary school there should be temporarily suspended and that the inspectors should act cautiously in this regard.²⁸ As we learned from the document issued by the same department, because of the mumps epidemic, the Medical Committee decided that the Hamidiye Junior High School in Makriköy (Bakırköy) was suspended for ten days and the school be disinfected.²⁹ Due to the epidemic that started at Haydarpaşa Primary School in Üsküdar, the school was suspended for twelve days.³⁰ It was pointed out that Kadikoy/Kadıköy Hamidiye Boys' School and Erenköy Junior High School were given a 12-day suspension and disinfection of these schools due to the epidemic of diseases such as mumps, measles, and croup.³¹

From time to time, there have been cases where the duration of postponement was not specified Yakub Aĥa School on Aĥa Yokusu St. was closed due to the measles epidemic.³² The Iskender Mustafa Pasha Primary School in Sultanahmet, where there have been epidemics, was suspended.³³ Schools were suspended because of measles in the village of Sehrizor in

---

²⁶ BOA, *MF.İBT*, No. 60, Gömlek No. 7.

²⁷ BOA, *MF.İBT*, No. 113, Gömlek No. 90.

²⁸ Osmanlı Arşivi (BOA), *Maarif Nezareti Mektubî Kalemi [MF.MKT]*, No. 154, Gömlek No. 106.

²⁹ BOA, *MF.İBT*, No. 190, Gömlek No. 37.

³⁰ Osmanlı Arşivi (BOA), *Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi Evrakı [TS.MA.e]*, No. 1372/34.

³¹ BOA, *MF.MKT*, No. 1041, Gömlek No. 14.

³² BOA, *MF.MKT*, No. 572, Gömlek No. 58.

³³ BOA, *MF.MKT*, No. 938, Gömlek No. 69.

Büyükçekmece.³⁴ It was emphasized that teachers should be informed that the children's, primary, boys', and girls' schools in Mirgün were suspended because of the epidemic.³⁵

During the course of the epidemic, there were also cases of long-term interruption of education. For example, Esmahan Kaya Sultan Primary School³⁶ and Kadirga Primary School³⁷ in Binbirdirek were closed 12 days because of the measles epidemic.

Occasionally, schools were suspended because of cleaning or renovation during epidemics. For example, because of the increase in epidemics such as scarlet fever, measles, and diphtheria, it was decided to suspend the Greek school in Havuzlu Kilise in Kumkapı to be cleaned under the care of the First Municipality Department.³⁸ Due to the measles epidemic in Erenköy Boys' Junior High School, it was decided to suspend schools and implement modern cleaning methods (tañhîrât-ı fannîyyah) in the school; moreover, the situation was reported to the relevant department.³⁹ Due to the epidemic of diseases such as mumps, measles, and croup, a 12-day suspension and disinfection of Kadıköy Hamidiye Boys' School and Erenköy Junior High Schools was decided.⁴⁰

Examples similar to the Ottoman period also existed in the Republican period. In the Republic period, the suspension of schools was a measure taken. There are several instances recorded such as the suspension of Atik Ali Pasha Girls' Numune School due to measles,⁴¹ suspension of Altunizade Boys' Numune School measles,⁴² as it appears from the documents, suspension of Kapudan Hasan Pasha School because of measles for 15 days (document dated to May 13, 1924 and writes about the necessity of postponement until May 28),⁴³ suspension of Kadıköy Mahfirize İnas Numune School as to measles

³⁴ Osmanlı Arşivi (BOA), *Dahiliye Mektubi Kalemi [DH.MKT]*, No. 1705, Gömlek No. 104.

³⁵ BOA. *MF.İBT*, No. 23, Gömlek No. 55.

³⁶ BOA. *MF.MKT*, No. 553, Gömlek No. 12.

³⁷ BOA. *MF.MKT*, No. 553, Gömlek No. 18.

³⁸ BOA. *MF.MKT*, No. 545, Gömlek No. 9.

³⁹ BOA. *MF.MKT*, No. 995, Gömlek No. 19.

⁴⁰ BOA. *MF.MKT*, No. 1041, Gömlek No. 14.

⁴¹ Cumhuriyet Arşivi (BCA), *Milli Eğitim Bakanlığı (180-9-0-0)*, Kutu No. 12, Gömlek No. 70, Sıra No. 11; BCA. (180-9-0-0), Kutu No. 12, Gömlek No. 70, Sıra No. 12

⁴² BCA. (180-9-0-0), Kutu No. 12, Gömlek No. 70, Sıra No. 13.

⁴³ BCA. (180-9-0-0), Kutu No. 12, Gömlek No. 70, Sıra No. 14.

432 • MEASURES TAKEN IN SCHOOLS DUE TO EPIDEMICS IN THE LATE
OTTOMAN AND EARLY REPUBLIC PERIOD

for 15 days,⁴⁴ and suspension of the schools in the Karagümruk region due to smallpox.⁴⁵ Due to the measles epidemic that occurred in the schools within the Second Municipal Office around Üskübi and its environs, Debbag Yunus district, Balat, and Salma Tomruk, it was requested that the Üskübi Primary School should be suspended because the disease was mostly seen in the aforementioned school.⁴⁶

Organizing Education Places Suitable for Health

In terms of education, a measure taken because of epidemics was to make existing buildings and structures comply with health rules. Due to the jaundice disease observed in Adana during the inspected period, the schools were whitewashed, their toilets were maintained and cleaned, and the water jars were changed according to the report of the Health Inspectors. For all of this, an expenditure of 400 kurush was made, and the Adana Directorship of Education has been informed about it.⁴⁷

Another measure taken in schools due to epidemics is the increase of inspection and controls regarding health. In 1894, Schools' Inspectors of Protection of Health (Okullar Sıhhiye Müfettişleri) increased their inspections in public homes (hân), lodging rooms, mosques, lodges, schools, churches, and almshouses; furthermore, they made an effort to eliminate situations not suitable for health. Streets and markets were cleaned and included in inspection areas within the scope of preparing and selling clean and healthy food consumed in these places where many people come and act together. From time to time, unhealthy foods such as spoiled and rotten foods detected during these controls were collected by the relevant departments of the municipalities and poured into the sea.⁴⁸ In these inspections, it was determined that the student dormitories in schools such as the Military Junior

---

44 BCA. (180-9-0-0), Kutu No. 12, Gömlek No. 70, Sıra No. 16.

45 BCA. (180-9-0-0), Kutu No. 12, Gömlek No. 70, Sıra No. 24.

46 BOA. *MF.İBT*, No. 24, Gömlek No. 97.

47 BOA. *MF.MKT*, No. 745, Gömlek No. 63.

48 19. Safar. 1312/For the 21. August. 1894 dated instruction issued by the Council of State Office of Tanzimat, see. Osmanlı Arşivi (BOA), *Yıldız Resmî Ma'ruzat [Y.A.RES]*. No. 72, Gömlek No. 1, lef 2; Ağır, *Osmanlı'da Karantina Uygulama Süreçleri ve Tepkiler (1865-1914)*, 53-54; Nuran Yıldırım, "İstanbul'da Sağlık Hayatı", *Antik Çağdan XXI. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi*, ed. Coşkun Yılmaz (İstanbul: İBB Kültür AŞ. Yayınları, 2015), IV/101.

High Schools in Istanbul, which also have boarding sections, were not in the specified standards; therefore, the inspections and examinations of these places were increased.⁴⁹

Doctor examinations in schools are among the measures taken in advance of and sometimes even before the epidemic. In a report prepared in the days before the possible cholera epidemic started in Dersa'âdat (home of happiness) Istanbul in the 1890s, it was stated that the municipality doctors should pay attention to the inspection and examination by walking around the regions where they were affiliated for at least two hours a day and report every situation they encountered during these inspections to the center. In the continuation of the report, until new doctors were appointed by the Ministry of Education, it was requested that the doctors of the municipality should examine as many schools as possible in their working areas every day, they should take precautions if a problem is found, and teachers should be given advice on the subject.⁵⁰ By giving warnings to all principals, teachers, and inspectors, the Ministry of Education had taken additional measures despite the increasing number of patients and had tried to ensure continuous control of the food and beverages of the students.⁵¹ When the cholera cases increased in Fatih in September 1893, it was decided to appoint a doctor and pharmacist to protect the health of the students and to detect and treat those who were suspected of contracting the disease and showing symptoms. In addition, all students studying at schools in Dersa'âdat (home of happiness) were advised to eat lighter desserts instead of zerde (a saffron and rice dessert) in case they upset their stomachs. At that time, these students were given thin and crust-like breads produced in the Ministry of Foundations (Awkâf Humayûn) ovens; therefore, it was noted that a regulation should be introduced due to cholera as it was difficult to digest.⁵²

---

⁴⁹ The schools were really overcrowded, and as the microbe spread, it was very easy for hundreds of students to catch cholera immediately. In a document from the days when the epidemic was about to fade, it was stated that the building of Numune-i Terakki School had a capacity of 300 people; nevertheless, there were 600 students taking education. Even this information accounts for the extent of the jeopardy. see. BOA. *İ.MF*, No. 2, Gömlek No. 19; It is seen that the tribal school (Aşiret Mektebi) was in the same situation at that same time. see. BOA. *İ.HUS*, No. 16, Gömlek No. 153.

⁵⁰ Sabah, 1428, p. 1 (24. Muharram. 1311/07. August. 1893).

⁵¹ Sabah, 1472, p. 1 (10. Rabi' al-Awwal. 1311/25. September. 1893).

⁵² BOA. *İ.HUS*, No. 16, Gömlek No. 22. District Governor Izzet Bey and Naim Efendi were ordered to take on this job only when cholera appeared in schools, without disrupting their main duties. see. BOA. *Y.MTV*, No. 83, Gömlek No. 68.

434 • MEASURES TAKEN IN SCHOOLS DUE TO EPIDEMICS IN THE LATE OTTOMAN AND EARLY REPUBLIC PERIOD

During the epidemic, measures had to be taken, such as turning some schools into hospitals. In the document issued by the Ministry of Education dated January 3, 1894, the sixth- grade classroom was turned into an infirmary as influenza began to be seen among middle school students in Adana and because of the fear that it would turn into an epidemic. It was emphasized that the other two rooms in the school should be converted into classrooms.⁵³ Due to the cholera epidemic, hospitals were opened quickly in Istanbul, and some hotels and schools were turned into hospitals. Among these schools are Kabataş High School, Dâr al-Mua'llimîn (male teacher schools), Galatasaray High School, Haydarpaşa Pharmacy School, Dâr al-Funûn (University), and Dâr ash-Shafakah (The school opened to educate orphan Muslim children).⁵⁴

Some schools had to be converted into hospitals during the epidemics that occurred during the Balkan wars.⁵⁵ The red crescent organization established hospitals for refugees and soldiers during the same period. For example, on November 30, 1912/18 Tashrîn al-Awwal 1328, the Ottoman Dâr al-Funûn was temporarily closed and converted into the Dâr al-Funûn hospital, and an additional 200 beds were added to the already present 400-bed hospital by the Red Cross.⁵⁶

Establishing Commissions/Publishing Ordinances

In most epidemics, cleanliness is among the prerequisites to reduce the course of the disease and ultimately eliminate it completely. In the last period of the Ottoman Empire, a step was taken by the administration in this sense, and a committee was formed under the administration of Miralay Bonkowski and under the name of the "Sanitary Commission" (Sihhiye Komisyonu) to decide and implement the measures to be taken for disinfection and deeper cleaning of Istanbul and its surroundings. Charles Bonkowski, a prominent name in the fields of pharmacy, medicine, and chemistry in the Ottoman Empire, was

---

⁵³ BOA. *MF.MKT*, No. 197, Gömlek No. 99.

⁵⁴ Dağlar, *War, Epidemics and Medicine in the Ottoman Empire: From the Balkan Wars through the Great War (1912-1918)*, 82; "Emraz-ı Sariyeye Karşı Mücadele", *OHAM* 6 (17 Şubat 1340), 134-135.

⁵⁵ Kondüktör and Bahriye schools and Beyoğlu Sultani School and Galata Sultani School had to be converted hospitals. Osmanlı Arşivi (BOA), *Dahiliye Siyasi Kısım [DH.SYS]*, No. 112, Gömlek No. 20.

⁵⁶ Year book, 123-124, Dağlar, *War, Epidemics and Medicine in the Ottoman Empire: From the Balkan Wars through the Great War (1912-1918)*, 84-85.

appointed as a palace chemist in 1894, and he was entrusted with the duty of Chief Inspector of Dersa'âdat and Public Health of Emperor's Province (Wilâyat-i Shahânah) in the same year.⁵⁷ Chief Inspector Bonkowski firstly started the inspection from the Bosphorus, then traveled around Kasımpaşa, Hasköy, Halıcıoğlu, Balat, and its environs, trying to inspect every possible place, including churches, synagogues, schools, and some houses, and reported the unhealthy conditions and how they could be improved.⁵⁸ In light of these reports, disinfection activities were given importance to prevent the spread of diseases in public places such as schools, prisons, and hospitals; moreover, cemeteries were allocated outside the settlements for people who died in the epidemics.⁵⁹ One of the health units established for public health in the 19th-century was the *tabhîr hânah* which worked effectively, especially in epidemics.⁶⁰ It ensured that the belongings of the disease-bearers were cleaned by using steam in the drying ovens in the places where diseases were detected to turn into epidemics such as tuberculosis, typhoid fever, scarlet fever, plague, smallpox, cholera, and measles; moreover, these were health institutions that operate in the sense of “disinfection station”⁶¹ established for the purification of various of contacted things from lice and dirt such as belongings of these patients, clothes, houses, workplaces, schools, boats, the animals they own and their scats, ships coming from outside and the letters and packages they carry, lice and dirt belonging.⁶²

⁵⁷ About Charles Bonkowski see. Feza Günergun, “XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında Osmanlı Kimyager-Eczacı Bonkowski Paşa (1841-1905)” (I. Türk Tıp Tarihi Kongresi-İstanbul 1988, Ankara, 1992), 229-252; Turan Baytop, *Türk Eczacılık Tarihi* (İstanbul, 1985), 407.

⁵⁸ BOA. *İ.HUS*, No. 1, Gömlek no. 12. Apart from Bonkowski assigned by the municipality, detailed reports were also requested from the Medical School of the Emperor (Maktab-i Tibbiyya-i Shahânah) on the sanitary situation in Istanbul.

⁵⁹ Selma Turhan Sarıköse, *XIX. Yüzyılda Çukurova'da Doğal Afetler ve Salgın Hastalıklar* (Konya: Selçuk Üniversitesi, PhD Thesis, 2013).

⁶⁰ Because disinfection machines are called *tabhîr*, this unit was called by this name. Yeşim Işıl Ülman, “19-20. Yüzyıllarda Türkiye’de Tıp Tarihinin Ana Hatları”, *Tıp Tarihi ve Tıp Tarihi Ders Kitabı* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları, 2007) 179; Gülden Sarıyıldız, “Osmanlılarda Hıfzıssıhha”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)* (İstanbul, 2011), 17/320-321; Nuran Yıldırım, “Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Koruyucu Sağlık Uygulamaları”, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*, 5/ 1325.

⁶¹ Yıldırım, “Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Koruyucu Sağlık Uygulamaları”, 5/1324.

⁶² Ağır, *Osmanlı’da Karantina Uygulama Süreçleri ve Tepkiler (1865-1914)*, 47; Ülman, “19-20. Yüzyıllarda Türkiye’de Tıp Tarihinin Ana Hatları”, 179; Gülden Sarıyıldız, “Osmanlılarda Hıfzıssıhha”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)* (İstanbul, 1998), 320-321; Yıldırım, “Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Koruyucu Sağlık Uygulamaları”, 5/1325.

It were decided to apportion some amount of money from the required budget, the Cholera Expense Budget, for the disinfection of the cholera epidemic to the Dersa'âdat (home of happiness) Police School.⁶³ It were reported to the Ministry of Foundation to provide boiled water to the students who would go present foundation primary schools in Dersa'âdat and Bilâd Thalâthah (common name referring to three districts in Istanbul which are Galata, Üsküdar and Eyüp), to prevent epidemics, and to take necessary measures for the cleaning and repair of private classrooms and toilets.⁶⁴

It was pointed out that the necessary sanitary measures should be taken in schools because the typhoid epidemic in Dersa'âdat, as elsewhere, spread from the water. From the document issued by the Ministry of Education, civil servants were appointed within the scope of sanitary measures to prevent epidemics such as smallpox, scarlet fever, and measles, and even school principals were asked to show these officials the necessary assistance and support.⁶⁵

During the cholera epidemic that broke out in Thessaloniki, it was found appropriate to pay the price of the medicines purchased for cleaning the schools from the budget reserved for urgent expenses (Z. uhûrat Tertîbi).⁶⁶

Some regulations from time to time, were published regarding the measures to be taken in schools. The ordinance dated February 18, 1913, is one of the best examples in this regard⁶⁷. Because of its importance, the ordinance has been quoted directly.⁶⁸

(Non-reading sections of the document are left blank.)

*“A General Regulation on the Prevention of the Spread of Infectious Diseases in Schools”*⁶⁹

---

⁶³ Osmanlı Arşivi (BOA), *Dahiliye Muhasabe Kalemi [DH.EUM.MH]*, No. 29, Gömlek No. 115.

⁶⁴ BOA.MF.İBT, No. 295, Gömlek No. 13; BOA. MF.İBT, No. 295, Gömlek No. 16.

⁶⁵ BOA.MF.İBT, No. 204, Gömlek No. 27.

⁶⁶ BOA.MF.MKT, No. 215, Gömlek No. 39.

⁶⁷ Zeyben Karakuş stated in her thesis that “It was requested to enforce the laws prepared by a decision issued by the Council of State on February 23, 1913.”, but according to our determinations, the date of this ordinance is February 18, 1913. See. *19. ve 20. Yüzyılda Osmanlı Devleti'nde Yaşanan Salgın Hastalıkların Mekteplere Etkileri*, 25.

⁶⁸ For the picture of the document, see Attachment: 2.

⁶⁹ Osmanlı Arşivi (BOA), *Şura-yı Devlet [ŞD]*, No. 226, Gömlek No. 81.

“Ordinance”

Article 1: In schools where no principal or vice-principal is present, teachers, orderly, are going to acquire information from the family of the student who is absent for four days for the reason of the absence. If the given feedback is not informative, the student will be examined by a doctor.

Article 2: If it is concluded after the medical examination that the student is infected with an infectious disease, the report will be sent by the principal or the teacher to the Inspectorship of Health or School.

Article 3: The school principal or teacher sends the student whose health is suspicious to health inspectors.

Article 4: The principal of the teacher will send the student showing sudden signs of infectious disease in a proper way to the student’s family and will immediately acquire the student’s report and send it to the Inspectorship of Health.

Article 5: If the student being absent due to sickness is one of the mentioned infectious diseases in article 11, the student will not be accepted to school if he/she has not completed the stage of infection in article 21.

Article 6: If a case, in terms of infectious diseases, occurs in a school, on the notification made by the school principal, the School’s Health Inspectors will deploy themselves in the school to check whether there are other cases among the students.

Article 7: If it is concluded that a student has been infected with one of the mentioned infectious diseases, the classroom of the relevant student will not be occupied by other students for two days and only that classroom will be immediately and perfectly disinfected. If the student is leyli/boarded, in addition to the same measures, the student will be sent to his house or a hospital or quarantined in the school’s hospital and his/her crockery will be cleaned.

Article 8: If one of the diseases mentioned in article 11 occurred twice in the same classroom in a matter of weeks, those students and the classroom will be given an allowance equivalent to the incubation period mentioned in article 20, and the classroom will be cleaned and steamed repeatedly. If the school is boarded, in addition to the same procedure, those students whose homes are in the district of the village will be sent home, and if not, they will be medically examined every day, their contact with other students will be proscribed, and the dormitory room and bedding they occupy will be cleaned.

Article 9: If the number of diseases mentioned in Article 11 exceeds five students in different classrooms, article 8 will be implemented in the whole school.

Article 10: Both the classroom and the school will be disinfected twice either after suspension or before the arrival of the students, and those students who return will be examined by the health inspector.

Article 11: The infectious diseases binding the suspension of schools according to Articles 8 and 9 are:

Scarlet Fever

Croup

İltihâb-ı sahâyâyı Dimağı şawki-i mustawlı? (A type of inflammation that occurs all around the head/brain)

Smallpox

Article 12: In the presence of ..... (Whooping cough), mumps, Hamra (Erysipelas), Fever ....., Influenza, Varicella, ..., in addition to the treatment of the infected student at home, it will be contented only with the cleaning of the classroom of the student. The infected student will be accepted back to school after completing the stage of infection mentioned in Article 21.

Article 13: In the case of measles at school, the health inspectors and chief inspector are authorized, with mutual consultation, to execute Articles 11 and 12.

Article 14: According to the severity of the infectious diseases' spread and the type of the disease mentioned in articles 11 and 12, under mutual consultation with the chief inspector, health inspectors are authorized to take extraordinary measures.

Article 15: Students infected with mange, baldness (alopecia), iltihab-ı tabaka-i mültehum-i cibi (inflammatory layer occurring on the skin), and leprosy will be sent home immediately; in addition, they will be accepted back to school after the highest specialist doctor's report on their complete recovery.

Article 16: Those whose symptoms are severe, their presence in schools will be prohibited, and those whose symptoms are not severe, their parents will receive health warnings.

Article 17: As long as Ra'û'-lefrenç? is in the stage of infection and active, the presence of the infected ones in schools will be prohibited, and as long as the report of the specialist doctor on the perish of the stage of infection is not submitted, it will not be accepted.

Article 18: Students who continue to show indications of illness will not be admitted schooling.

Article 19: The health regulation taken for microbic diseases' time of spread, such as cholera and plague, will be executed in schools as well.

Article 20: The incubation period of the infectious diseases mentioned in Articles 11 and 13 are as follows:

<i>Type of Disease</i>	<i>Days</i>
<i>Measles</i>	<i>Fourteen</i>
<i>Scarlet Fever</i>	<i>Seven</i>
<i>Croup</i>	<i>Five</i>
<i>Smallpox</i>	<i>Fourteen</i>

Article 21: The extent of the stage of symptoms of the infectious diseases mentioned in Articles 11 and 13 are as follows:

<i>The type of Disease</i>	<i>Days</i>
<i>Measles</i>	<i>Twenty-one</i>
<i>Scarlet Fever</i>	<i>Forty</i>
<i>Croup</i>	<i>Thirty</i>
<i>Smallpox</i>	<i>Forty</i>
<i>Whooping Cough</i>	<i>.... Until the symptoms of the disease are perished</i>
<i>Varicella</i>	<i>Fifteen</i>
<i>Mumps</i>	<i>Twenty</i>
<i>Inflammation ...</i>	<i>.... Until the symptoms of the disease are perished</i>

Article 22: If the diseases mentioned in article 11 are seen among the students' family, the student will not be accepted to school.

Article 23: The drying oven and modern cleaning methods will be executed in tabhîrhânah's in the care of the municipality of Dersa'âdat and in villages in the care of the health inspectors and municipality doctors with proper means.

Article 24: The above-mentioned regulation rules are for all officers, teachers, and school workers binding.

Regulations prepared regarding the measures to be taken in schools are important as they show the importance given to this issue. However, these regulations were successful to the extent that they could be transferred to real life.

Conclusion

The Ottoman Empire witnessed epidemics of old. In terms of geography, the Ottoman Empire, being suitable for interaction, took various measures for the epidemics it witnessed in its last periods. Since schools are places where children at an age that are open to interaction live together, they have been the institutions most affected by these epidemics. For this reason, many documents on these subjects have been identified in the archives of the Ottoman and Republican periods.

Vaccination has been the most important means of protection against epidemics since its discovery. In the Ottoman Empire, it was one of the most important measures taken for students in schools, especially during epidemics. The vaccination process, which covers all children who have not reached school age, has become the most important measure due to the ease of follow-up through schools. Vaccination certificate is required for entrance to some schools and arts branches. During the epidemic, efforts were made to popularize vaccines, and efforts were made to prevent diseases such as measles through vaccination in schools.

According to many examples in archive documents; the most common precautions taken in epidemic diseases is the closure of schools for a certain or indefinite period. The suspension of education was done in order to reduce the speed and impact of the epidemic. The break in education in schools due to the epidemic is expressed as 12 days in most archive documents.. Sometimes, examples of this period being extended or even indefinite closure depending on the situation are also reflected in the documents. The follow-up of the children during these holidays is also recorded in the documents.

In order to stop the spread of the disease in schools, it has been cared to disinfection and renovation works in schools. Educational places and places where students stay have been made suitable for health. The need to reduce the number of students, sometimes, taking into account the capacity of the classes, was emphasized. It was drawn attention to the disinfection and cleaning of schools and student dormitories at sometime. From time to time, some schools had to be converted into hospitals due to epidemics.

Finally, it was established some various commissions by authority for the management during epidemic periods. In addition, regulations have been published regarding the precautions to be taken in schools and the do's and don'ts. Efforts have been made to put the decisions contained in these regulations into practice at the city center and in the provinces. Because simply

making decisions has never been enough, ensuring their implementation into practice has been the primary goal. In the past years, not only our country but the whole world has tried to fight an epidemic disease and it continues today. Therefore, I believe that what has been done and what has not been done/cannot be done in such times in history will always make it easier for us to get through these troubled processes.

Archive Documents

BCA, Cumhuriyet Arşivi. *Milli Eğitim Bakanlığı (180-9-0-0)*. Kutu No. 12, Gömlek No. 70, Sıra No. 24.

<https://katalog.devletarsivleri.gov.tr/Sayfalar/eSatis/BelgeGoster.aspx?ItemId=582504&Hash=4E3EE09EA2ADC3EDF34F058770312285B31E884B2873A75A9BB1EC6EDBCA9F20&Mi=0>

BCA, Cumhuriyet Arşivi. *Milli Eğitim Bakanlığı (180-9-0-0)*. Kutu No. 12, Gömlek No. 70, Sıra No. 11.

<https://katalog.devletarsivleri.gov.tr/Sayfalar/eSatis/BelgeGoster.aspx?ItemId=582521&Hash=AA0A052C5B9D674AA4BEBB9663CD62D8FABBAE8BE7146E2E7CF4CC9DF8CC4DAA&Mi=0>

BCA, Cumhuriyet Arşivi. *Milli Eğitim Bakanlığı (180-9-0-0)*. Kutu No. 12, Gömlek No. 70, Sıra No. 12.

<https://katalog.devletarsivleri.gov.tr/Sayfalar/eSatis/BelgeGoster.aspx?ItemId=582520&Hash=6AC0F06A49888CD63E93ED4FDE7BF1639D2E85E9C59ABA3FAE0CF26FFBFF9AFF&Mi=0>

BCA, Cumhuriyet Arşivi. *Milli Eğitim Bakanlığı (180-9-0-0)*. Kutu No. 12, Gömlek No. 70, Sıra No. 13.

<https://katalog.devletarsivleri.gov.tr/Sayfalar/eSatis/BelgeGoster.aspx?ItemId=582519&Hash=7ECCE5C755050EF899765C2F1A9C2851DE44F52AE3AB89A7611CFF731904658F&Mi=0>

BCA, Cumhuriyet Arşivi. *Milli Eğitim Bakanlığı (180-9-0-0)*. Kutu No. 12, Gömlek No. 70, Sıra No. 14.

<https://katalog.devletarsivleri.gov.tr/Sayfalar/eSatis/BelgeGoster.aspx?ItemId=582518&Hash=76E4EED4AE5C93EBA1203C3B319B1BAFAE9F0111E5B1F5070B8CF679AADBFB204&Mi=0>

BCA, Cumhuriyet Arşivi. *Milli Eğitim Bakanlığı (180-9-0-0)*. Kutu No. 12, Gömlek No. 70, Sıra No. 16.

<https://katalog.devletarsivleri.gov.tr/Sayfalar/eSatis/BelgeGoster.aspx?ItemId=582514&Hash=F1D5A97C00E9D425B4A2BDF20EFFA4F1C7292BA9862DF1509FB4CE99AE1C9517&Mi=0>

**442 • MEASURES TAKEN IN SCHOOLS DUE TO EPIDEMICS IN THE LATE
OTTOMAN AND EARLY REPUBLIC PERIOD**

BOA, Osmanlı Arşivi. *Sadaret Divan Kalemi Evrakı [A.DVN]*. No. 23, Gömlek No. 10.

<https://katalog.devletarsivleri.gov.tr/Sayfalar/eSatis/BelgeGoster.aspx?ItemId=31155284&Hash=D1E2115D0DA0A53E63D8BCD94B2CD445F98ECDD9C0119724CF419564969D2D2E&A=2&Mi=0>

BOA, Osmanlı Arşivi. *Sadaret Mühimme Kalemi Evrakı [A.MKT.MHM]*. No. 386, Gömlek No. 42

<https://katalog.devletarsivleri.gov.tr/Sayfalar/eSatis/BelgeGoster.aspx?ItemId=20464458&Hash=26E0DA52511312BA64BE9F7A197F2CDA1835647052576735D090DC7A19FCC72D&A=2&Mi=0>

BOA, Osmanlı Arşivi. *Umum Vilayat Evrakı [A.MKT.UM]*. No. 323, Gömlek No. 14.

<https://katalog.devletarsivleri.gov.tr/Sayfalar/eSatis/BelgeGoster.aspx?ItemId=20346076&Hash=F8FBD6812023489D2350413C356EA832A9BFD54440EE23C74651CC5E7826BC3B&A=2&Mi=0>

BOA, Osmanlı Arşivi. *Dahiliye Muhasabe Kalemi [DH.EUM.MH]*. No. 29, Gömlek No. 115.

<https://katalog.devletarsivleri.gov.tr/Sayfalar/eSatis/BelgeGoster.aspx?ItemId=20041991&Hash=A1BFF374A1FAD4A2E5C5D7346997FD683D2C8C2E3911D8FAC6869784AB543DB9&A=2&Mi=0>

BOA, Osmanlı Arşivi. *Dahiliye Mektubi Kalemi [DH.MKT]*. No.1705, Gömlek No. 104.

<https://katalog.devletarsivleri.gov.tr/Sayfalar/eSatis/BelgeGoster.aspx?ItemId=30180138&Hash=8C400EC6A76BDB29D95BDC642B5CCBC93BC17EB6E12A7111A7632F493959DD4A&A=2&Mi=0>

BOA, Osmanlı Arşivi. *Dahiliye Mektubi Kalemi [DH.MKT]*. No.596, Gömlek No. 36.

<https://katalog.devletarsivleri.gov.tr/Sayfalar/eSatis/BelgeGoster.aspx?ItemId=30505186&Hash=1EBC1E90DCFEAE4965195CD4B76385C7638ECA16648DA5F9E016C9CFC2AA01A0&A=2&Mi=0>

BOA, Osmanlı Arşivi. *Dahiliye Mektubi Kalemi [DH.MKT]*. No. 2379, Gömlek No. 135.

<https://katalog.devletarsivleri.gov.tr/Sayfalar/eSatis/BelgeGoster.aspx?ItemId=30293200&Hash=AAFA908F8B1DCA783489DC25231FCE0967FFB0B4BAD9C7D1F6896C2A1AB64C80&A=2&Mi=0>

BOA, Osmanlı Arşivi. *Dahiliye Mektubi Kalemi [DH.MKT]*. No. 2579, Gömlek No. 117.

<https://katalog.devletarsivleri.gov.tr/Sayfalar/eSatis/BelgeGoster.aspx?ItemId=30334880&Hash=026FCF4920529D729D569AA729B7FA1D4EA200F26EE753E8C089B6DEEF0B5A5A&A=2&Mi=0>

BOA, Osmanlı Arşivi. *Dahiliye Mektubi Kalemî [DH.MKT]*. No. 599, Gömlek No. 48.

<https://katalog.devletarsivleri.gov.tr/Sayfalar/eSatis/BelgeGoster.aspx?ItemId=30509210&Hash=2C72FD9641310FDAAD6808042757ACF508FB59D348FA6546E6058068040FA738&A=2&Mi=0>

BOA, Osmanlı Arşivi. *Dahiliye Mektubi Kalemî [DH.MKT]*. No. 608, Gömlek No. 30.

<https://katalog.devletarsivleri.gov.tr/Sayfalar/eSatis/BelgeGoster.aspx?ItemId=30516486&Hash=3FE6C0C5BFACCBC20460E008C6EA4F51383EAF20F67A20363DF74AF530BD48C7&A=2&Mi=0>

BOA, Osmanlı Arşivi. *Dahiliye Siyasi kısım [DH.SYS]*. No. 112, Gömlek No. 20.

<https://katalog.devletarsivleri.gov.tr/Sayfalar/eSatis/BelgeGoster.aspx?ItemId=31238852&Hash=A5736AA0A6F596033459E8A1B2D47A2751C33B52E5C8323D319D2F7E41E0B576&A=2&Mi=0>

BOA, Osmanlı Arşivi. *İrade Hususi [İ.HUS]*. No. 16, Gömlek No. 22.

<https://katalog.devletarsivleri.gov.tr/Sayfalar/eSatis/BelgeGoster.aspx?ItemId=30534835&Hash=58192625DE1AF6B172FBDB642EBBBD0E92B55133237DFAEC6EDF82B14FA3BA26&A=2&Mi=0>

BOA, Osmanlı Arşivi. *İrade Hususi [İ.HUS]*. No. 16, Gömlek No. 153.

<https://katalog.devletarsivleri.gov.tr/Sayfalar/eSatis/BelgeGoster.aspx?ItemId=30536162&Hash=0AA6FC83D1CC1BDFBDE1F6BDBF66742E640461523E215A141B74354C4A8FA7DE&A=2&Mi=0>

BOA, Osmanlı Arşivi. *İrade Hususi [İ.HUS]*. No. 1, Gömlek No. 12.

<https://katalog.devletarsivleri.gov.tr/Sayfalar/eSatis/BelgeGoster.aspx?ItemId=30528265&Hash=9828C5E911D1662251FF820B5987AD3FBD6659BED3103026EFB5B0B7E2233154&A=2&Mi=0>

BOA, Osmanlı Arşivi. *İrade Hususi [İ.HUS]*. No. 15, Gömlek No. 126.

<https://katalog.devletarsivleri.gov.tr/Sayfalar/eSatis/BelgeGoster.aspx?ItemId=30534530&Hash=ACA4F0FBB990709A3E211AA89021B681C8344684B25985FF3368DB5FBD2ECAEA&A=2&Mi=0>

BOA, Osmanlı Arşivi. *İrade Maarif [İ.MF]*. No. 2, Gömlek No. 19.

<https://katalog.devletarsivleri.gov.tr/Sayfalar/eSatis/BelgeGoster.aspx?ItemId=30527581&Hash=2CD02E14C1A40F3E80BA1E53C65CA4CE4BBF1F45C1FD1B586DD7112AF79B34F7&A=2&Mi=0>

BOA, Osmanlı Arşivi. *İrade Meclis-i Vâlâ [İ.MVL]*. No. 91, Gömlek No. 1847.

<https://katalog.devletarsivleri.gov.tr/Sayfalar/eSatis/BelgeGoster.aspx?ItemId=21300480&Hash=D817FAD7F97A6D81AB794EC0E1D8EDA10C4992B5C26F7515658F35A45B258751&A=2&Mi=0>

**444 • MEASURES TAKEN IN SCHOOLS DUE TO EPIDEMICS IN THE LATE
OTTOMAN AND EARLY REPUBLIC PERIOD**

BOA, Osmanlı Arşivi. *İrade Şehremaneti [İ.ŞE]*. No. 3, Gömlek No. 6.

<https://katalog.devletarsivleri.gov.tr/Sayfalar/eSatis/BelgeGoster.aspx?ItemId=30584837&Hash=8D59C9F7609769BCA0C868D8E6E019A0DC35B47E59F8E5F684E37F908472B14C&A=2&Mi=0>

BOA, Osmanlı Arşivi. *Maarif Nezareti Tedrisat-ı İbtidaiyye Kalemî [MF.İBT]*. No. 23, Gömlek No. 55.

<https://katalog.devletarsivleri.gov.tr/Sayfalar/eSatis/BelgeGoster.aspx?ItemId=32595124&Hash=6402C0B17625B7095A1D5D9F6CC4F9DA05B07760E26BFB717604FB4C24A74DC5&A=2&Mi=0>

BOA, Osmanlı Arşivi. *Maarif Nezareti Tedrisat-ı İbtidaiyye Kalemî [MF.İBT]*. No. 24, Gömlek No. 97.

<https://katalog.devletarsivleri.gov.tr/Sayfalar/eSatis/BelgeGoster.aspx?ItemId=32595666&Hash=D9A6E8C5B6EC24A515B065DE42EFE79B90BF35243A9CF58DA00996DF1CCC0C98&A=2&Mi=0>

BOA, Osmanlı Arşivi. *Maarif Nezareti Tedrisat-ı İbtidaiyye Kalemî [MF.İBT]*. No. 28, Gömlek No. 101.

<https://katalog.devletarsivleri.gov.tr/Sayfalar/eSatis/BelgeGoster.aspx?ItemId=32598598&Hash=C49963B2E9046DB111AA823917E14E1BC7A5409CF1522ACABF2B7A76D5D1901A&A=2&Mi=0>

BOA, Osmanlı Arşivi. *Maarif Nezareti Tedrisat-ı İbtidaiyye Kalemî [MF.İBT]*. No. 60, Gömlek No. 7.

<https://katalog.devletarsivleri.gov.tr/Sayfalar/eSatis/BelgeGoster.aspx?ItemId=32633176&Hash=1353AB6CF5B3A6AB745C37908FAE9F177AD014EC6CFE32BF3A685F62CDDE9960&A=2&Mi=0>

BOA, Osmanlı Arşivi. *Maarif Nezareti Tedrisat-ı İbtidaiyye Kalemî [MF.İBT]*. No. 113, Gömlek No. 90.

<https://katalog.devletarsivleri.gov.tr/Sayfalar/eSatis/BelgeGoster.aspx?ItemId=32731468&Hash=F2B600F76C22D860E7E2A1FA75D25E902EB9AB30AD4150786728B1CD3F4D9249&A=2&Mi=0>

BOA, Osmanlı Arşivi. *Maarif Nezareti Tedrisat-ı İbtidaiyye Kalemî [MF.İBT]*. No. 190, Gömlek No. 37.

<https://katalog.devletarsivleri.gov.tr/Sayfalar/eSatis/BelgeGoster.aspx?ItemId=32609046&Hash=FE2ABE8860CAA22EB8B19D6F58E630D6097F862C14A922EEA25B7ECC7D6A611B&A=2&Mi=0>

BOA, Osmanlı Arşivi. *Maarif Nezareti Tedrisat-ı İbtidaiyye Kalemî [MF.İBT]*. No. 204, Gömlek No. 27.

<https://katalog.devletarsivleri.gov.tr/Sayfalar/eSatis/BelgeGoster.aspx?ItemId=32633319&Hash=E79B92644D55CE231592FD6B66A3EEBBAF6010652CE74E3D89A1CA6084AD9CB3&A=2&Mi=0>

BOA, Osmanlı Arşivi. *Maarif Nezareti Tedrisat-ı İbtidaiyye Kalemi [MF.İBT]*. No. 295, Gömlek No. 13.

<https://katalog.devletarsivleri.gov.tr/Sayfalar/eSatis/BelgeGoster.aspx?ItemId=32654995&Hash=9B6D7DACF76BD8186066AE8F2DE29C15922EBA06BDD3312B8549AA1AC4818DC2&A=2&Mi=0>

BOA, Osmanlı Arşivi. *Maarif Nezareti Tedrisat-ı İbtidaiyye Kalemi [MF.İBT]*. No. 295, Gömlek No. 16.

<https://katalog.devletarsivleri.gov.tr/Sayfalar/eSatis/BelgeGoster.aspx?ItemId=32655032&Hash=45D20E0BF96ACAEA3126B2C72DE7FCF5179B35B4B56B19E871BDE4CE4F64C592&A=2&Mi=0>

BOA, Osmanlı Arşivi. *Maarif Nezareti Mektubî Kalemi [MF.MKT]*. No. 154, Gömlek No. 106.

<https://katalog.devletarsivleri.gov.tr/Sayfalar/eSatis/BelgeGoster.aspx?ItemId=31423904&Hash=10C25A4CE259DE5E767D20CFA097F77D44DF9928B48685108F9BE6D3E5EF2E03&A=2&Mi=0>

BOA, Osmanlı Arşivi. *Maarif Nezareti Mektubî Kalemi [MF.MKT]*. No. 197, Gömlek No. 99.

<https://katalog.devletarsivleri.gov.tr/Sayfalar/eSatis/BelgeGoster.aspx?ItemId=31434153&Hash=B923DA484B5BDF8065F495A6F8293DC755FBC57E25CCD5CF2E27CA99D074AF73&A=2&Mi=0>

BOA, Osmanlı Arşivi. *Maarif Nezareti Mektubî Kalemi [MF.MKT]*. No. 215, Gömlek No. 39.

<https://katalog.devletarsivleri.gov.tr/Sayfalar/eSatis/BelgeGoster.aspx?ItemId=31429659&Hash=5C35D0FEE765BAB4E8D2346CF7A2F85A229E3F4B3F72AA0AA6FDD01DCAB964E8&A=2&Mi=0>

BOA, Osmanlı Arşivi. *Maarif Nezareti Mektubî Kalemi [MF.MKT]*. No. 224, Gömlek No. 10.

<https://katalog.devletarsivleri.gov.tr/Sayfalar/eSatis/BelgeGoster.aspx?ItemId=31438665&Hash=EF27CB7F6D49069676A3330C75F26283FC8E8D226F8F911BE44A4F9DBD6E45A5&A=2&Mi=0>

BOA, Osmanlı Arşivi. *Maarif Nezareti Mektubî Kalemi [MF.MKT]*. No. 388, Gömlek No. 10.

<https://katalog.devletarsivleri.gov.tr/Sayfalar/eSatis/BelgeGoster.aspx?ItemId=31461256&Hash=8786FF762DA62A994382E856AA7E85A7EF1103A08DFD07472ACB1DAC5D9E98B4&A=2&Mi=0>

BOA, Osmanlı Arşivi. *Maarif Nezareti Mektubî Kalemi [MF.MKT]*. No. 545, Gömlek No. 9.

<https://katalog.devletarsivleri.gov.tr/Sayfalar/eSatis/BelgeGoster.aspx?ItemId=31498418&Hash=FABE1140C9E1B8BBE4C13C2CB97F0EF03928DD8CCB8321ED58999A768C644DF2&A=2&Mi=0>

**446 • MEASURES TAKEN IN SCHOOLS DUE TO EPIDEMICS IN THE LATE
OTTOMAN AND EARLY REPUBLIC PERIOD**

BOA, Osmanlı Arşivi. *Maarif Nezareti Mektubî Kalemî [MF.MKT]*. No. 553, Gömlek No. 12.

<https://katalog.devletarsivleri.gov.tr/Sayfalar/eSatis/BelgeGoster.aspx?ItemId=31504132&Hash=3A23605DE055B24ABB524A9016330B03A17AB8E11D9524D4DC578F5F5D96D8F8&A=2&Mi=0>

BOA, Osmanlı Arşivi. *Maarif Nezareti Mektubî Kalemî [MF.MKT]*. No. 553, Gömlek No. 18.

<https://katalog.devletarsivleri.gov.tr/Sayfalar/eSatis/BelgeGoster.aspx?ItemId=31504142&Hash=EE679ECF8AD2A0FE57203420BAB62346FC83C6BED06CD6A51B67AEF04A6C4C36&A=2&Mi=0>

BOA, Osmanlı Arşivi. *Maarif Nezareti Mektubî Kalemî [MF.MKT]*. No. 572, Gömlek No. 58.

<https://katalog.devletarsivleri.gov.tr/Sayfalar/eSatis/BelgeGoster.aspx?ItemId=31493416&Hash=675F232DA7A1BC924EEDFDB173C958AF20B9703AB05123735E1FBDF9D23051E4&A=2&Mi=0>

BOA, Osmanlı Arşivi. *Maarif Nezareti Mektubî Kalemî [MF.MKT]*. No. 745, Gömlek No. 63.

<https://katalog.devletarsivleri.gov.tr/Sayfalar/eSatis/BelgeGoster.aspx?ItemId=31505001&Hash=2EF1A413757F7E67F55907727008D5F96BB4097C5AE820E49E3B9D05365861DA&A=2&Mi=0>

BOA, Osmanlı Arşivi. *Maarif Nezareti Mektubî Kalemî [MF.MKT]*. No. 938, Gömlek No. 69.

<https://katalog.devletarsivleri.gov.tr/Sayfalar/eSatis/BelgeGoster.aspx?ItemId=31550092&Hash=F1DF42CA1611256B9234678CD25765902FF500E10148492551520AD4B6AE8B0&A=2&Mi=0>

BOA, Osmanlı Arşivi. *Maarif Nezareti Mektubî Kalemî [MF.MKT]*. No. 995, Gömlek No. 19.

<https://katalog.devletarsivleri.gov.tr/Sayfalar/eSatis/BelgeGoster.aspx?ItemId=31326491&Hash=61C821824DEB0E7FDE0473C36E7848DA36AC71F957622CF4FE0CA2357501FBA5&A=2&Mi=0>

BOA, Osmanlı Arşivi. *Maarif Nezareti Mektubî Kalemî [MF.MKT]*. No. 1041, Gömlek No. 14.

<https://katalog.devletarsivleri.gov.tr/Sayfalar/eSatis/BelgeGoster.aspx?ItemId=31360964&Hash=70A62EA7B8366DB25B3E4F8E15605342052A85DE56F88CC28915B16F8AA818E6&A=2&Mi=0>

BOA, Osmanlı Arşivi. *Meclis-i Vükelâ Mazbataları [MV]*. No. 77, Gömlek No. 102.

<https://katalog.devletarsivleri.gov.tr/Sayfalar/eSatis/BelgeGoster.aspx?ItemId=21909878&Hash=DD450EE6DACF9BD5247B0C08FFAA887AF13CEFAA18C7BA126483ED2916CCFCF2&A=2&Mi=0>

- BOA, Osmanlı Arşivi. *Meclis-i Vâlâ [MVL]*. No. 646, Gömlek No. 89.
<https://katalog.devletarsivleri.gov.tr/Sayfalar/eSatis/BelgeGoster.aspx?ItemId=22835632&Hash=970FFD3DCC849496BDE44ED1DC2CB7702761EE1CC1B6B61322384DF6D616ED99&A=2&Mi=0>
- BOA, Osmanlı Arşivi. *Şura-yı Devlet [ŞD]*. No. 226, Gömlek No. 81.
<https://katalog.devletarsivleri.gov.tr/Sayfalar/eSatis/BelgeGoster.aspx?ItemId=22974889&Hash=733C88608CF132FC1C2F159FDC6F693E94FCBA30A38DE5802C1FC38162182A38&A=2&Mi=0>
- BOA, Osmanlı Arşivi. *Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi Evrakı [TS.MA.e]*. No. 1372, Gömlek No. 34.
<https://katalog.devletarsivleri.gov.tr/Sayfalar/eSatis/BelgeGoster.aspx?ItemId=23762023&Hash=8405C7E1238F93FA9855ED66275413559BEDDFC4967E302AF2F65DAA14D9E1C3&A=2&Mi=0>
- BOA, Osmanlı Arşivi. *Yıldız Resmi Ma'ruzat [Y.A.RES]*. No. 72, Gömlek No. 1.
<https://katalog.devletarsivleri.gov.tr/Sayfalar/eSatis/BelgeGoster.aspx?ItemId=23762023&Hash=8405C7E1238F93FA9855ED66275413559BEDDFC4967E302AF2F65DAA14D9E1C3&A=2&Mi=0>
- BOA, Osmanlı Arşivi. *Yıldız Mütenevvi Ma'ruzat [Y.MTV]*. No. 83, Gömlek No. 68.
<https://katalog.devletarsivleri.gov.tr/Sayfalar/eSatis/BelgeGoster.aspx?ItemId=20685063&Hash=87F3E2C3B73BE4FDC914FD6D02B7B4676E1CEA05CC74FB7D4F35F27F43D3B18C&A=2&Mi=0>
- BOA, Osmanlı Arşivi. *Yıldız Mütenevvi Ma'ruzat [Y.MTV]*. No. 115, Gömlek No. 1.
<https://katalog.devletarsivleri.gov.tr/Sayfalar/eSatis/BelgeGoster.aspx?ItemId=20688931&Hash=0D08B4FC9534F1CD66F35F9EB1DFA14E33C05C1C759EDE2B80F825A0601E5437&A=2&Mi=0>
- Sabah, 1428, p. 1 (24. Muharram. 1311/07. August.1893)
- Sabah, 1472, p. 1 (10. Rabi' al-Awwal. 1311/25. September. 1893)
- Sabah, 1668, p. 1 (28. Ramadan. 1311/05. April.1894)

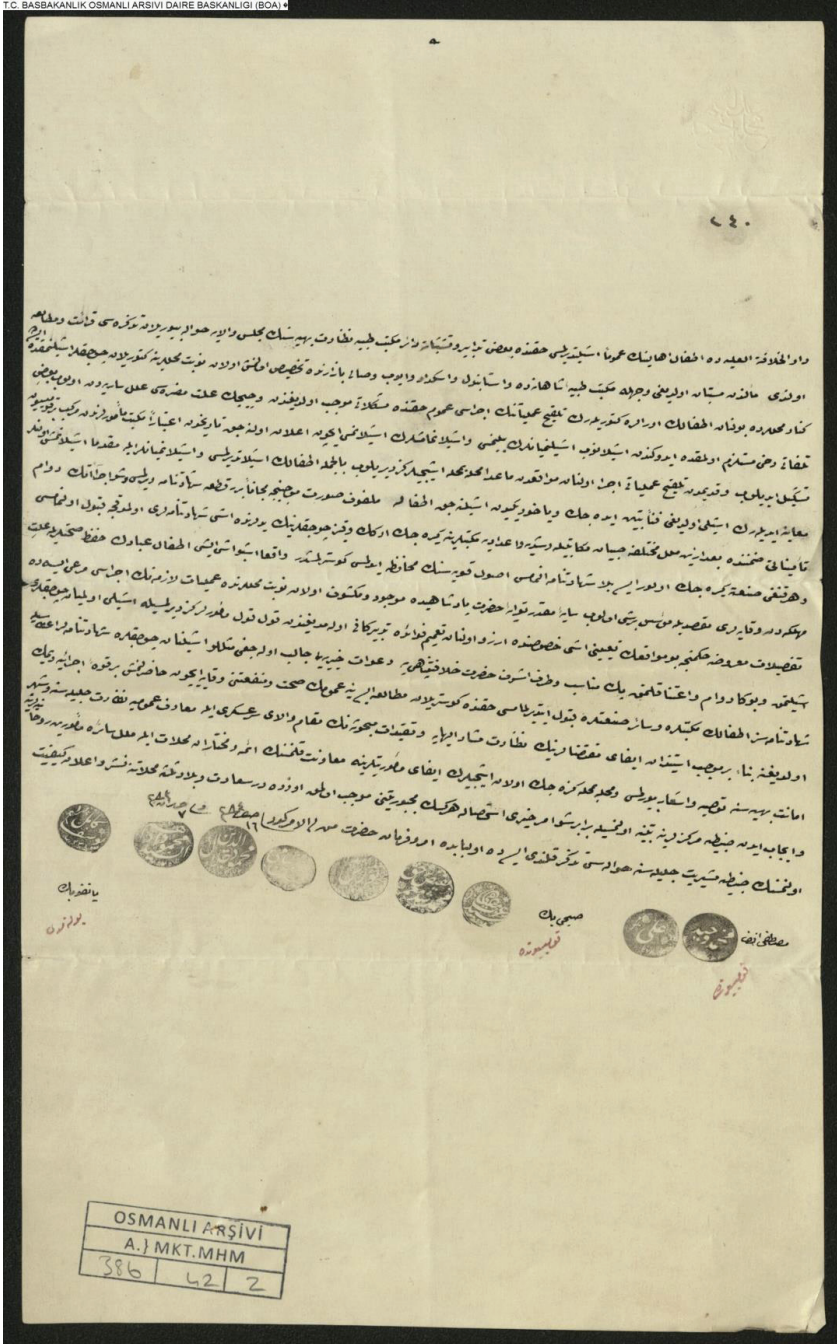
Kaynaklar/References

- Ağır, Sevdâ. *Osmanlı'da Karantina Uygulama Süreçleri ve Tepkiler (1865-1914)*. Ankara: Hacettepe Üniversitesi, Master's Thesis, 2020.
- Akağündüz, Ümüt. "I. Meşrutiyet Döneminde Toplumsal Bir Sorun Olarak Sıtma ve Sıtmadan Korunma Çareleri". *Kebikeç: İnsan Bilimleri İçin Kaynak Araştırmalı Dergisi* 41 (2016), 95-119.
- Akalın, Besim Ömer. *Çiçek Hastalığı ve Suçiçeği*. İstanbul, 1310.
- Ayar, Mesut. *Osmanlı Devleti'nde Kolera Salgını: İstanbul Örneği (1892-1895)*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, PhD. Thesis, 2005.
- Baytop, Turan. *Türk Eczacılık Tarihi*. İstanbul, 1985.

448 • MEASURES TAKEN IN SCHOOLS DUE TO EPIDEMICS IN THE LATE OTTOMAN AND EARLY REPUBLIC PERIOD

- Dağlar, Oya. *War, Epidemics and Medicine in the Ottoman Empire: From the Balkan Wars through the Great War (1912-1918)*. İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi, PhD Thesis, 2004.
- Erdoğan, Meral. *18. Yüzyılın Sonu 19. Yüzyılın Başlarında Osmanlı Devleti'nde Veba Yılları (İzmir Örneği)*. Eskişehir: Osmangazi Üniversitesi, Master's Thesis, 2017.
- Eroğlu, Haldun vd. "Osmanlı İmparatorluğu'nda Telkih-i Cüderi (Çiçek Aşısı)". *Milli Folklor Dergisi* 101 (2014), 193-208.
- Günergun, Feza. "XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında Osmanlı Kimyager-Eczacı Bonkowski Paşa (1841-1905)". 229-252. Ankara, 1992.
- Koylu, Zafer - Doğan, Nihal. "Birinci Dünya Savaşı Sırasında Osmanlı Devleti'nde Sıtma Mücadelesi ve Bu Amaçla Yapılan Yasal Düzenlemeler". *Türkiye Parazitoloji Dergisi* 34/3 (2010), 209-215.
- Matar, İlyas. *Kolera Risalesi: Koleraya Dair Mütâlaât-i Tıbbiye ve Tedâbir-i İhtiyatiye ve Sihhiyeyi Hâvi*. İstanbul, 1300.
- Mercan, Burcu. *XIX. Yüzyılda Osmanlı'da Çiçek Salgınları ve Çiçek Hastalığı ile Mücadele*. Kırklareli: Kırklareli Üniversitesi, Master's Thesis, 2017.
- Noyan, Abdülkadir Lütfi. *Son Harplerde Salgın Hastalılarla Savaşlarım*. Ankara, 1956.
- Sarıköse, Selma Turhan. *XIX. Yüzyılda Çukurova'da Doğal Afetler ve Salgın Hastalıklar*. Konya: Selçuk Üniversitesi, PhD Thesis, 2013.
- Sarıyıldız, Gülden. "Karantina". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*. 24/463-464. İstanbul, 2001.
- Sarıyıldız, Gülden. "Osmanlılarda Hıfzıssıhha". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*. 319-321. İstanbul, 1998.
- Ülman, Yeşim Işıl. "19-20. Yüzyıllarda Türkiye'de Tıp Tarihinin Ana Hatları". *Tıp Tarihi ve Tıp Tarihi Ders Kitabı*. 175-186. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları, 2007.
- Varlık, Nükhet. "Taun". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*. 40/175-177. İstanbul, 2011.
- Yağcıoğlu, Nuray. *Tanzimat Sonrası Osmanlı'da Salgın Hastalıklara Karşı Alınan Önlemler*. Erzincan: Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi, Master's Thesis, 2019.
- Yetkin, Sabri. "İzmir'de Veba Salgını (Mayıs Ağustos 1900)". *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi* 1/3 (01 Haziran 1993), 371-385.
- Yıldırım, Nuran. "İstanbul'da Sağlık Hayatı". *Antik Çağdan XXI. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi*. ed. Coşkun Yılmaz. IV/92-137. İstanbul: İBB Kültür AŞ. Yayınları, 2015.
- Yıldırım, Nuran. "II. Abdülhamid'in Saltanat Yıllarında Tıp, Sağlık ve Sosyal Yardım". *Bezmîlem Aktüel*, 21 (2018), 28-32.
- Yıldırım, Nuran. "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Koruyucu Sağlık Uygulamaları". *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*. 5/1320-1338, ts.
- Yücel, Gülseren. *Malatya Sancağında Kolera Salgını (1892-1896)*. Ankara: Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Master's Thesis, 2019.
- Zeyben Karakuş, Ayşe Niğdem. *19. ve 20. Yüzyılda Osmanlı Devleti'nde Yaşanan Salgın Hastalıkların Mekteplere Etkileri*. Eskişehir: Osmangazi Üniversitesi, Master's Thesis, 2021.
- "Emraz-ı Sariyeye Karşı Mücadele". *OHAM* 6 (17 Şubat 1340).
- "Veba". *Meclis-i Umûr-i Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhye-i Umûmiye Mukarrerat ve Neşriyatı*. İstanbul, 1326.

ATTACHMENT: 1

A.,MKT.MHM.00386.00042.002

BOA. A. MKT. MHM. 386/42 (25. Safar. 1284/28. June. 1867)

450 • MEASURES TAKEN IN SCHOOLS DUE TO EPIDEMICS IN THE LATE OTTOMAN AND EARLY REPUBLIC PERIOD

ATTACHMENT: 2

T.C. BASBAKANLIK OSMANLI ARŞIVI DAİRE BAŞKANLIĞI (BOA) ©

ص ۲۰۷ ۲۰۱
۱۳۱۷

شودای دولته مخصوص مسوده ورقلمی

تاریخ تیش	تاریخ تسوید	مسودی	نومرو	مضمون
۱۸۸۱			۲۰۷	معاينة
۱۸۸۱			۲۰۷	معاينة

تاریخ تیش: ۱۸۸۱
تاریخ تسوید: / /
مسودی: / /
نومرو: ۲۰۷

مضمون: ...

OSMANLI ARŞIVI
ŞD
226 81 1-1

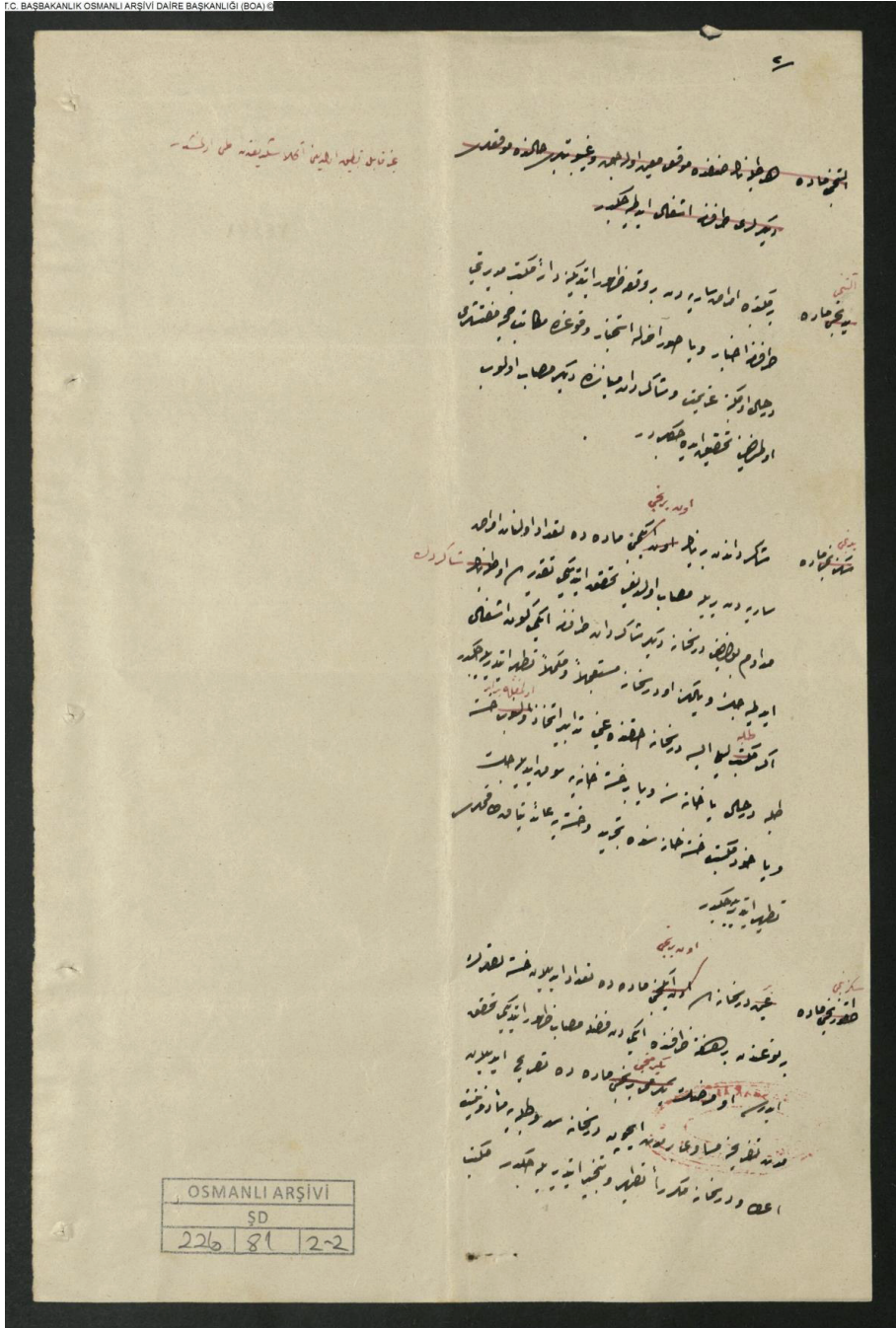
SD.00226.00081.001

452 • MEASURES TAKEN IN SCHOOLS DUE TO EPIDEMICS IN THE LATE OTTOMAN AND EARLY REPUBLIC PERIOD

T.C. BAŞBAKANLIK OSMANLI ARŞİVİ DAİRE BAŞKANLIĞI (BOA)

OSMANLI ARŞİVİ		
ŞD		
226	81	2-2

ŞD.00226.00081.002

TC BAŞBAKANLIK OSMANLI ARŞIVI DAİRE BAŞKANLIĞI (BOA)

بیع اولدیجه تقدیر بر سر درختانه چقهه عین معالیه ایله تقدیر باره درختانه
اشکال ایدر تارکانه نه قطره دایمده غایب لری دوزخه خاخر لری
اعظام دوزخه ایسجه کومه معایه ایله بر تابع قوتوبه دیکر طوبیه
ایملاطه نه معنی دوشمالی ایدر تارکانه و تیاره معنی قوی طوبیه

ایده بر جلد
کوشکین ماده ده نقد ایدر ایسجه فیه نقد کیم دوزخه
شاکر دایمده درختانه تقدیر بر سر تیاره ایسجه
عروج قضاغه ایسجه کوشکین ماده تقدیر دوزخه

کوله درختانه کیم قضاغه تقدیر بر سر و تیاره
عودنه ایدر ایسجه نقد تقدیر بر سر جلد و عودنه ایسجه
شاکر دایمده جلد و نقد معایه اولدیجه

کوشکین ماده ایسجه نقد دوزخه ایسجه تقدیر بر سر
ایده طیب ایدر ایسجه بوججه ایسجه سوزورده

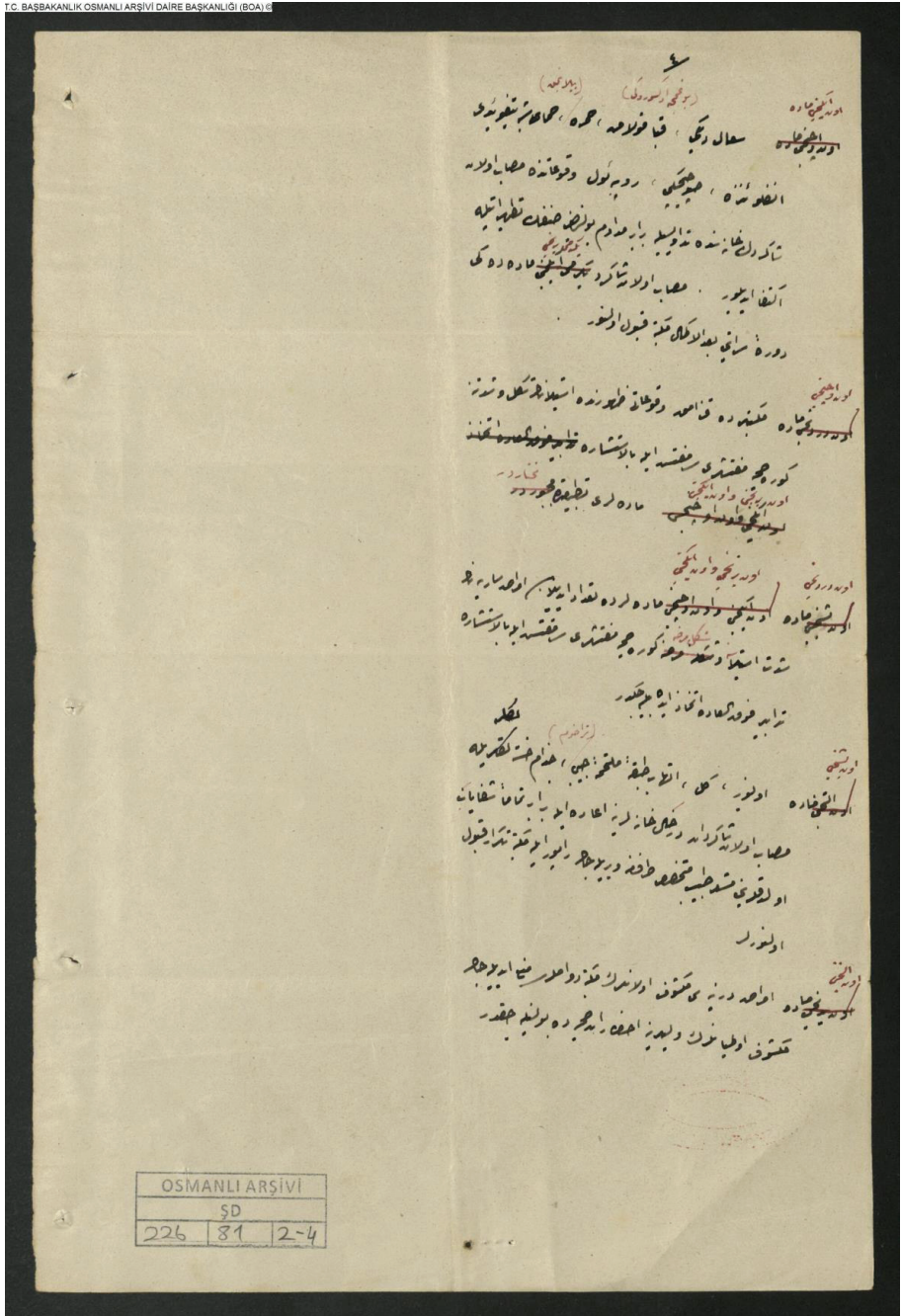
قوب
قوسه تیاره
ایسجه طیب ایدر ایسجه
بوججه ایسجه

OSMANLI ARŞIVI		
226	81	2-3

ŞD.00226.00081.002

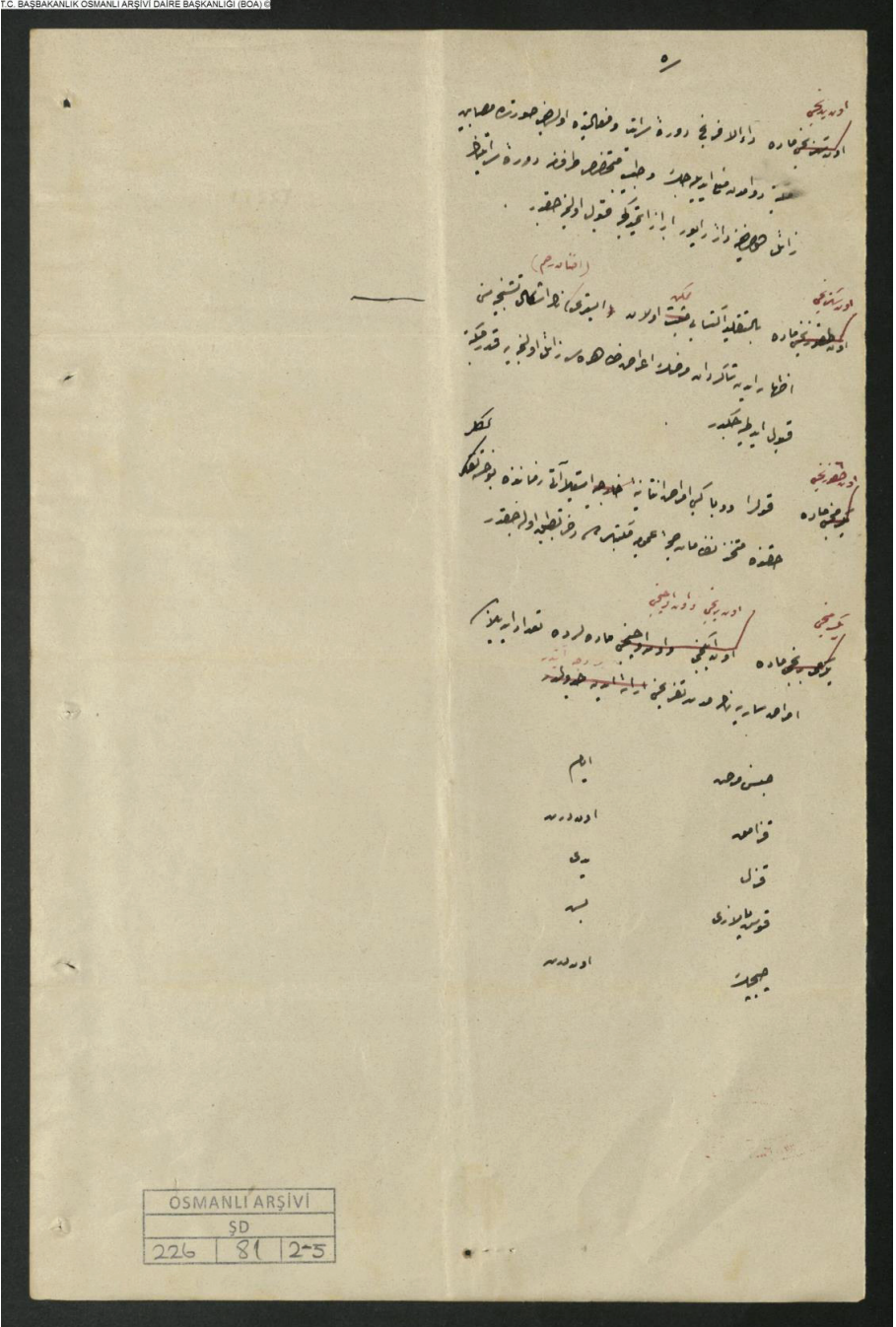
454 • MEASURES TAKEN IN SCHOOLS DUE TO EPIDEMICS IN THE LATE OTTOMAN AND EARLY REPUBLIC PERIOD

T.C. BAŞBAKANLIK OSMANLI ARŞİVİ DAİRE BAŞKANLIĞI (BOA)

ŞD.00226.00081.002

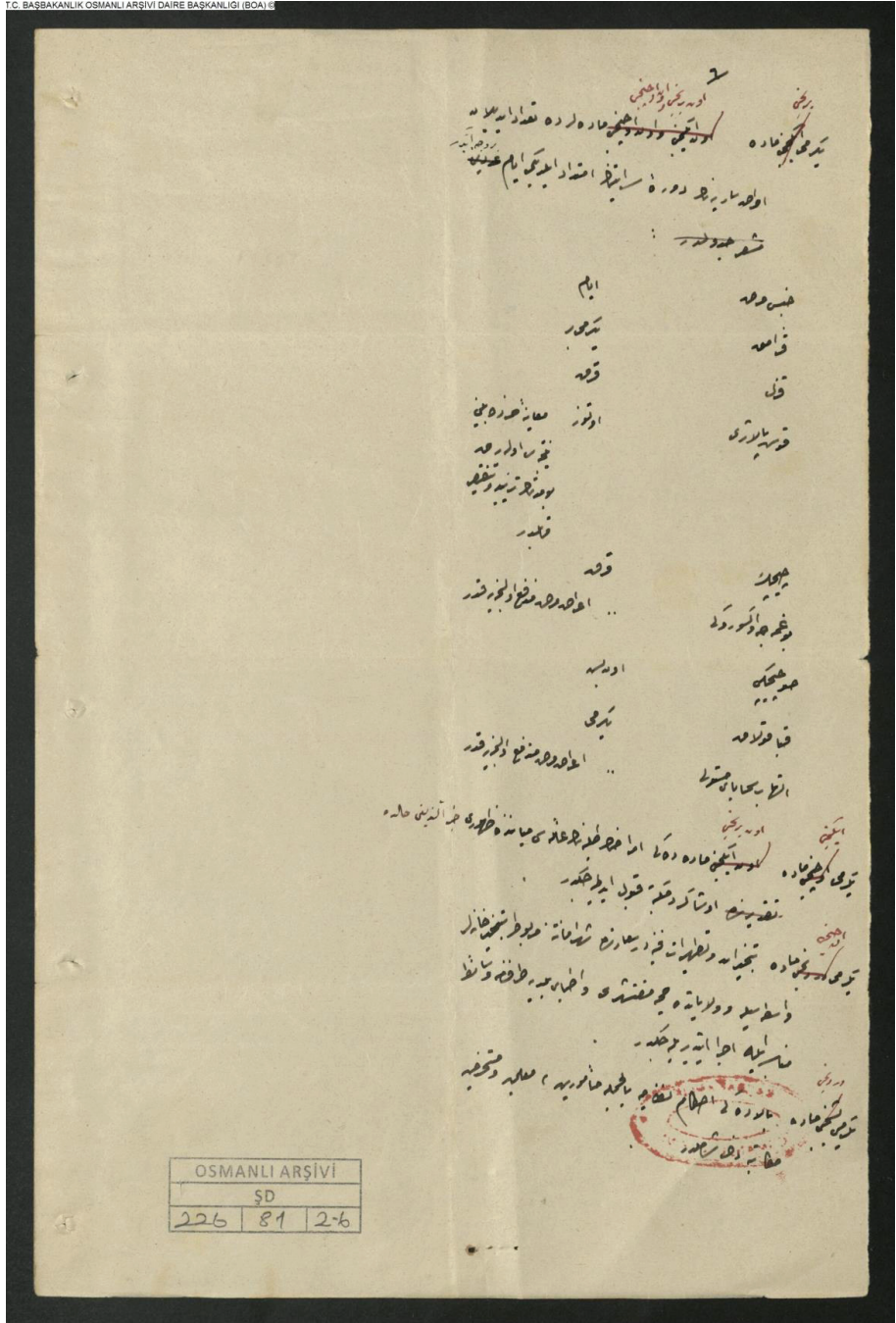
T.C. BAŞBAKANLIK OSMANLI ARŞİVİ DAİRE BAŞKANLIĞI (BOA)

ŞD.00226.00081.002

456 • MEASURES TAKEN IN SCHOOLS DUE TO EPIDEMICS IN THE LATE OTTOMAN AND EARLY REPUBLIC PERIOD

T.C. BAŞBAKANLIK OSMANLI ARŞİVİ DAİRE BAŞKANLIĞI (BOA) ©

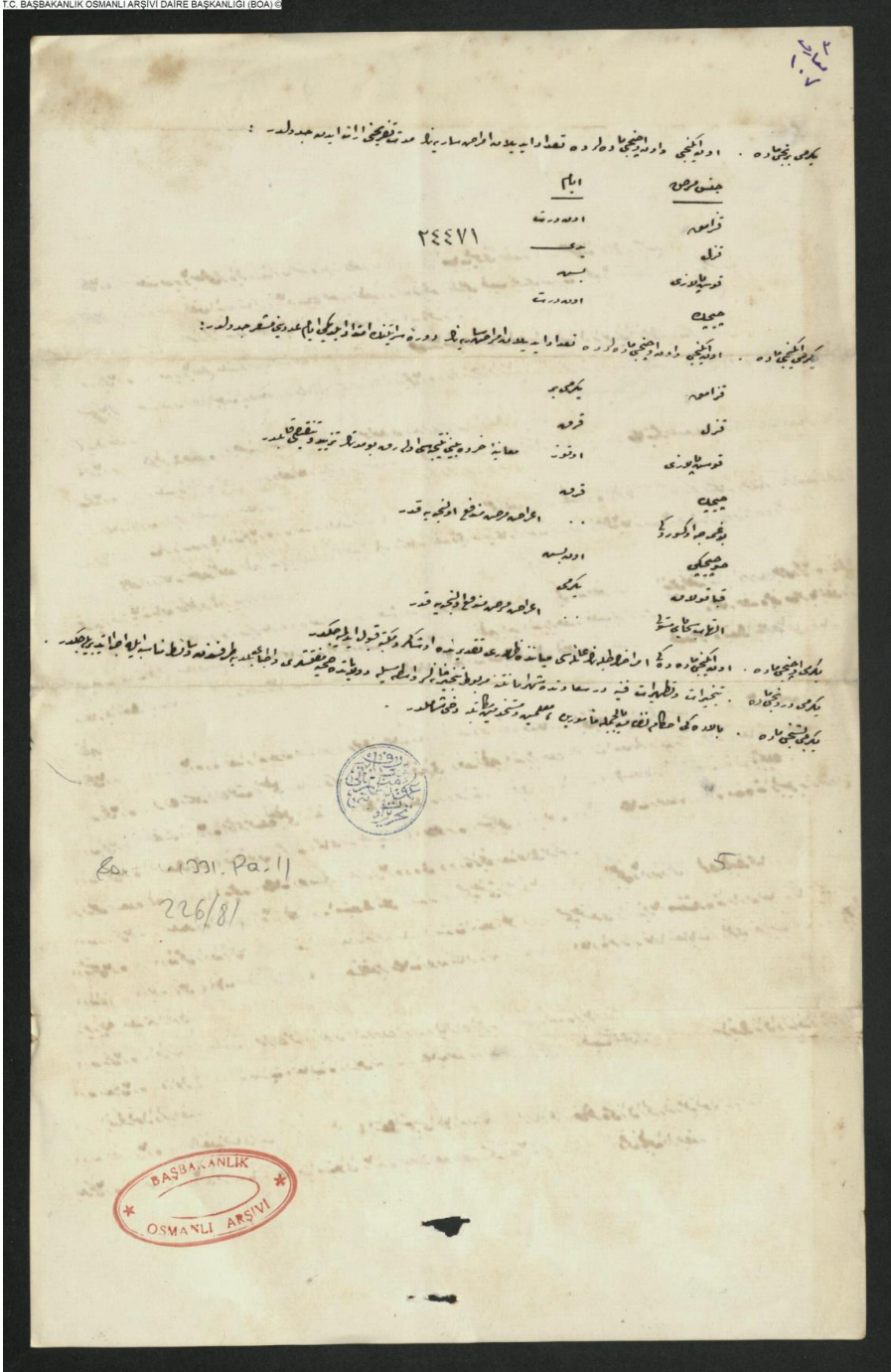

ŞD.00226.00081.002

458 • MEASURES TAKEN IN SCHOOLS DUE TO EPIDEMICS IN THE LATE OTTOMAN AND EARLY REPUBLIC PERIOD

T.C. BASBAKANLIK OSMANLI ARŞIVI DAİRE BAŞKANLIĞI (BOA)

۱۳۳۱

کلیهٔ اینچه قاره ... در اینچه قاره ...

تاریخ	مکان
۱۳۳۱	...
...	...
...	...
...	...

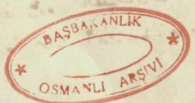
تعداد اینچه قاره ... در اینچه قاره ...

تاریخ	مکان
...	...
...	...
...	...
...	...

اینچه قاره ... در اینچه قاره ...

Pa. 11
226/81

ŞD.00226.00081.005

DİN DEĞİŞTİRME FENOMENİ: ANKARA'DA BİR PROTESTAN KİLİSESİ BAĞLAMINDA HRİSTİYANLIĞA GEÇİŞİN SOSYOLOJİK İZDÜŞÜMLERİ

Selman YILMAZ* - Figen BALAMİR**

Öz

Bu çalışmada din değiştirme olgusu incelenmektedir. Araştırma bireylerin çoğunluğa ait dini gelenekten ayrılarak farklı bir dini benimseme nedenlerini ve yeni inançlarının onlar için ne anlam ifade ettiğini anlamayı hedeflemektedir. Veriler, Ankara'da faaliyet gösteren bir Protestan kilisesi olan Başkent Kilisesi'ne mensup 10 kişiyle yarı-yapılandırılmış görüşmelerden ve sekiz aylık gözlem notlarından elde edilen bulgulara dayanmaktadır. Araştırma için her pazar günü kilisedeki ayinlere katılım sağlanmış, bireylerin bulunduğu bağlam ve etkileşim biçimleri de gözlemlenmiştir. Çalışma sahamızı oluşturan grup özelinde bakacak olursak bazı bireyler İslam'dan uzaklaşmakla birlikte tamamen inançsız bir yaşama yönelmemekte, bunun yerine kendi anlam dünyalarına, beklentilerine ve mizaçlarına daha uygun olduğunu düşündükleri başka bir dine bağlanmaktadır. Modern hayatın insanı yalnızlığa ve mutsuzluğa iten etkisine karşı bireyler kaybettikleri anlamı yeni dini bir düşünceyle ikame edebilmektedir. Araştırmamız özelinde din değiştirme sürecinde sosyal

---

* Doç. Dr., Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Din Sosyolojisi
e posta: selyilmaz@ankara.edu.tr, ORCID: 0000-0003-1700-6313

** Dr., Milli Eğitim Bakanlığı
e posta: fibalampir@gmail.com, ORCID: 0000-0001-6448-3177

Atıf/Cite as: Yılmaz, Selman-Balamir, Figen. "Din Değiştirme Fenomeni: Ankara'da Bir Protestan Kilisesi Bağlamında Hristiyanlığa Geçişin Sosyolojik İzdeşimleri". *Dini Araştırmalar* 26/65 (Aralık 2023), 459-489. <http://doi.org.10.15745/da.1376232>

bağ, iletişim ve etkileşim süreçlerinin önemli sosyal motivasyonlar olduğu tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Dini değişim, Sekülerleşme, Din değiştirme, Protestanlık, Misyonerlik, Türkiye'de Hristiyanlar.

The Phenomena of Conversion: A Sociological Research On Conversion to the Christianity in Türkiye

Abstract

The research aims to understand why individuals break away from the majority religious tradition and adopt a different religion and what their new beliefs mean to them. This study is based on data obtained from semi-structured interviews and eight-month observation notes with 10 members of Başkent (Capital) Church, a Protestant church operating in Ankara. For the research, church services were attended every Sunday, and the individuals' context and interaction styles were also observed. Although the phenomenon of religious conversion is often examined as the complete abandonment of religion under the influence of secularization theses, in fact, the replacement of faith with different religions should also be considered in religious change. Regarding the research field, some individuals move away from Islam but do not turn to a completely non-belief life, but instead adhere to another religion that they think is more suitable for their own world of meaning, expectations, and personality. Against the effect of modern life that pushes people to loneliness and unhappiness, individuals can replace the meaning they have lost with a new religious thought. The research reveals that social bonding, communication, and interaction processes are important social motivations in the process of religious conversion.

Keywords: Religious Change, Secularization, Religious Conversion, Protestantism, Missionary, Christians in Türkiye.

Summary

This study examines the meaning of religion for individuals who converted to Christianity in Turkey. For the research, we regularly attended the activities of the Ankara Capital Protestant Church for a period of approximately eight months in 2023 and made participatory observations. Apart from the weekly worship ceremonies, we also participated in the religious, cultural, and social meetings of the group. During the research, we conducted in-depth interviews with 10 members of the group.

Examining the reasons why the participants moved away from Islam, we see a wide range. Among the answers, the perception of Islam as a formalistic religion and the dissatisfaction with the image of a punishing God come to the fore. According to the participants, the negative attitude of some Muslims damaged their ties with the religion of Islam. At this point, some participants, in the process of moving away from Islam, primarily turned to non-religious movements such as deism or anti-religious thoughts such as atheism. However, the desire to add meaning to life draws people back to faith. In this case, the person whose ties with his old faith are damaged has difficulty in returning to his previous religion and looks for a new door of faith. The self and the social environment are reconstructed with changing beliefs.

Contrary to popular belief, participants do not gain unlimited freedom by embracing Christianity. Church members are very sensitive about complying with the orders and prohibitions of their new religion. Although the boundaries of the new religion are not as strict as in Islam, care is taken to act in accordance with certain rules. On the other hand, participants think that the emphasis on punishment is not prominent in Christianity compared to Islam. We encounter a more flexible religious thought. Reducing the emphasis on punishment creates space for the person and relieves the psychological pressure on him.

Some statistical data shows that people generally tend to believe less in the punitive side of religion. It is understood that the desire to move from a punitive understanding of religion to a more flexible one is important in the transition from Islam to Christianity. In this way, it will be possible to get away from the stress caused by the thought of religious punishment by staying in the comfort zone of adding meaning to life, socializing, and so on provided by religion.

Unanswered questions on religious issues and especially doubts about the Holy Quran seem to have weakened the bond with Islam. People whose connection with Islam weakens may become open to the propaganda of a new religion. It is also noteworthy that the participants have personal anger towards the God of Islam. When these people, who reflect that they cannot receive answers to their prayers while in Islam, think that the God of the religion they have just met helps them in these matters, their perception of the true god changes rapidly. Because of his position, it is difficult to contact with Allah. However, the Lord Jesus is one who lived among us alive and flesh. It is possible to communicate with him directly. There is no need for an intermediary such as a prophet to reach God and listen to his words; direct communication with God is possible.

A relative state of peace prevails among the participants. The unrest that existed during the religious change has been replaced by a calmed existence. Life started to gain meaning again. The doors are closed for returning to the old religion. But it should also be noted here that for many people, religious search is an ongoing process. Some of the people interviewed by the researchers converted to Christianity after shifting to deism and atheism. Even though they see Protestantism as the last stop, it is not possible to be one hundred percent sure that they will remain at the same point after 5-10 years.

The feeling of loneliness created by individualization can also lead people to religious thought. The Covid-19 epidemic, which started in 2020, increased the social distance between people. People who become lonely try to create new social environments for themselves. Hence, the impact of a person's need for socialization should not be ignored when converting to Christianity, especially during the epidemic.

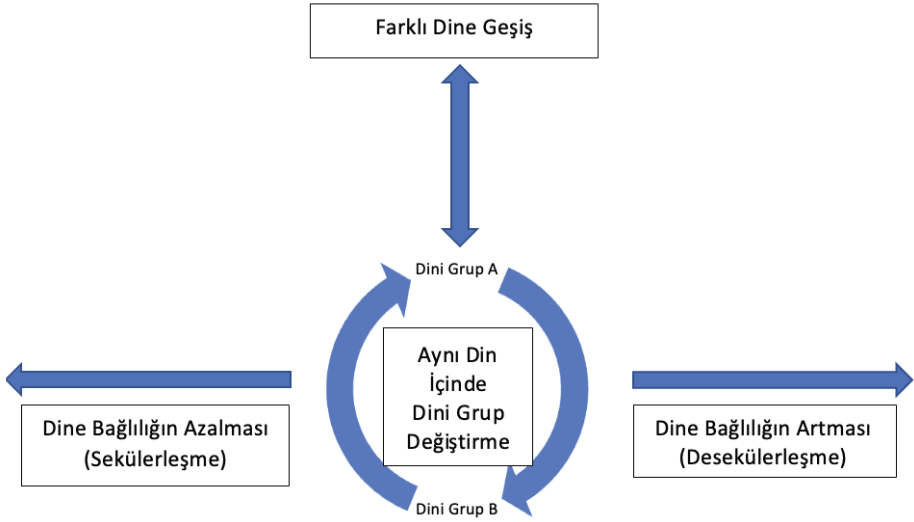
Individuals who are not satisfied with their current belief may look alternative ways. Hence “supply side” of religion prevails. The missionary activities of Protestant groups operate exactly like a market economy. The religious invitation was effective in our participants' first contact with the church.

Last but not least, it should be reminded that perceptions can also direct religious thinking. Islamophobia is becoming widespread throughout the world, especially in Europe. The Islamic civilization is under constant pressure in the clash of civilizations. An attempt is made to create a negative image of Islam by constantly vilifying it in the public eye. While all these negative comments create an image in the minds of many people that Islam is oppressive, when it comes to Christianity, a positive imagination based on love appears. That eases the transition from Christianity to Islam. In this sense, all Protestant groups, including the church whose programs we participate in, carry out an important mission and create a perfect image of Christianity. In short, religion is also marketing, no more, no less.

Giriş

Ankara'da İslam dininden ayrılarak Protestan Hristiyanlığı benimseyenlerle gerçekleştirdiğimiz bu çalışmada din değiştiren bireylerin dini anlayışlarını şekillendirme biçimleri incelenmiştir. Çok yönlü bir fenomen olan din değiştirmede birçok etken ve süreç söz konusudur. Anlam arayışında olan bir varlık olarak insan belli dönemlerde hayatın amacını daha yoğun olarak sorgulamaktadır. Bu sorgulamalar özellikle ergenlik ve ölüm gibi geçiş dönem-

leriyle; hastalık, ekonomik sıkıntı ve haksızlığa uğrama gibi zor dönemlerde yoğunlaşır. Kişi, tüm insanlık için ortak bir amaç bulamadığı durumlarda da bir amaç aramaktan vazgeçmeyerek kendisi için özel amaçlar üretir. Özellikle kendisinin sıkıntı çektiği veya yetkin olduğu alanlarda başkalarına yardım eli uzatmayı düşünür. Tüm bunlar kişinin tatmin duygusunu artırarak ona yaşama arzusu sağlar. Yaşam, insan için her zaman dengeli bir halde ilerlemez. Kimi zaman zorluklarla karşılaşılır kimi zaman görece refaha kavuşulur. Duygusal olarak bazen sevinç ve huzur hâkimken bazen üzüntü ve depresyona maruz kalınır. Ayrıca psikolojik, ekonomik ve toplumsal etkenler de kişiyi devamlı arayışa götürebilir. Din olgusu her zaman bu arayış çabalarının bir yerinde kendine olumlu veya olumsuz anlamda yer bulur. Kişi anlam arayışı içinde dine yönelebildiği gibi dinden de uzaklaşabilir. Kimi zaman da kendini tatmin etmeyen din anlayışını başka bir din düşüncesiyle değiştirir. Bu durumda dini düşüncedeki değişim “dine bağlılığın değişimi”, “dini grup değişimi” ve “din değişimi” şeklinde üç farklı model altında ele alınabilir (Şekil 1).

Şekil 1. Dini değişim modelleri.

Dine yönelimle ilgili dine dönüş ve din değiştirme şeklinde iki temel ayırmadan söz edilebilir. Dine dönüşteki kasıt, çoğu zaman kişinin inanç olarak sahip olduğu fakat günlük hayatına tatbikini ihmal ettiği inancına tekrar sahip çıkmasıdır. Kişi günahlarından tövbe ederek gündelik hayatında dini merkeze almaya başlar. Din değiştirmede ise eski inanç tümüyle terk edilerek yerine yenisi ikame edilir. Bununla birlikte her ne kadar inanç değişmiş olsa da eski

inanca ait birtakım ritüeller yeni inanca örtülü ve kimi zaman bilinçsiz şekilde taşınabilir. Fakat buradaki maksat, eski inancı sürdürmek değil yeni inancı ikame etmektir. Biz konumuz itibarıyla genel olarak din değiştirmeye neden olan faktörleri ve özelde de Türkiye’de Hristiyanlığa geçişle ilgili literatürü inceleyerek araştırmamızın arka planını oluşturacağız. Daha sonraki bölümde ise alan araştırmamızdan elde ettiğimiz bulguları paylaşarak analiz edeceğiz.

Literatür

İlgili literatür incelendiğinde din değiştirmede bireysel ve toplumsal nedenler olmak üzere iki temel faktörün ön plana çıktığı görülmektedir. Bireysel nedenler çoğu zaman psikolojik faktörler olarak ele alınmaktadır. Toplumsal nedenler altında ise sosyo-kültürel ve dini faktörler incelenmektedir. Psikolojik nedenlere baktığımızda öne çıkan başlıklar: a) Anlama isteği ve zihinsel tatmin, b) Kimlik bunalımı, c) Suçluluk ve günahkârlık duygusu, d) Travmatik tecrübeler, e) Dini olgunlaşma, f) Estetik etkilenme ve g) Manevi tatmin maddeleri altında gruplanabilir. Toplumsal nedenlere baktığımızda öne çıkan başlıklar ise a) Telkin ve sosyal etkileşim, b) Eski dine karşı oluşan tepkiler ve c) Evlenme şeklindedir (Hökelekli, 2001, 293-300).

Din değiştirmeye ilgili ilk dönem çalışmalarının konuyu daha çok psikolojik yönden ele aldıkları görülmektedir. Yeni dini hareketlerin gelişimine bağlı olarak din değiştirme olgusu 1970’li yıllardan itibaren din sosyologlarının da dikkatini çekmeye başlamıştır (Kirman, 2004, 79-80). Konu hakkındaki akademik çalışmaların yaygınlaşmasıyla dini değişimi açıklayan kuramlar da çeşitlenmeye başlamıştır. Bunlar arasında en sık kullanılanların “rasyonel seçim”, “görelî yoksunluk” ve “kaynak mobilizasyonu” kuramları olduğu söylenebilir (Kirman, 2010, 11). Bunların dışında “sosyal etki” ve benzeri teoriler de din değişimini açıklamak için kullanılmaktadır (Çayır, 2008, 38).

Din değiştirme olgusunu biraz daha daraltarak salt Türkiye özelinde son dönemde İslam’dan Hristiyanlığa geçişi inceleyen çalışmaların sonuçlarını analiz edecek olursak Hristiyanlığa geçen kişiler arasında demografik veriler yönünden yaş grupları açısından gençlerin, cinsiyet açısından erkeklerin, medeni durum açısından bekârların, meslek açısından işsiz olanların veya işçi statüsünde çalışanların, sosyo-ekonomik düzey yönünden orta gelir seviyesindekilerin ön plana çıktığı görülmektedir (Canbolat, 2004; Çayır, 2008; Tezokur, 2007; Zavalsız, 2011). Eğitim seviyesi açısından birçok çalışma eğitim seviyesinin artması ile Hristiyanlığa geçiş arasında anlamsal bir ilişki tespit etmekle beraber bu durumun doğrulanmadığı çalışmalar da mevcuttur (Ça-

yır, 2008). Hristiyanlığa geçen bazı kişiler açısından etnik kimlik, dini bilgi eksikliği, seküler yaşam tarzı, Alevi inanca sahip olma gibi unsurların etkili olabileceğini gösteren emareler vardır (Canbolat, 2004; Çayır, 2008; Sevinç, 2006; Şensoy, 2019; Tezokur, 2007; Yapıcı, 2007; Zavalısız, 2011).

Dinde cevap bulunamayan sorular, baskıcı din anlayışları gibi olumsuz din algıları kişileri İslamiyet'ten uzaklaştırabilmektedir (Canbolat, 2004; Çayır, 2008; Sevinç, 2006; Şensoy, 2019; Tezokur, 2007; Yapıcı, 2007; Zavalısız, 2011). Kamuoyunda oluşturulan olumsuz İslam algısı da İslam'dan uzaklaşmaya sebebiyet verebilmektedir (Canbolat, 2004; Tezokur, 2007). Hristiyanlıkla karşılaşma olasılığını artırma anlamında misyonerlik faaliyetlerinin de belli bir etkisinin olabileceği görülmüştür (Sevinç, 2006; Şensoy, 2019; Tezokur, 2007; Yapıcı, 2007; Zavalısız, 2011). Belli bir menfaat ve çıkar düşüncesi çerçevesinde rasyonel tercihler de önemli olmakla birlikte duygusal ve mistik motiflerin ön plana çıktığı görülmektedir (Canbolat, 2004; Şensoy, 2019; Zavalısız, 2011). Aile içi ilişkilerin kopuk olduğu zor bir çocukluk geçirme tecrübesi bazı araştırmalarda zikredilmekle birlikte çoğu çalışma, içinde yetişilen sosyal çevreden kopma ve farklı grupla yeniden sosyalleşme ihtiyacı gibi durumların Hristiyanlığa geçişte daha önemli olduğunu göstermektedir (Canbolat, 2004; Sevinç, 2006; Şensoy, 2019; Tezokur, 2007; Yapıcı, 2007; Zavalısız, 2011).

METODOLOJİ

1. Araştırmanın Problemi

İnsanların içinde doğdukları bir dini gelenekten ayrılarak kendileri için yeni bir dini geleneği neden benimsedikleri ve yeni dâhil oldukları dinin onların yaşam dünyalarında nasıl yer ettiği bu araştırmanın temel problemini oluşturmaktadır. Diğer taraftan katılımcıların bir dini benimseme kararlarının sonuçlarını nasıl deneyimlediği ve onların duygu dünyalarında nasıl yer ettiği başka bir problem olarak bu çalışmada irdelenecektir.

2. Araştırma Sahası

Bu araştırma, Ankara'da bir Protestan kilisesi bağlamında din değiştiren bir grup Müslümanı merkezine almaktadır. Araştırma kapsamında 2022 yılı Aralık ile 2023 yılı Temmuz ayları arasında Uluslararası Ankara Protestan Kilisesi Derneği (IPCA) altında faaliyet gösteren Başkent Kilisesi ziyaret edilerek haftalık ibadetlerine iştirak edilmiş, saha notları tutulmuştur. Dini grup-

larla ilgili yapılan araştırmalarda sahaya dahil olmak zaman alabilir (Balamir, 2023a, 41). Bu sebeple sahadaki ilk iki aylık süre boyunca doğrudan mülakat yapmak yerine sadece katılımlı gözlem ve sohbet yapılmıştır. İlerleyen süreçte kilise mensuplarından Hristiyanlığı benimseyen 10 kişiyle mülakat gerçekleştirilmiştir. Haftalık ayinler dışında zaman zaman kilisenin kültürel ve dini aktivitelerine de katılım gösterilmiştir.

3. Araştırmanın Yöntemi

Gerçekliğin çoklu yapısı göz önüne alındığında ankete dayalı nicel yaklaşımlar insanların anlam dünyalarının aktarılmasında ve derinlemesine analiz edilmesinde yetersiz kalabilmektedir. Bu nedenle din gibi karmaşık yapılarla ilgili araştırmalarda günümüzde araştırmacılar nitel yaklaşımı tercih etmektedir (Neuman, 2017, 132). Nitel araştırmaların temel özelliği insanların sosyal dünya ile etkileşimde bulunurken gerçeği nasıl inşa ettikleri konusunu merkeze almasıdır. Nitel yaklaşımda araştırma problemine göre çeşitli araştırma desenleri kullanılmaktadır. Bunlardan biri olan fenomenolojik desenin odak noktası, insanların deneyimi nasıl anlamlandırdıklarını keşfetmektir. Fenomenolojik araştırmada bir deneyimin özüne ulaşmak için insanların tecrübeleri üzerine odaklanılmaktadır (Patton, 2018, 107). Çalışmamız bu kapsamda fenomenolojik desen üzerinden nitel bir yaklaşımla yürütülmüştür.

Nitel bir araştırmada veri toplamak için katılımcıların düşüncelerini sunmalarının çok önemli olduğu bilinen bir gerçektir. Ancak insanların ne söyledikleri kadar düşüncelerinin şekillendiği bağlamlar da önemlidir. Bağlam, insanların aileleri, arkadaşları ve iletişimde oldukları herkesi kapsamaktadır (Creswell, 2019, 6). Bu nedenle bu araştırmada katılımcıların sosyal ve dini alanlarını şekillendiren en önemli mekân olan kiliseye her hafta düzenli olarak gidilerek katılımlı gözlem yapılmıştır.

Araştırma konumuz ve mülakat sorularımız Ankara Üniversitesi Etik Kurul Başkanlığına sunulmuş ve çalışma için etik kurul onayı alınmıştır. Katılımcıların gerçek isimleri etik kurallar gereği kullanılmamıştır. Bunun yerine katılımcının cinsiyet ve yaşını gösteren bir kodlama tercih edilmiştir. Örneğin 23 yaşındaki kadın bir katılımcı için K23 kodu kullanılmıştır.

BULGULAR VE TARTIŞMA

Alan araştırmalarında grubun bir üyesi olmanın da dışarıdan bir gözlemci olmanın da oluşturduğu avantaj ve dezavantajlar bulunmaktadır (Yılmaz,

2017). Grubun dışından araştırmacılar olarak bizler bu araştırmada sonradan Hristiyanlığa geçen bireylerin iman etme süreçlerini, inancın günlük ve sosyal hayata yansımalarını, kişilerin dinle olan bağlarını nasıl sürdürdüklerini ve dini düşüncelerini nasıl canlı tuttuklarını anlamaya çalıştık.

1. Fiziksel ve Demografik zellikler

Başkent Kilisesi en başta bir ev kilisesi olarak oluşup 2013 yılında Ankara'da Kızılay Meydanı'na yakın mukim bir binada yer alınmasıyla halka açık bir şekilde hizmet vermeye başlamıştır. Binadaki 4. ve 5. katlar kiliseye ait olup pazar ayinleri 5. katta, toplantı veya çeşitli idari etkinlikler genellikle alt katta yapılmaktadır. Ayinler pazar günleri saat 13-16 arasında yapılmakla beraber kilise haftanın diğer günleri de açıktır. arşamba akşamları saat 18'de kilisede pastrler tarafından özellikle gençlere yönelik olarak kutsal kitap okumaları, film izleme etkinlikleri yapılmaktadır. Kiliseye girdiğimizde bilindik kilise algısının dışında, havadar, özenli ve sade bir şekilde dekore edilmiş bir ortam ile karşılaştık. Girişte sol tarafta duvarda ereve içerisinde asılmış bir Türk bayrağı, özellikle yeni gelenlerin yabancılık hissini azaltmaktadır (Resim 1). Beyaz yazı tahtası ve dikkatli bir bakışla ancak anlaşılabilecek bir ha sembolü dini bir mekndan daha çok eğitim yeri izlenimi vermektedir. Tahtanın hemen önünde vaaz kürsüsü, mikrofon ve iki gitar yer almaktadır. Pazar ayinlerinde gitar eşliğinde okunan ilahiler aynı zamanda projeksiyona da yansıtılmaktadır. Böylelikle ayine katılanların doğru okumaları teşvik edilmektedir. Kiliseye adım atar atmaz sizi samimi ve sıcak yüzler karşılamaktadır. Bu yaklaşım günlük hayatta gördüğümüz nezaket ifadelerinin ötesinde sıcak bir duygu taşımakta, ürkek adımlarla içeriye giren yabancuları rahatlatmaktadır. İki saate yakın süren ibadet programı sonrasında konuklar hemen dağılmakta, çay ve ikramlar eşliğinde sohbetler devam etmektedir.

Resim 1. Başkent Protestan Kilisesi İç Görünümü, 2023.

Cemaat genel olarak genç ve orta yaşta kişilerden oluşmaktadır. Kili-seye devam ettiğimiz sürece kilisenin ortalama 20-25 kişiden oluşan devamlı bir cemaatinin olduğu görülmüştür. Bazı üyeler ise daha seyrek gelmektedir. Ankara'daki diğer kilise cemaatlerinin de ibadet için zaman zaman burayı tercih ettiği görülmüştür. Mensupları dışında her hafta 2-3 kişi de merak sebebiyle gelmektedir. Cemaatin genç ve erkek ağırlıklı olma nedenini kilisenin pastörüne sorduğumuzda kendisi genel olarak kadınların ve yaşı ilerlemiş kişilerin din değiştirme konusunda isteksiz olduklarını ve kendi inançlarına daha bağlı olduklarını ifade etti. Ayrıca o, henüz yeni sayılabilecek bir kilise oldukları için mensuplarının diğer kiliselere göre gençlerden oluştuğunu belirtti.

Her hafta sistematik bir şekilde kutsal kitaptan belirli bir tema eşliğinde ilerleyen vaaz, pastör tarafından gündelik hayatla ilişkilendirilerek orada bulunanlar için yorumlanarak somutlaştırılmaktadır. Haftalık ayinler, gitar çalan iki pastörle beraber yarım saati aşkın sürede herkesin ayakta durarak ve bazen alkış gibi el hareketleriyle eşlik ettiği ilahilerle başlamaktadır. Ayin, pastörlerden birinin sahnede ayakta durarak zaman zaman önündeki kürsüdeki önceden hazırladığı belli olan metne göz atarak Türkçe verdiği vaazla devam etmektedir. Vaaz sırasında Kutsal Kitap'tan okunacak pasaj numarası verilerek cemaatten gönüllü bir kişinin bu pasajı okuması istenmekte, diğer kişiler de önlerindeki Kutsal Kitaplardan okunan cümleleri takip etmektedir. Vaaz ve ilahi sonrası dua isteyen kişilerin isimleri ekrana yansıtılarak bu kişiler için dua edilmektedir. Genel olarak vaaz, ilahi ve dualarda, sevgi ve kurtuluş gibi temaların hâkim olduğu görülmektedir. Üç kişiden oluşan Amerikalı pastörlerden en yaşlısı 50 yaşında, diğerleri ise 40 yaşlarındadır. Pastörler uzun yıllardır Türkiye'de ikamet etmekte ve iyi derecede Türkçe bilmektedirler. Çalışmamıza katılanlar 19-46 yaş aralığında olup gelir düzeyi olarak orta ve daha alt seviyededirler.

2. Kimlik

Katılımcılarımızın inanç geçmişine baktığımızda geniş bir yelpazeden geldikleri görülmektedir. Katılımcılar arasında hem seküler (E19, E46, K45) hem de muhafazakâr (E24, E34, K23, K40) geçmişe sahip kişiler bulunmaktadır. Alevi kökenli olan üç katılımcı (E19, E46, K45), önceki yaşamlarında genel olarak dine mesafeli olduklarını belirtmiştir. Katılımcıların bazıları önce deizm veya ateizme yönelmiş, yaşadıkları bunalım hissini geçmemesi üzerine Hristiyanlığa geçiş yapmışlardır (E19, E26). Muhafazakâr bir geçmişe sahip olup sonra Satanist olduğunu, ardında da Hristiyanlığa geçtiğini belirten bir katılımcımız da bulunmaktadır (E34). Katılımcılarımız arasında muhafazakâr bir yaşantıya sahip, imam hatip lisesinden mezun olup önceden başörtülü olan bir kadın (K23) ve ilahiyat fakültesinden mezun olan bir erkek de (E25) bulunmaktadır. Bu kişilerin de Hristiyanlığı benimsemeden önce İslam'la olan bağlarının oldukça yıpranmış olduğu görülmüştür.

Bu veriler, kişilerin inançla ilgili arayış yolculuğunun çoğu zaman nihai olarak sonlanmadığını göstermektedir. Çünkü araştırmamızda da görüleceği üzere içinde doğdukları dini gelenekten uzaklaşan bireyler, öncelikle deizm ve ateizm gibi akımlara yönelmekte ancak bir süre sonra başka bir arayış içerisinde girmektedirler. Bu süreçte eski inançla kopan bağı tekrar kurmak iyice

zorlaşmaktadır. Cami ve Diyanet gibi resmi İslamî kurumlar, kişilere aradıkları sıcaklığı sunamamaktadır. Dini cemaatler ise şekilci ve çoğunlukla da dışlayıcı davranmakta, kendilerine yönelmek isteyen kişilerle aralarına duvar örmektedir. Bu aşamada arayış içerisinde olan birey, kendine kucak açan ilk gruba eğilim gösterebilmektedir.

3. İnanç Bağı

İnanç değişimi bünyesinde birçok psiko-sosyal durumu barındırmaktadır. Literatür kısmında bazı psiko-sosyal açıklamalara ve sınıflandırmalara değinmiştik. Dini değişim nihayetinde bir inanç değişimi olduğu için öncelikle konunun inanç unsurları çerçevesinde ele alınması doğru olacaktır. Dini değişimi doğru yorumlayabilmek için kişinin eski inancıyla oluşturduğu bağını neden ve nasıl zedelendiğini anlamak önemlidir. Bunun yanı sıra yeni inançla kurulan zihni ve kalbi bağını da anlaşılması gerekir. Bu bölümde katılımcılarımızın cevapları bu iki unsur temelinde incelenecektir.

3.1. Eski İnançla Bağ

İnanç değişiminde iki uç unsurun varlığından bahsedilebilir. Bir tarafta kişiyi kendi inancından uzaklaştırıcı unsurlar diğer tarafta ise onu yeni dine çeken unsurlar. Kişinin yeni dine yönelmesi çoğunlukla önceki dinle olan bağını zayıflamasından sonra başlamaktadır. Katılımcılarımız açısından bu bağı zayıflatan nedenlere bakacak olursak hepsi açısından ortak noktanın cezalandırıcı bir Tanrı imajı olduğu görülmektedir:

İslamiyet'teki Allah'tan çok korkuyordum. Bir şey olduğu zaman Allah'ın beni cezalandırmasından çok korkardım. Ama ilk kiliseye gittiğimdeki duvardaki "Tanrı sevgidir." yazısını görünce afalladım. Uzun süre etkisinden çıkamadım (K40).

Tanrının despotlaştığı şeklindeki düşünce onunla irtibatı güçleştirmektedir. Bu minvalde, birçok katılımcı Hristiyanlıkta Tanrı ile doğrudan iletişim kurabildiğini vurgulamıştır. Katılımcılar Rab İsa ile doğrudan temasa geçtiklerini, bunun kendilerini huzurlu hissettirdiğini vurgulamaktadır. Zor bir durum karşısında sığındıkları bir "liman" vazifesi gören İsa Mesih, ölü bir peygamber değil, dualara karşılık veren, kendisine inananları yalnız bırakmayan bir Tanrıdır. İsa o kadar merhametlidir ki kendisinden sonra gelen tüm insanların kurtuluşa ermesi için canını vermiştir. Bu, onun merhametinin en büyük delilidir. Örneğin K40, iman ettikten sonra Tanrı ile doğrudan iletişime geçtiğini, hâlbuki Müslümanken dualarına Allah'ın cevap vermediğini belirtmiştir:

Ayşe'den Fatma'dan değil de direkt Rabbimden isteyebiliyorum. Önceden abdest alıyor, namaz kılıyor, oruç tutuyor, dua ediyordum. Ama bir türlü dualarıma cevap alamıyordum. 'Rabbim niye cevap vermiyorsun?' diye düşünürdüm (K40).

Tüm katılımcılar açısından İslamiyet'teki Tanrı ile Hristiyanlıktaki Tanrı'nın farklı tanrılara işaret ettiği görülmektedir. Katılımcılar yeni inançlarındaki tanrının sevgi üzerine; İslam'daki tanrı kavramının ise korku üzerine bina edildiğini söylemektedirler. Buradaki farklı tanrı tasavvuru aynı tanrının farklı kişilerce farklı bir şekilde resmedilmesi olarak düşünülmemelidir. Kastedilen Allah'ın dışında gerçek ve hak bir tanrının varlığıdır:

'Aynı tanrıya inanıyoruz. Aynı tanrıya tapıyoruz.' diye iddia ediyorlar. Tam olarak öyle değil. Onların [İslam'ın] tanrısının ve kitabının [Kur'an] özellikle Kutsal Kitaptan, Eski ve Yeni Ahit'ten alınan bilgilerle oluşturulduğunu düşünüyorum (E26).

İslam'a göre Yahudilik ve Hristiyanlık da özü itibarıyla hak din olup bu dinlerin mensupları "ehli kitap" olarak isimlendirilmektedir. Bu nedenle ehli kitap, İslam'a davet edilirken üç din arasındaki ortak ilaha vurgu yapılmaktadır. "De ki: "Ey kitap ehli! Bizimle sizin aranızda ortak bir söze gelin: Yalnız Allah'a ibadet edelim. Ona hiçbir şeyi ortak koşmayalım." (Al-i İmran, 3/64) ayetiyle ehli kitap, Allah inancının ortak olması yönüyle İslam'a davet edilmektedir. Fakat katılımcılar, İslamiyet'teki bu vurgunun aksine yeni inançlarındaki tanrının farkını defaatle ifade etmişlerdir. Gözlemlerimiz de katılımcıların bu yöndeki sözlerini teyit etmektedir. Zira devamlı iletişimde olunan ve kendisiyle sıkı bir bağ kurulan tanrı, Rab İsa'dır.

3.2. Teslis

Protestanlar açısından tanrı inancının teslis düşüncesi etrafında şekillendirildiği görülmektedir. Tüm katılımcılar, teslis inancına sahiptirler. Bu nedenle İsa algısı, İslam düşüncesindeki peygamber algısının ötesine geçmektedir. Buna göre İsa peygamber değil, insanların Adem'den itibaren devam eden günahlarına kefaretilik olarak kendi özünden bir parça olan tanrının feda ettiği oğludur. O, öldükten sonra dirilmiş olarak varlık gösteren, şu anda canlı, yaşayan ve kendisine inananlara esenlik vererek onları koruyan, inananların yanlarında bulunan bir tanrıdır. Dua edenin ve kendisini yardıma çağırmanın isteğine mutlaka icabet eder, kalbine huzur verir.

O [Muhammed] peygamber, ama İsa Mesih tanrı. Çünkü baba bekâr bir kıza tecelli edip kutsal ruh üstüne indi. Aslında insan

472 • DİN DEĞİŞTİRME FENOMENİ: ANKARA’DA BİR PROTESTAN KİLİSESİ BAĞLAMINDA HRİSTİYANLIĞA GEÇİŞİN SOSYOLOJİK İZDÜŞÜMLERİ

bedeni olarak aramızda yaşadı... Muhammed bir insan. Ama İsa ise Tanrının özünden bir öz (K45).

Yaratılış hiyerarşisinde üst konumda tanrı olan İsa’nın, Muhammed peygamberle arasında herhangi bir benzerlik bulunmamaktadır. Böylece onlar gerek yaratılış gerekse de beşerî açıdan birbirleriyle iki uç konumdadırlar. Hatta bazı katılımcılar Muhammed Peygamber’in tarihte hiç var olmamış, sonradan kurgulanmış bir karakter olduğunu düşünmektedir (E26; K23; K40).

3.3. Hak Din Algısı

Yukarıda bahsettiğimiz teslis inancı ve İslam’a bakışla ilgili hususlardan da anlaşılacağı üzere katılımcılar açısından Protestan Hristiyanlığın hak din olarak vurgulandığı görülmektedir.

Bizim temel prensibimiz İsa Mesih’in Tanrının oğlu olması, onun bizim günahlarımız için canını feda etmesi ve üç gün sonra dirilmesidir... Bunun haricinde kendisini Hristiyan olarak tanıtsa da buna inanmayanları kabul etmiyoruz. Onlar İsa Mesih’in ya insan oluşunu ya da tanrı oluşunu kabul etmiyorlar. O zamana orada İsa Mesih’in bir kimliği kayboluyor ve kurtarıcı olma rolü de bir yerde parçalanmış oluyor. Bu kişilerin yani Hristiyan olmayanların Tanrının yanında bir yerinin olmadığını söyleyebilirim. Kutsal kitap da zaten “Ancak İsa Mesih’e inanan kurtulur.” diyor (K23).

Görüldüğü gibi Hristiyanlığın altındaki diğer mezhepler de eğer teslis inancını taşıyamıyorsa hak din kavramının dışında bırakılmışlardır. Hak dine inanmayanlar kurtuluşa eremeyeceklerdir. Türkçede kullandığımız “mezhep” ifadesi Hristiyan gruplar arasındaki derin inanç farklılığını anlamamızı zorlaştırmaktadır.

Katılımcılara din değiştirmenin kendileri için ne anlam ifade ettiğini sordüğümüzde genel olarak onlar, din olarak Hristiyanlık kelimesini kullanmak yerine “iman etme” ve “imanlı” kavramlarını kullanmaktadırlar. Örneğin E19, din değiştirmenin kendisi için anlamını, “çocukluğundan beri devam eden arayışının son bulması ve öğrenme çabası” olarak tarif etmektedir. E46 ise inancını “Hristiyanlık” olarak ifade etmenin onu bir kalıba sokarak sınırlandıracağını düşündüğü için kendini tanımlarken “Ben İsa Mesih imanlısıyım.” demeyi tercih etmektedir.

4. İbadet

İnancın günlük hayata yansıyan en önemli kısımlarından birisi ibadetlerdir. Dini sosyalleşmenin de genel olarak ibadetler üzerinden sağlandığı ve dinin bu şekilde gelecek nesillere aktarıldığı bilinmektedir. İbadet bir taraftan inancı takviye ederken, diğer taraftan da inancı yaşayan bir unsur haline getirmektedir. Katılımcıların hepsi ibadeti önemli görmekte, onu inancın ayrılmaz bir parçası olarak resmetmektedir. Yine ortak özellik olarak, kilise cemaati dinle sıkı bir ibadet bağı oluşturmuştur. Katılımcılar aynı zamanda toplu ibadetin ve dindaşların birbirlerine manevi desteğinin de önemli olduğunu vurgulamışlardır.

İbadet yapmazsan imanın zayıflar. Bu nedenle kiliseye gitmek gerekiyor. Okuman gerekiyor. Takip etmen gerekiyor. Tek olman iyi değil. En az iki kişi olunmalı. Rab'den uzaklaşmaman lazım. Daha ileriye gidebilmek için kardeşlerle beraber olman lazım. Kayıp koyun olmaman lazım. Yoksa kaybolursun. Rab diyor ki, '99 koyunumu bırakıyorum, kaybolan bir koyunun peşine gidip onu kayb olduğu yerden alıyorum.' (K40).

Katılımcıların Kutsal Kitap okumaya ve dinlemeye hassasiyet gösterdikleri görülmektedir. Kutsal Kitap okuma günlük rutine dâhil edilmeye çalışılmaktadır. Bizatihi okumanın mümkün olmadığı durumlarda ise radyo ve telefondan dinleme şeklinde de olsa Kutsal Kitap'la irtibat sürdürülmektedir (E46). Kutsal Kitap okuması sadece belli ibadetlerde hatırlanan bir rutin değil gündelik hayatın her anına yayılması arzulan bir rehber konumundadır.

Kutsal kitap bir aşı değil. Hap bu. Aşırı bir kez olursunuz artık bağımsızlık kazanırsınız ya. Hap ise düzenli almanız gerekir örneğin. Hap gibi her gün düzenli almanız lazım, Kutsal Kitabı okumanız lazım (E24).

Çalışmamızda katılımcılar, ibadet konusunda kiliseye gitme ve Kutsal Kitap okumanın dışında yoğun olarak dua hususunu zikretmişlerdir. Duanın temel bir ibadet olduğu ve yaratıcıyla temasın en yakın yolunun duadan geçtiği görülmektedir. Yeni dine geçiş aşamasında birçok kişi açısından dua, yeni dinle duygusal irtibatın ilk basamağını oluşturmaktadır. Bu konuya ilerleyen bölümde İrtibat Noktaları başlığı altında temas edeceğiz.

Dua, bir taraftan hidayete erme gibi manevi ihtiyaçlar, diğer taraftan da kötülüklerle karşı korunma, kötü alışkanlıklardan uzaklaşma, maddi refaha kavuşma, sağlığa kavuşma gibi dünyevi alanlar için çok geniş bir yelpazede her alanda kullanılmaktadır. Dua kişiyi rahatlatmakta, huzur bulmasını sağlamak-

ta, tanrıyla doğrudan iletişim kurmasına vesile olmaktadır. Yapılan duaların karşılığının alındığını düşünmesi kişilerin inanca bağlılığını artırmaktadır. Dua aynı zamanda ibadetin ritmini de sağlamaktadır. Kişiler dua aracılığıyla istedikleri zaman ve istedikleri biçimde tanrıyla irtibat sağlamaktadır (E19).

Katılımcıların ifadelerine ve gözlemlerimize göre ibadet yapmak için belirli bir mekân veya zaman olmasa da süreklilik söz konusudur. Gördüğümüz her katılımcı günlük olarak mutlaka kutsal kitap okumakta ve dua etmektedir. Onlara göre dua doğrudan Rab İsa ile bağlantı sağlamakta; Kutsal Kitap ise iman etmiş bireyi din dışı hayatın ayartmalarına karşı daha uyanık kılmaktadır.

5. Çelişkiler

Araştırmamızda dikkatimizi çeken hususlardan birisi, bazı noktalarda katılımcıların kendi söylemelerindeki çelişkidir. Araştırmacıların hedefleri arasında inançla ilgili çelişkileri bulmak olmadığı ve bu çelişkiler üzerinde durulursa katılımcının inancını sorgulama şeklindeki bir tutumun yanlış anlaşılmaya sebep verebileceği göz önünde bulundurulmuştur. Bu nedenle aradaki güven ilişkisinin zedelenme riskinden kaçınmak için çelişkiler hususunda katılımcılar sıkıştırılmamıştır. Bununla beraber gördüğümüz bazı çelişki noktalarına değinmek gerekir. Tüm katılımcılar Hristiyanlığın sevgi temeli üzerine kurulduğunu defaatle farklı şekillerde belirtmişlerdir. Bunun yanında ise yine hepsinde ortak nokta “Protestanlığın” hak din olduğu hususudur. Buna göre hak dine mensup olmayanların Rableri katında yerleri olmayacak ve bu şekilde de cezalandırılmış olacaklardır. Aslında söylem ilk başta kulağa bir ceza gibi gelmeseyse de bu durum, en nihayetinde bir ceza şeklindedir. Cezanın söylemlerde veya vaazlarda daha az zikredilmesi onun varlığını ortadan kaldırmaktadır. İslam’da cezanın daha çok hatırlatılmasıyla Hristiyanlıkta daha az hatırlatılması kişinin karşılaşacağı son anlamında bir fark yaratmamaktadır.

Katılımcılar Kur’an’dan bahsederken Allah’ı gazap sahibi olmakla eleştirmektedir. Hristiyan Kutsal Kitabından okudukları pasajlarda da bu minvalde benzer ifadeler geçtiğinde ise katılımcıların bu ifadelerdeki ağır sözlerin farkına varmadıkları görülmüştür. Yeni dinin tavsiyeleri arasında olan başkalarına iyilik etmek gibi bazı hususlar bu dine geçmenin gerekçeleri arasında sıralanmakla birlikte bu gibi tavsiyelerin İslam’da da olduğu hususu göz ardı edilmektedir. Dinin gelecek nesle öğretilmesi İslam söz konusu olduğunda baskıcı bir uygulama olarak resmedilirken Hristiyanlık söz konusu olduğunda bunun bir gereklilik olarak sunulması dikkat çekicidir. Son olarak Müslümanlık cevaplandıramadıkları soruların olduğunu ifade eden katılımcıların

Hristiyanlığı benimsedikten sonra bu soruları nasıl cevaplandıkları hususu netlik kazanmamıştır.

6. İrtibat Noktaları

Tarihi bilgiler bize dinin her toplumda bulunduğunu göstermektedir. Kişisel olarak dinden uzaklaşmalar olmakla birlikte dinlerin topyekûn terki hiçbir zaman vaki olmamıştır. Toplumun ana akım dininden uzaklaşan bireyler de çoğu zaman farklı dinlere yönelmişlerdir. Yeni bir dine yönelmek için öncelikle o dinle bazı irtibat noktalarının yakalanması gerekmektedir. Literatür kısmında yeni bir dine yönelmenin sosyolojik nedenlerini açıklamaya çalışan teoriler arasında rasyonel seçim kuramını zikretmiştik. Bu teori dini düşüncenin pazarlanmasını da ekonomik bir pazara benzetmektedir. Özellikle küreselleşme sürecinde adeta “dini pazarlar” kurulmuş, dini gruplar “ticari firmalar” gibi çalışarak “müşteri” ve “kaynak” temini için birbirleriyle mücadele haline girmişlerdir (Kirman, 2010, 146).

Araştırmamız açısından Hristiyanlığa geçiş sürecinde biri “misyonerlik” diğeri “güler yüz” olmak üzere iki önemli irtibat noktası tespit edilmiştir. Bunların yanı sıra “dua” ve “mistik tecrübeler” de yeni dinle irtibatta önemli araçlar olarak önümüze çıkmaktadır.

6.1. Misyonerlik

Hristiyan grupların dini tebliğ faaliyetleri literatürde genel olarak misyonerlik terimiyle açıklanmaktadır. Kavramı, gittiğimiz kilise de dahil olmak üzere Hristiyan gruplar da kullanmaktadır (IPCA, 1 Ekim 2023). Mamafih kavramın Türkçede değer yüklü bir hale gelmesi ve çoğu zaman olumsuz bir çağrışım yapması sebebiyle dikkatli bir kullanım gerekmektedir. Bu sebeple Hristiyan gruplar da mümkün olduğunca dini daveti bu kavram dışındaki kelimelerle ifade etmeye çalışmaktadır. Bununla birlikte misyonerlik terimi yerine kullanılabilir diğerkavramlar anlam kısıtlılığı içermekte ve istenen manayı tam olarak yansıtamamaktadır. Terime yüklenen negatif anlamların bilincinde olarak biz, metin içinde “misyonerlik” kavramını nötr bir ifade olarak kullanmaya özen gösterdik.

Araştırma sahamızda misyonerliğin hem üstü örtük hem de açık bir şekilde eş zamanlı olarak yürütüldüğü görülmektedir. Katılımcılar Hristiyanlığı benimsediklerini genellikle saklamamaktadır. Hatta birçoğu haç şeklinde kolye takmaktadır. Bazıları ise boyun, kol veya parmaklarına haç şeklinde

dövme yaptırmışlardır. Bu konuda tepki alıp almadıklarını sordüğümüzde, zaman zaman ters bakışlara maruz kalsalar da bariz bir sıkıntı yaşamadıklarını belirtmişlerdir. Kanımızca bu tür simgeler aracılığıyla etraftakilere sözel olmayan bir mesaj iletilmekte ve toplumda görünürlük sağlanmaktadır. Görünür olmak, aynı zamanda dini bir emir olarak dine çağrıya da vesile olacağından buna önem verilmektedir. Örneğin iman ettiğini arkadaşlarına ve komşularına açıkça söylediğini belirten K45, inancını dindar bir Müslüman olan karşı komşusuna açıkça söyleyemediği için kendisini suçlu hissettiğini, hatta günah işlediğini düşündüğünü ifade etmiştir.

Katılımcıların ifadelerinden misyonerliğin bir görev olarak algılandığı fakat bunun usulüne uygun şekilde karşı tarafı ürkütmeden yapılması gerektiği anlaşılmaktadır. İnancın açıkça belirtilmesi faydadan ziyade zarar getireceği düşünüldüğü durumlarda açık davetten kaçınılmaktadır:

Herkese direkt demem Hristiyan olduğumu. Mesela çalıştığım yerlerde bazen söyleyeyim diyorum, bazen söylemeyeyim diyorum. Çünkü Kutsal Kitap 'Güvercin gibi saf, yılan gibi akıllı ol.' diyor. Bir de 'İncilerinizi domuzların önüne dökmeyin.' diyor. Her şeyi her zaman konuşmayın diyor yani. Bu sadece inanç için değil her şey için geçerli. Her zaman her şeyi demeyeceksin. Yavaş yavaş zamanla uygun olunca söylenir bazı şeyler (K40).

Dini çağrıda karşı tarafın hazır bulunurluğunun devamlı ölçüldüğü görülmektedir. Karşı tarafın hazır olmadığı düşünülüyorsa açık bir davete geçilmemektedir. Süreç kontrollü doğal bir ortama bırakılarak kişinin hazır bulunurluğu artırılmaya çalışılmaktadır (K23).

Misyonerlik açısından en önemli irtibat noktalarının başında internet ortamı gelmektedir. Daha az insan ve emek gücüyle daha geniş kesimlere ulaşılması bu şekilde mümkün olmaktadır. Kitle iletişim araçları yoluyla dini düşüncenin tebliği hep var olagelmıştır. Bu çeşit yayınların radyo üzerinden yapılanlarının yüz yıllık; televizyon üzerinden yapılanlarının yetmiş yıllık geçmişi bulunmaktadır. ABD'de 1950 sonrası dönemde Evanjelistlerin televizyon üzerinden yaptığı dini yayınlar o kadar etkili olmuştur ki bu faaliyetler literatürde televizyon ve Evanjelist kelimelerinin birleşimiyle teleevanjelizm olarak adlandırılmaya başlanmıştır. Teleevanjelistler program saati satın alarak vaazlarını televizyon üzerinden geniş kitlelere ulaştırmış ve çok hızlı bir büyüme gerçekleştirmişlerdir. İlerleyen dönemlerde salt dini yayın yapan özel radyo ve televizyon kanalları da oluşmuştur. Günümüzde bu yayın organlarının yanına internet de eklenmiştir.

İnterneti diğer kitle iletişim araçlarından farklı kılan unsurlardan bir tanesini burada zikretmek gerekir. Özel dini yayın yapılan yayınlarda bu yayının hedef kitleye ulaşması ilgili kişilerin bu kanalları açmasına bağlıdır. Farklı televizyon programlarında reklam yayınlamaksa oldukça masraflıdır. İnternet ortamında ise hem reklam masrafı azalmakta hem de internet çerez bilgileri üzerinden hedef kitleye özel reklam çıkartılması sağlanmaktadır. Örneğin bir kişi internette din değiştirme, deizm, ateizm, Hristiyanlık vb. dinle ilgili anahtar kelimeler üzerinden arama yaptığında veya bu kavramlarla ilgili haber, yazı, yorum ve videolarla tesadüfen de olsa karşılaştığında ilgili sayfayı incelemesi veya videoyu izlemesi halinde karşısına ilgisine yönelik olarak özel oluşturulmuş reklamlar çıkmaktadır. Aynı şekilde benzer videoları izlemesi için bu etkileşimler kişinin sayfasında daha çok görünmeye başlamaktadır. Deizm hakkında Youtube'taki yayınlar üzerine yaptığımız bir araştırma sırasında biz de benzer tecrübeler yaşadık. Deizmle ilgili yayınları izlerken karşımıza dini tebliğ yapan Hristiyan grupların reklamlarının defaatle çıktığına şahit olduk (Yılmaz, 2022, 310).

Nokta atışı şeklinde kişiye ulaşan bu reklamlar dini arayış içinde olanlara ulaşmak için çok etkilidir. Kişiler bu reklamların karşılıklarına bilgisayar programları aracılığıyla bilinçli olarak çıkarıldığını fark etmemekte; hatta bu durumu ilahi bir işaret olarak yorumlayabilmektedir. Bu konuyla ilgili bir katılımcımızın deneyimini paylaşmak yerinde olacaktır:

Yine bir resmi tatil günü izinliydik. Ben kayınvalidemlere gittim. Onlar Esra Erol izliyorlardı. Ben de can sıkıntısından telefonu kurcalarken orada kutsalkitap.org sitesi geldi. Oradaki chat odasına geldim. Ben de bir denemek istedim. Aklımda bir plan yoktu. “Merhaba” diye yazdım. Böyle deyince baktım mesajıma biri cevap verdi. Sonra tanımadığım kişiyle yazışmaya başladım... (E46).

Bu anlatı E46'nın kiliseyle ilk irtibatının tamamen tesadüfi olabileceğini göstermektedir. Evde can sıkıntısından telefon üzerinden internette gezerken tesadüfen *kutsalkitap.org* sitesiyle karşılaşan katılımcı, ilerleyen zamanda kiliseye ulaşmıştır. Halbuki E46 mülakatın başka bir kısmında kısa bir zaman önce Youtube'da Hz. İsa ile ilgili bir video izlediğini belirtti. Kısaca Hristiyanlıkla tamamen tesadüfi gibi görünen bir karşılaşma aslında bilinçli bir misyonerlik faaliyeti içermektedir. İnternet geçmişiyle ilgili çerez bilgileri üzerinden hedef kitleye takılan kişilere sonraki zamanlarda özel reklam çıkarılmaktadır. Misyonerliğin örtük bir şekilde yürütülmesi de tepkiyi azaltarak mesajın etki gücünü artırmaktadır. Dini davetle tesadüfen karşılaştığını düşü-

nen kişi, bu duruma ilahi bir mana yükleyerek tanrının kendine yol gösterdiğini düşünmektedir.

Katılımcılara Hristiyanlığı yayma anlamında bir çaba gösterip göstermediklerini de sorduk. Tüm katılımcılarımızın aktif şekilde misyonerlik faaliyetinde bulunduğunu gördük: “Müjdeyi anlatmalıyız.” (K23), “Müjdeyi paylaşıyoruz.” (E46), “Müjdeyi ulaştırırız.” (E24), “Rabbin mucizelerini herkes duymalı.” (K40), “Müjdeyi yayın.” (E26), “Rabbin sözünü yayın.” (E19), “Misyona bir görev.” (E34) ifadeleriyle dini çağrının hem bir görev olduğu ifade edilmiş hem de kendilerinin bu görevi gerçekleştirmeye çalıştıkları görülmüştür. Misyona düşüncesi hazırbulunuşluk hali oluşturarak dini düşüncenin canlı kalmasına yardım etmektedir. Bu şekilde hem dinle olan irtibat güçlü kalmakta hem de dinin yaygınlaşması sağlanmaktadır. Doğru dini davetin de bir tecrübe gerektirdiği ortadadır. Kilisenin yeni fertleri diğer mensupların tecrübelerinden faydalanarak misyonerlik hususunda kendilerini geliştirmektedir.

6.2. Güler Yüz ve İlgisi

Dini davet veya reklam üzerinden hedef kitleyle ilk irtibat sağlanmış olsa bile kişiyi gruba dâhil etmek için fiziksel ilk temas yeterli değildir. Kişinin gruba kazandırılması için fiziksel temasın duygusal bir bağa dönüştürülmesi gerekmektedir. Bu konuda Protestan grupların çok başarılı olduğu görülmektedir. Güler yüzle samimi bir karşılama ve ilgi görme, arayış içindeki insanı derinden etkileyebilmektedir:

İnanın buraya ilk geldiğimde kapıdan ilk girdiğimde beni öyle bir güzel karşıladılar ki şüphelendim. Dedim “Ters bir şey mi var?” Onlar bana nasıl davrandıysa ben de yeni gelenlere aynı şekilde davranıyorum. Yeni gelenlerle ilgileniyorum (K45).

Görüştüğümüz kişilerin hepsi son üç yılda Hristiyan olduğunu beyan etmiştir. Bunun tamamen tesadüf olduğu düşünülemez. Bir hatırlatmada bulunmak gerekirse 2020 yılında dünya genelinde Covid-19 salgını başlamıştır. Bu salgın sırasında günlerce sokağa çıkma yasakları ilan edilmiş; seyahat, toplu organizasyonlar, düğün törenleri yasaklanmış; eğitim online hale dönmüş, kişisel mesafeye önem verilerek tokalaşma dâhil olmak üzere fiziksel temaslar azalmış; ev dışı ortamlarda maske takma zorunluluğu getirilmiş; binlerce insan işini kaybetmiş, ekonomi yavaşlamıştır. Neredeyse toplumsal bir tecrit hali oluşmuştur. Bu durum 2020-2022 yılları arasında yoğun şekilde yaşanmış ve 2023 yılında da salgın ve onun etkileri tam olarak ortadan kalkmamıştır. Salgının oluşturduğu korku ve belirsizlik binlerce insan için psikolojik sorunlara sebep olmuştur. Gerçek salgının yanında hasta olma korkusu, endişe,

stres, çaresizlik hissi de adeta bir salgın halini almıştır. Kişiler yalnızlaşmış, birbirlerinden uzaklaşmışlardır. Böyle bir ortamda manevi anlamda size el uzatan, kucak açan bir grubun sığınılacak bir liman olarak görülmesi muhtemeldir. Pandemi sebebiyle herkesin sizden uzaklaştığı, kimsenin evine davet etmediği bir dönemde kilise size kapılarını açıyor ise onlarla bir irtibat noktası yakalamanız daha olası hale gelmektedir.

6.3. Dua

Çeşitli sorunlarla baş başa kalan bireylerin kendileri için dua edilmesinden büyük memnuniyet duydukları ve kendilerini değerli hissettikleri gözlemlenmiştir. Grup üyelerinin kendisi için dua etmesini isteyen kişi aynı zamanda dünyevi veya manevi sorunlarını da ifade etme imkânı elde etmektedir. Böylelikle grup üyeleri arasında bağ da sağlamlaşmaktadır.

Haftalık pazar ayininin sonunda pastör, orada bulunanlardan dua istekleri olup olmadığını sorarak dua isteyenlerin ismini ve dua konusunu tahtaya yazmaktadır. Dua istekleri genellikle sağlık, iş gibi kişisel dünyevi isteklerle ilgilidir. Bunun yanında müjdenin yayılması, yeni bir ile giden pastörün dini çağrısının kolaylaşması, yeni kilise için maddi kaynağın temini ve resmi izin işlemlerinin kolaylaşması gibi salt dini istekler de görülmektedir. Ortalama 7-8 kişiden oluşan bir listeye bakan pastör, “Dua etmek isteyen var mı?” diye sorar. Orada bulunanlardan isteyen biri tahtada adı yazılı olanlardan birisi için şöyle dua etmeye başlar: “Ben X için dua etmek istiyorum. Rabbim senden X’in sorununu çözmeni, onu esenliğe kavuşturmanı diliyorum. Çünkü o şu anda çok zor durumda.” Orada bulunanlar ellerini oturdukları yerde birleştirerek, gözleri kapalı bir şekilde dua edeni dinlemeye başlarlar. Dua bitiminde ise yüksek sesle hep beraber “âmin” denilir. Kendisi için dua edilen kişinin adı tahtadan silinir. Dua seansı bitiminde tüm isimler tahtadan silinmiş olur. Bu şekilde yapılan duanın kişileri kiliseye ve bu inanca daha sıkı bağladığı, aidiyet hissini canlı tuttuğu görülmektedir. Örneğin K40 kiliseye ilk gittiğinde orada kendisine dua teklif edildiğini, iş bulması ve babasının iyileşmesi için istediği duaların gerçekleştiğini ve “Rabbin mucizelerinin yavaş yavaş görmeye başladığını”, bu duaların kendisinin din değiştirmesi yolunda mihenk taşı olduğunu ifade etmiştir.

6.4. Mistik Tecrübeler

Katılımcılarımızın birçoğu iman sürecinde mistik deneyimler yaşadıklarını ifade etmiştir. İman etme aşamasında tecrübe edilen mistik olaylar kişinin

doğruya ulaştığının bir delili olarak yorumlanmaktadır. Yapılan bir çalışmada (Balamir, 2023b, 195-198) sadece bir dinden başka bir dine geçişlerde değil, aynı dinin içerisinde mezhepler arası geçişlerde de benzer mistik tecrübeler yaşandığı görülmüştür.

Mistik tecrübeler tek bir olayla da sınırlı kalmamakta ilerleyen süreçte zaman zaman tekrarlanmaktadır. Katılımcılara göre bu deneyimler, Rab İsa'nın onları doğruya ulaştırmaya, kötülükten korumaya ve iyiliğe yönlendirmeye devam ettiğinin göstergesidir.

K40 iman ettikten sonra hayatında kendisinin ifadesiyle “mucizeler” yaşamıştır. Tecrübe edilen bu mistik olaylar İsa Mesih'in bir desteği ve doğru yolda olduğunun kanıtı olarak algılanmaktadır. “İman ettiğim gece çok mutluydum. Rüyamda yüzümün sol tarafından küçük bir yılan çıktı.” şeklinde iman sürecinde gördüğü rüyayı paylaşan K40 bu rüyayı önceki hayatındaki günahların vücudundan ayrılıp gittiğine yormaktadır. E26 ailesiyle gittiği bir tatilde gördüğü rüyanın tesiriyle Hristiyanlığı benimsemeye karar vermiştir. Kendisi ailevi bazı sorunlarının düzelmesi için İsa Mesih'e dua ettiğini ve çok geçmeden mucizevî bir şekilde ailedeki sorunlarının çözüldüğünü, bu durumun imanını pekiştirdiğini belirtmiştir. E19 da gece telefonda arkadaşıyla mesajlaşırken bir elin kendisini tuttuğunu ve bir süre yerinden kımlıdayamadığını, E35 ise iman ettikten sonra ağzından siyah bir sıvının çıktığını anlatmıştır. E45 mucizevi bir şekilde kendisine yıllardır sözel şiddet uygulayan komşusunun, ettiği dualar sayesinde büyük bir dönüşüm yaşayarak kendisine karşı çok iyi davranmaya başladığını belirtmiştir.

Duaların mucizevi şekilde karşılık bulması ve rüyalar mistik tecrübelerde sıklıkla karşılaştığımız örnekler arasındadır. Bu mistik tecrübeler nihayetinde kişiye özeldir. İnanmayan bir birey açısından duanın gerçekleşmesi tesadüfi bir rastlantı, rüyada yaşanan tecrübeler de gerçek hayattaki sıkıntılı sürecin rüyalara yansımaları olarak değerlendirilebilir. Bu tecrübeler dışında uyanırken manevi güçlerin kendisiyle irtibat kurduğunu belirterek metafizik olaylar yaşadığını ifade edenler de bulunmaktadır (E19).

7. İman Sonrası Hayat

Yeni bir dine geçişle birlikte birey hem özel hayatında hem de sosyal ilişkilerinde derin bir değişim yaşamaktadır. İnanç sadece kalbi bir unsur olarak kalmamakta, gündelik hayata yansımaktadır. Yaşanılan değişim kişinin sosyal çevresi tarafından da fark edilmekte ve çoğu zaman kişinin yeni kimliğine

karşı bir tepki doğmaktadır. Bu durumun doğal bir sonucu olarak kişi sosyal çevresini değiştirerek yeni inancının kabul göreceği bir çevre oluşturmaya başlamaktadır. Bu bölümde kişinin nasıl bir bireysel dönüşüm yaşadığını ve yeni din için nasıl bir dini sosyalleşme sürecinin işlediğini inceleyeceğiz.

7.1. Bireysel Değişimler

Katılımcılar iman ettikten sonra öncelikle hayata bakış açıları başta olmak üzere hayattaki önceliklerinin tamamen değiştiğini ifade ettiler. İçsel bir huzur hali ortak bir nokta olarak karşımıza çıkmaktadır. Bununla birlikte din değişimi tamamlanmaya kadar yoğun bir stres de yaşanmaktadır. Bir yandan yeni inancını içselleştirmeye çalışan birey diğer yandan eski inançla yenisi arasında gel-gitler yaşamakta aile, iş ve sosyal çevresinden gelebilecek tepkilerin gerginliğini hissetmektedir. Yeni dine geçişin tamamlanmasıyla birlikte süreçte yaşanan huzursuzluk hali de ortadan kalktığı için görece bir ferahlama hissi her alanda hissedilmektedir. Dini değişimde travmatik bir geçmiş veya eski stres kaynakları etkili olduysa da kişi yeni dini altında bunlarla daha güçlü bir şekilde baş ettiğini düşünerek rahatlamaktadır. Örneğin K45, iman edip Tanrı'ya teslim olduktan sonra eski üzüntü ve kaygılarından kurtulduğunu, hayatın değerini anladığını ve huzura kavuştuğunu belirtti. Tanrıya inanç ve Onu her an yanında hissetme ölüm ve sonrası hayatın oluşturduğu belirsizlik korkusunu yenmede E34 ve K45'in anlatılarında önümüze çıkmaktadır.

Dinden çıkma her zaman için eski dinin kurallarının dışına çıkarak sınırsız bir özgürlüğe kavuşma anlamına da gelmemektedir. Tamamen din karşıtı bir oluşa geçme belki dinin kısıtlayıcılığından kurtulma anlamında hizmet görülebilir fakat yeni bir dine geçiliyorsa o dinin de belli kuralları bulunmaktadır. E26 Hristiyan olması sebebiyle eski çevresinin kendisine artık her şeyin serbest olduğunu düşünmeye başladığını hâlbuki Hristiyanlığın da bir hayat felsefesine sahip olduğunu ifade etmektedir. Hristiyanlığı benimsemeden önce sık olarak alkol kullandığını belirten katılımcı, iman ettikten sonra sarhoş olmamak için alkole mesafeli durmaya başladığını belirtmiştir. Çünkü Kutsal Kitap'a göre içki içmek haram olmasa da sarhoş olmak haramdır (E26).

Katılımcılar kişisel anlamda birçok noktada olumlu gelişimler yaşadıklarından bahsettiler. E46 iman etmeden önce ölüm korkusu yaşadığını, genel olarak sinirli bir yapıya sahip olduğunu, ancak iman ettikten sonra davranışlarına dikkat ettiğini, çünkü Rab İsa'nın kendisiyle beraber olduğunu, bu haldeyken günah işlemesinin mümkün olmadığını söyledi. Ayrıca o, harama bakmaktan, evde eşine ve çocuklarına karşı sesini yükseltmekten kaçındığını anlattı. Gö-

rüşmemiz sırasında kendisi, İsa'nın yanında olduğundan bahsettiğinde gözleri dolarak ağlamaklı bir şekilde konuşmasını şu şekilde devam ettirdi:

İsa Mesih diyor ki ben kötü olanları iyileştirmeye geldim. İyi olanın hekime ihtiyacı yok. Kötü olanın hekime ihtiyacı var. Hepimiz bir zamanlar kötüyüydük. Şu anda ölüm korkum yok. Daha huzurluyum. Tanrıya yakın, Onunla iç içeyim. Onun sevgisini görebiliyor ve hissedebiliyorum (E46).

Dini değişim bir kimlik değişimi anlamına da gelmektedir. Kişiler çoğu zaman bu kimlik değişiminin unsurlarını da göstermek istemektedir. Kılık kıyafetten konuşmaya varıncaya kadar birçok alanda dini değişimin yansımalarını kişi üzerinde gözlemlenmek mümkündür. Bazı durumlarda önceki yaşamı hatırlatan tüm unsurlar silinerek yeni bir başlangıç yapılmaya çalışılmaktadır. Yeni kimlik inşasında kimi zaman karşımıza isim değiştirme de çıkmaktadır. Özellikle İslam'a geçişlerde temel dini değerlere aykırı anlamlar ihtiva edenler hariç olmak üzere herhangi bir zorunluluk olmamasına rağmen isim değişime çok sık rastlanmaktadır. Hristiyanlığa geçişlerde de vaftiz törenlerinde benzer örnekler görülmektedir. Katılımcılarımızdan sadece ikisi isimlerine ek olarak zaman zaman farklı bir isim kullanmaktadır. Bununla birlikte resmîyette herhangi bir isim değişimine rastlamadık.

Hristiyanlığa geçişteki en önemli ritüel vaftiz töreni olarak karşımıza çıkmaktadır. Araştırma sürecinde dört katılımcının vaftiz törenine katılım sağladık. Pastörün anlattığına göre Protestanlıkta kişinin vaftiz olması için bilinçli bir şekilde iman etmiş olması gerekmektedir. Bu nedenle bebekler ve çocuklar vaftiz olamaz. İman eden bireyler ise belirli bir süreç içerisinde kendileri bu yönde bir karar verdiklerinde vaftiz olmaları gerekmektedir. Pazar günü ayından sonra kilisede sahnenin orta yerine konulan içinde su bulunan derin bir küvet içerisine sırasıyla giren katılımcılar vaftiz oldular (Resim 2). Pastör her birinin vasıflarını söyledikten sonra "Bu suya dalmakla artık eski X ölecek, yeni X doğmuş olacak." dedi. Katılımcılar teker teker bu şekilde vaftiz oldular. Bu şekilde hem kiliseyle hem de yeni inançla bağlar sağlamış oldu. Katılımcılar da vaftizin kişinin din ve kiliseyle bağları güçlendirme etkisine değindiler.

Resim 2. Kilisede İcra Edilen Bir Vaftiz Töreni, 2022 (Kilise Facebook sayfasından).

7.2. Dini Sosyalleşme

Katılımcıların çoğu din değiştirdiğini ailelerine ve yakın çevreye açıklamıştır. Bununla birlikte ailesine bu konuyu hiç açmayan (K23) veya annesi üzülmesin diye ona söylemeyen (E46) kişiler de mevcuttur. Konunun aileye açılmamasında dışlanma, baskı görme, anlaşılmama gibi korkular hâkim olabilirse de özellikle yaşlılığa varmış ve değişme ihtimali düşünülmemeyen anne babanın üzülmemesi için din değişiminin açıkça ifade edilmediğini unutmamak gerekir.

Katılımcılar iman ettikten sonra genellikle yakın çevrelerinden şiddetli tepki almadıklarını ifade etmiştir. Dindar bir aileye sahip olan K19 dahi ailesinden aşırı bir tepki almadığını, aile ilişkilerinin olumsuz yönde değişmediğini anlattı. Ona göre iman etmeden önce zaten araştırarak bu dini benimsediği için ailesinin başlangıçta kendisini ikna etme çabalarının sonuç vermediğini belirtti. Bununla birlikte ortak bir şekilde hepsinin sosyal çevresinde derin bir değişim olduğu görülmektedir. Çevreden tepki alınmasa bile birçok kişi açısından eski bağın zedelendiğini düşünmek doğru olacaktır. Genel olarak katılımcıların eski çevreleriyle ilişkileri zamanla zayıflamış, katılımcılar yeni inançlarındaki kişilerle arkadaşlık yapmaya başlamışlardır.

Yeni inanç kimi zaman kişinin eski çevresiyle ortak noktalarında azalmaya neden olmaktadır. Örneğin iman etmeden önce sokaklarda yaşayan ve

alkol ve uyuşturucu gibi birçok zararlı alışkanlıkları olan E34, iman ettikten sonra hem bunlardan hem de eski arkadaşlarından tamamen uzaklaştığını ifade etmiştir.

Din değiştirmek çoklu dönüşümlerle karakterize edilen çoğunlukla sancılı bir süreçtir. Sosyal çevre ve aile bağları dönüşmekte, eski dini otoriteye meydan okunmakta, bir taraftan eski bağlar kopartılırken bir taraftan da yeni bağlıklar meydana gelmektedir (Katznelson - Miri, 2016, 3). Tüm katılımcılarda ortak bir nokta olarak kilise çevresinde inşa edilen yeni bir sosyal hayatın oluşumu dikkat çekicidir. Kilise ve kilisedeki bağlar yeni sosyal hayatın merkezine konulmaya başlanmıştır. Kilise üyeleri birbirlerinin kardeşi olmuşlardır.

Kilise de bu bağı canlı tutmaya çalışmakta, haftalık ibadet rutinlerinin dışında programlar oluşturmakta, mesajlar üzerinden de olsa gündelik hayat içinde de mensuplarıyla bağı devam ettirmektedir. Böylece Hristiyanlığa geçenler kilise merkezli yeni bir dini sosyalleşme süreci içerisine girmektedir.

TARTIŞMA ve SONUÇ

Bu çalışmada Türkiye'de İslami bir geçmişten gelerek Hristiyanlığı benimseyen bireylerin yeni dinlerinin kendileri açısından anlamı, sosyal hayatlarına yansıma biçimleri ve inançlarını sürdürme şekilleri inceleme konusu yapılmıştır. Katılımcıların İslam'dan uzaklaşma nedenlerine baktığımızda karşımıza geniş bir yelpaze çıkmaktadır. Cevaplar arasında İslam'ın şekilci bir din olarak algılanmasının ve cezalandırıcı bir Allah imajının oluşturduğu hoşnutsuzluğun ön plana çıktığı görülmektedir. Katılımcıların belirttiğine göre sosyal medya, basın veya çevrelerinde karşılaştıkları dindar Müslümanların söylemlerinde veya davranışlarındaki olumsuzlukların yanı sıra yanlış din uygulamaları onların İslam diniyle olan bağlarını zedelemiştir. Bu noktada kimi katılımcılar İslam'dan uzaklaşma sürecinde öncelikle deizm gibi din dışı akımlara veya ateizm gibi din karşıtı düşüncelere yönelmiştir. Fakat hayata anlam katma isteği kişileri tekrar inanca geri çekmektedir. Eski inancıyla bağları zedelenen kişi bu durumda önceki dinine dönmekte zorlanmakta ve kendine yeni bir inanç kapısı aramaktadır. Benlik ve sosyal çevre değişen inançla birlikte yeniden inşa edilmektedir.

Katılımcılar Hristiyanlığı benimsemekle sanıldığığının aksine sınırsız bir özgürlük alanı elde etmemektedir. Dini emir, yasak ve baskıdan bunalan kişiler genelde ateist, deist ve agnostik akımlara yönelerek kendilerine özgürlük

alanı açmaya çalışmaktadır. Gözlemlerimize göre kilise mensupları yeni dinlerinde emir ve yasaklara uyma konusunda oldukça hassasiyet göstermektedir. Katılımcılara göre yeni dinin sınırları İslamiyet'teki gibi katı olmasa da var olan belirli kurallara uygun davranmaya özen gösterilmektedir. Diğer taraftan katılımcılar İslamiyet'le kıyasladıklarında Hristiyanlıkta ceza vurgusunun öne çıkmadığını düşünmektedir. Karşımıza daha esnek yapılı bir din düşüncesi çıkmaktadır. Ceza vurgusunun azalması kişiye alan açmakta ve üzerindeki psikolojik baskıyı hafifletmektedir.

İstatistiki veriler göstermektedir ki kişiler genel olarak dinin cezalandırıcı tarafına daha az inanma eğilimindedir (EVALUE, 1 Ekim 2023). İslam'dan Hristiyanlığa yönelimde cezalandırıcı bir din anlayışından daha esnek yapılı bir din anlayışına yönelme isteğinin önemli olduğu anlaşılmaktadır. Bu şekilde dinin sağladığı hayata anlam katma, sosyalleşme vb. konfor alanında kalınarak dini ceza düşüncesinin oluşturduğu stresten uzaklaşmak mümkün olabilecektir.

Dini konularda cevapsız kalan sorular ve özellikle Kur'an'ı Kerim hususundaki şüpheler İslam'la olan bağı zayıflatmış görünmektedir. İslam'la olan bağı zayıflayan kişiler yeni bir dinin propagandasına açık hale gelebilmektedir. Diğer taraftan katılımcıların İslam Tanrısına yönelik kişisel kırgınlıklarının olduğu da dikkat çekmektedir. Duaları kabul olmayan, istediği gerçekleştirmeyen, ekonomik sıkıntılarını ve ailevi problemlerini atlatamayan kişiler yeni tanıştıkları dinin Tanrısının bu konularda kendilerine yardımcı olduğunu düşündüklerinde hak ilah algısı hızlıca değişmektedir. İslam Tanrısı makamı itibarıyla kendisiyle irtibatı güçleştirmektedir. Kişiler Ona ulaşmakta ve seslerini duyurmakta zorluk çekmektedir. Hâlbuki Rab İsa kanlı canlı aramızda yaşamış biridir. Onunla doğrudan iletişim kurmak mümkündür. Tanrıya ulaşmak ve onun sözünü dinlemek için peygamber gibi bir aracıya gerek kalmamakta, doğrudan Tanrı ile iletişim mümkün olmaktadır.

Katılımcılarda görece bir huzur hali hâkimdir. Dini değişim öncesinde var olan ve değişim sürecinde derinleşen huzursuzluk yerini dinginleşmiş bir varoluşa bırakmıştır. Hayat yeniden anlam kazanmaya başlamıştır. Eski dine dönüş için kapılar kapatılmıştır. Katılımcılar nezdinde dini değişimin geri dönmez şekilde tamamlandığı anlaşılmaktadır. Hristiyanlığa geçenlerin yanı sıra kilisede, arayış süreci devam eden birçok Müslümanla da karşılaştık. Bunların bir kısmı pazar ayınlarına gelmeye devam etmiştir. Bir kısmının ise kilisede aradığını bulamayarak genel olarak birkaç hafta sonra gelmeyi bıraktığı görülmüştür.

Burada şunu da belirtmek gerekir ki birçok kişi için dini arayış devam eden bir süreçtir. Görüştüğümüz kişilerden bazıları İslam sonrası deizme ve ateizme kaydıktan sonra Hristiyanlığa geçmiştir. Her ne kadar onlar Protestanlığı son durak olarak görseler de 5-10 yıl sonra aynı noktada kalacaklarından emin olmak mümkün değildir. Görüştüğümüz kişilerin tamamının en fazla 3-4 yıldır Hristiyan olması da bu anlamda dikkatimizi çekmiştir. Pastör bu durumun gittiğimiz kilisenin görece yeni olmasından kaynaklandığını söylese de bu açıklama bize tatmin edici gelmemiştir. Kilisenin Facebook sayfasının 2013 yılından bu yana aktif kullanılması bu kilisenin en az 10 yıldır aktif şekilde çalıştığını göstermektedir (Başkent Kilisesi, 14 Eylül 2013). Elimizde Hristiyanlığa geçen kişilerin ne kadarının 5 yıl sonra bu dine inanmaya devam ettiklerini gösteren bir istatistik olmasa da gözlemlerimiz bu kişilerin önemli bir kısmının Hristiyanlıktan döndüğünü düşündürmektedir.

Bireyselleşmenin hızla artması da dini düşünceyi etkilemektedir. Bu süreçte dini otorite zarar görmekte, kişisel dindarlık tipleri ortaya çıkmaya başlamaktadır (Yılmaz, 2021). Dini toplumsal baskının azalması neticesinde kişi dini çizginin dışına daha rahat adım atabilmektedir. Bireyselleşme aynı zamanda kişiyi yalnızlığa da itmektedir. Dinin himaye edici gücünü yitiren kişi bu süreçte alternatif inançlara yönelmektedir. 2020 yılında başlayan Covid-19 salgın süreci de bireyselleşme üzerine adeta tuz biber ekmiştir. Salgın hastalık korkusuyla özellikle ilk iki yıl boyunca kişiler arasındaki sosyal mesafe artmıştır. Yalnızlaşan insanın kendisine kucak açan her grubu sığınacak bir liman olarak görmesi muhtemeldir. Özellikle salgın sürecinde Hristiyanlığa geçişte kişinin sosyalleşme ihtiyacının etkisi göz ardı edilmemelidir. Kilise gruplarının oluşturduğu sıcak atmosfer birçok insan için cazibe merkezi olmaktadır. Kiliseyle yakınlık arttıkça kişi kendine yeni bir sosyal çevre oluşturmaya başlamaktadır. Görüştüğümüz tüm kişiler açısından kilise merkezli bir sosyalleşme sürecinin olduğu görülmüştür. Bu çevre aynı zamanda yeni mensup olunan inanç için dini sosyalleşme ortamı sağlamaktadır.

Toplumsal ve dini hareketlerin kendilerine nasıl müntesip buldukları ve bu kişilerin gruba aidiyetinin nasıl devam ettirildiği literatürde uzun yıllardır tartışılmaktadır (Yılmaz, 2016). Bu teorilerden biri de kaynak mobilizasyonu teorisidir. Bir grubun insan gücü ve maddi kaynakları ne kadar güçlüyse o derece gelişmesi mümkündür. Bu teorinin yanına görece daha yakın zamanlı “dini pazar” teorisini de eklemek gerekir. Din de ekonomi gibi bir pazar alanına sahiptir. Burada hem pazarcılar hem de potansiyel müşteriler bulunmaktadır. Dinler de kendilerine bu alanda müntesip bulmaya çalışmaktadır (Stark

- Finke, 2000, 193). Protestan grupların misyonerlik faaliyetleri tam da bir pazar ekonomisi gibi işlemektedir. Katılımcılarımızın kiliseyle ilk irtibatlarında dini davetin etkili olduğu görülmüştür. Bulunduğu inançtan memnun olmayan bireyler alternatif bir inanç biçimiyle karşılaştıklarında ona yönelmekten kaçınmamaktadır. Protestan Hristiyan grupların herhangi bir talep olmamasına rağmen bir bölgede kilise kurması, internet reklamı vermesi gibi uygulamaları piyasada “arz” oluşturmakta, oluşturulan arz da nihayetinde kendine bir talep oluşturmaya başlamaktadır.

“Dini pazarın” varlığını küresel çapta da düşünmek gerekir. Bir şeyin dedikodusunun yapılması, onun gerçekleşmesinden daha kötüdür anlamına gelen “şüyü vukuundan beter” deyiminin hatırlatacağı üzere algılar gerçekliğin yerini alabilmektedir. Toplumsal algıları kimi zaman bilinçli bir sosyal mühendislikle de yönetmek mümkündür. Başta Avrupa olmak üzere tüm dünyada İslamofobi yaygınlaşmaktadır. Bu durumun tesadüfen oluştuğunu düşünmek saf dillik olur. Medeniyetler çatışması içinde İslam medeniyeti sürekli baskı altındadır. İslam, kamuoyu nezdinde devamlı kötülenerek olumsuz bir İslam imajı ortaya çıkarılmaya çalışılmaktadır. Hristiyanlık söz konusu olduğunda ise tam tersi bir kamuoyu algısı oluşturulduğu görülmektedir. Tüm bu yönlendirmeler birçok kişinin zihninde İslam’ın baskıcı olduğu imgelemi oluştururken, Hristiyanlık söz konusu olunca sevgi temelli olumlu bir imgelemin meydana çıktığı görülmektedir. Kamuoyu yönlendirmesi o kadar güçlü yürümektedir ki kendi dinlerine karşı oluşturulan bu olumsuz algı bazı Müslüman bireyler tarafından da içselleştirilmiştir. Katılımcılarımız da İslam ve Hristiyanlığı karşılaştırırken İslam’ı baskıcı bir karakterle resmederken Hristiyanlığı sevgi temeli üzerine resmetmişlerdir. Katılımcılar İslam’a yönelik argümanlarını desteklemek için örneğin cehennem ve cezaya ilgili bazı ayetleri referans göstermişlerdir. Aynı konular hakkında benzer ifadeleri Hristiyan Kutsal Kitabından da zikretmelerine rağmen Hristiyanlığı bu anlamda sorunlu görmemeleri dikkatimizi çekmiştir. Benzer şekilde Kilisenin sosyal medya hesaplarında da Kutsal Kitap’tan cezaya yönelik pasajlarla karşılaşmak dikkatimizi çekmiştir. Örneğin Kilisenin Instagram sayfasında “İman edip vaftiz olan kurtulacak, iman etmeyen ise hüküm giyecek.” (Markos 16:16) şeklinde paylaşımlar vardır. Ancak sevgi merkezli vurgular ön plana çıkarıldığı için bu paylaşımlar tabiri caizse arada kaynamaktadır. Orta Çağ Hristiyan düşüncesi ve din adamları Avrupa’da engizisyon mahkemelerinin kurulmasına öncülük etmiş, sonraki dönemlerde emperyalist güçlerin güdümünde Afrikalıların köleleştirilmesine ve tüm dünyanın sömürülmesine yardım etmişken Hristiyanlığın bugün tam tersi bir imaj çizmesi algı yönetiminin ne kadar önemli

olduğunu göstermektedir. Bu anlamda programlarına katıldığımız kilise de dahil olmak üzere tüm Protestan gruplar önemli bir misyon icra etmekte ve kusursuz bir Hristiyanlık imajı oluşturmaktadır. Kısaca din de bir pazarlamadır, ne eksik ne fazla.

Çıkar Çatışması / Conflict of Interest: Yazarlar çıkar çatışması olmadığını beyan etmiştir. / The authors declared that there is no conflict of interest.

Finansal Destek / Grant Support: Yazarlar bu çalışma için finansal destek almadıklarını beyan etmiş tir. / The authors declared that this study has received no financial support.

Etik Kurul İzni / Ethics Committee Approval: Yazarlar bu makalede araştırma ve yayın etiğine uyulduğunu beyan etmektedirler. Bu araştırma, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Alt Etik Kurulunun 19.12.2022 tarih ve 283 sayılı kararıyla alınan izinle yürütülmüştür. This research is conducted with the permission of Ankara University Social Sciences Ethics Committee, decree no: 283, 19.12.2022

Yazar Katkıları / Author Contributions: Selman YILMAZ % 50- Figen BALAMİR % 50

Kaynaklar/References

- Balamir, Figen. "Bir Nitel Yaklaşım Deseni Olarak Etnografi". *Toplum Bilimleri Dergisi* 17/34 (2023a), 38-53. <http://dx.doi.org/10.29228/tbd.2007.68955>
- Balamir, Figen. *Türkiye'de Şii Olmak: Etnografik Bir Araştırma*. Ankara: Gazi Kitabevi, 2023b.
- Başkent Kilisesi. *Facebook*. 14 Eylül 2013, 08:56. Erişim 1 Ekim 2023. <https://www.facebook.com/baskentkilisesi>
- Canbolat, Süreyya. "Türkiye'de 1986-2002 Yılları Arasında Hristiyan Olan Müslümanlar Üzerine Bir İnceleme". *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 27/2 (2004), 87-103.
- Creswell, John W. *Nitel Araştırmacılar İçin 30 Temel Beceri*. çev. Hasan Özcan. Ankara: Anı Yayıncılık, 2. Basım, 2019.
- Çayır, Celal. *Türkiye'de Din Değiştirip Hristiyanlığa Geçişin Psiko-Sosyal Etkenleri*. Bursa: Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2008.
- EVALUE, European Values in Education. "Belief in Heaven". "Belief in Hell". Erişim 1 Ekim 2023. <https://www.atlasofeuropeanvalues.eu/maptool.html>
- Hökelekli, Hayati. *Din Psikolojisi*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 4.Basım., 2001.
- IPCA, Ankara Uluslararası Protestan Kilisesi. "Misyonerlik Nedir?". Erişim 1 Ekim 2023. <https://www.ipcaturkey.org/sss/#misyonerlik>

- Katznelson, Ira- Miri, Rubi. "Introduction". *Religious Conversion: History, Experience and Meaning*. ed. Ira Katznelson, Rubi Miri. New York and London: Routledge, Taylor Francis, 2016.
- Kirman, M. Ali. "Din Değişirme Olgusuna Sosyolojik Bir Yaklaşım". *Dini Araştırmalar* 6/18 (2004), 75-88.
- Kirman, M. Ali. *Yeni Dini Hareketler Sosyolojisi*. Ankara: Birleşik Kitabevi, 2010.
- Neuman, W. Lawrence. *Toplumsal Araştırma Yöntemleri: Nitel ve Nicel Yaklaşımlar*. çev. Se-def Özge. Ankara: Yayınodası Yayıncılık, 9.Basım., 2017.
- Patton, Michael Quinn. *Nitel Araştırma ve Değerlendirme Yöntemleri*. çev. Mesut Bütün ve Selçuk Beşir Demir. Ankara: Pegem Akademi Yayınları, 2.Basım., 2018.
- Sevinç, Bayram. *Hıristiyan Olan Türkler ve Türk Misyonerler*. İstanbul: İz Yayıncılık, 2006.
- Stark, Rodney - Finke, Roger. *Acts of Faith: Explaining the Human Side of Religion*. USA: University of California Press, 2000.
- Şensoy, Alara Fulya. *Din Değişirme Anlatıları Üzerinden İnanç, Kimlik ve Aidiyet (Antalya Örneği)*. Antalya: Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019.
- Tezokur, M. Hadi. "Diyarbakır İncil Topluluğu ve Misyonerlik". *İslami Araştırmalar Dergisi* 20/2 (2007), 192-205.
- Yapıcı, Asım. "Müslümanlıktan Hıristiyanlığa Geçişin Sebepleri Üzerine Sosyo-Psikolojik Bir İnceleme". *İslami Araştırmalar Dergisi* 20/2 (2007), 221-238.
- Yılmaz, Selman. "Din Sosyolojisi Çalışmalarında Alan Araştırması Yapmanın Zorlukları". *Tarih, Kültür ve Sanat Araştırmaları Dergisi* 6/3 (2017), 1-31. <https://doi.org/10.7596/taksad.v6i3.950>
- Yılmaz, Selman. "Halk İnancıyla Kitabi İnanç Arasında Yeni Bir Dindarlık Tipi: Öznel Dindarlık". *Halk İnanışları ve Uygulamaları*. ed. Niyazi Akyüz, İhsan Çapcıoğlu. 615-632. Ankara: Nobel Yayıncılık, 2021.
- Yılmaz, Selman. "Millî Görüş Hareketi: Toplumsal Hareketlerde Çerçeve Değişimi Etkisi". *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi* 5/4 (2016), 1164-1185. <https://doi.org/10.15869/itobiad.14697>
- Yılmaz, Selman. "Sosyal Medyada Din Tartışmaları: Deizm Üzerine Bir İnceleme". *Dijitalleşme ve Din: Teorik Yaklaşımlar ve Uygulama Örnekleri*. ed. İhsan Çapcıoğlu - Fatma Çapcıoğlu. 298-324. İstanbul: Kriter Yayınları, 2022.
- Zavalsız, Yusuf Sinan. *Türkiye'de Hıristiyan Olan Müslümanlar: Psiko-Sosyolojik Bir Araştırma (1990-2010)*. İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2011.

A SYSTEMATIC REVIEW OF THE STUDIES ON THE GOD IMAGE IN THE SAMPLE OF TÜRKİYE

Özlem GÜLER AYDIN*

Abstract

The objective of this article is to conduct a systematic review of empirical research focused on the concept of God image within the context of Türkiye. The multidimensional nature of the God image is explored, and its associations with various variables, encompassing sociodemographic and psychological aspects, are thoroughly examined. The review also considers the correlation between God image and psychopathology, as well as spiritual care. The findings from this review, specific to the Turkish sample, suggest that the God image doesn't consistently vary with age, but a positive relationship is evident, indicating a tendency for a more positive God image with age. Women tend to have a more love-oriented God image than men. However, no significant distinctions were found in terms of income and educational levels. Moreover, variations of God image may be influenced by the type of school (religious or secular) and parental attitudes. Studies suggest that individuals raised in environments characterized by oppressive, authoritarian, or neglectful parenting are prone to form fear-oriented God images, while those with democratic parenting tend toward love-oriented God images. Subjective religiosity and positive religious coping are also proposed to have a positive correlation with the perception of God. Alongside sociodemographic variables, it is argued that

---

* Psk. Dr., Sağlık Bakanlığı, Halk Sağlığı Genel Müdürlüğü, Ruh Sağlığı Daire Başkanlığı

e-posta: pskozlemguler@gmail.com, ORCID: 0000-0002-2221-1867

Atıf/Cite as: Güler Aydın, Özlem. "A Systematic Review of the Studies on the God Image in the Sample of Türkiye". *Dini Araştırmalar* 26/65 (Aralık2023), 491-537.

<http://doi.org.10.15745/da.1315063>

a more positive and love-oriented God image is positively associated with enhanced psychological health, greater well-being, effective coping, positive self-esteem, lower depression, and fewer psychopathological symptoms. Despite the insights from the review of 55 studies, the diversity of examined variables necessitates more extensive research to draw general conclusions for each variable within the Turkish sample. Finally, fields requiring further investigation were also identified.

Keywords: Psychology of Religion, God Image, Systematic Review, God Perception Scale, Türkiye

Türkiye Örneğinde Tanrı Algısına İlişkin Çalışmaların Sistemantik Bir İncelemesi

Öz

Bu makalenin amacı, Türkiye örnekleminde Tanrı algısı üzerine yapılmış ampirik araştırmaların sistemantik bir incelemesini sunmaktır. Tanrı algısı çok boyutlu bir yapı olarak ele alınmış ve Tanrı algısının sosyodemografik ve psikolojik süreçleri içeren diğer değişkenlerle ilişkisi tartışılmıştır. Tanrı algısı ile psikopatoloji ve manevi bakım arasındaki ilişki de gözden geçirilmiştir. İnceleme sonucunda Tanrı algısının yaşa göre her zaman anlamlı bir farklılık göstermediği ancak ilişkinin olumlu yönde seyrettiği, yaş ilerledikçe Tanrı algısının daha olumlu olduğu söylenebilir. Cinsiyet farklılığına bakıldığında kadınların erkeklere göre daha olumlu bir Tanrı algısına sahip oldukları, gelir düzeyi ve eğitim düzeyi açısından ise anlamlı bir farklılığın olmadığı görülmüştür. Ayrıca Tanrı algısının okul türüne göre (dini ve seküler okullar) farklılık gösterebildiği, Tanrı algısının oluşumunda anne baba tutumlarının önemli olduğu görülmüştür. Çalışmalar baskıcı, otoriter veya ilgisiz/ ihmal-kar anne baba tutumları ile büyüyen insanların Tanrı algılarının daha korku yönelimli olduğunu, demokratik anne baba tutumları ile büyüyenlerin ise daha sevgi yönelimli Tanrı algıları olduğunu göstermiştir. Öznel dindarlık ve olumlu dini başa çıkmanın Tanrı algısı ile pozitif ilişkili olabildiği sonucuna varılmıştır. Sosyodemografik değişkenlere ek olarak, sevgi yönelimli Tanrı algısının daha iyi psikolojik sağlık, daha yüksek iyi oluş, etkili ve olumlu başa çıkma, olumlu benlik saygısı, daha düşük depresyon ve daha düşük psikopatolojik belirtilerle pozitif yönde ilişkili olduğu söylenebilir. Gözden geçirilen 55 çalışma içerisinde pek çok bulguya ulaşılmış olsa da incelenen değişkenlerin çok çeşitli olduğu, ancak her değişken hakkında genel bir çıkarım yapmak için yeterli çalışma olmadığı, bu nedenle halen Türkiye örnekleminde Tanrı algısı

ile ilgili çalışmaların artırılması gerektiği düşünülmektedir. Son olarak, daha fazla araştırmaya ihtiyaç duyulan alanlar tartışma bölümünde ele alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: Din Psikolojisi, Tanrı Algısı, Sistematik Gözden Geçirme, Tanrı Algısı Ölçeği, Türkiye

Özet

Tanrı kavramı insanlık tarihi boyunca farklı tezahürlerde olsa da hep var olmuştur. İnsanın Tanrıyla kurduğu ilişki, onu algılayışı hem bireysel davranışları hem de toplumsal hareketleri etkilemiştir. Bireylerin Tanrı'ya nasıl hayal ettiği, ona hangi sıfat ve özellikleri yüklediği, Tanrı'ya karşı duygu ve düşünceleri, kısacası Tanrı algısı mevcut çalışmanın temel değişkenidir. Mevcut çalışmada Tanrı algısı konusunda Türkiye'de yapılan çalışmaların sistematik şekilde gözden geçirilmesi hedeflenmiştir. Böylece ülkemizde Tanrı algısının hangi değişkenler ile nasıl bir ilişki gösterdiği konusunda daha kapsayıcı bir sonuca ulaşmak amaçlanmaktadır.

Tanrı algısını ölçmek üzere hem ülkemizde (Güler, 2007-God Perception Scale; Karaca ve Hacıkeleşoğlu, 2020-The Scale of Allah Imagination; Mehmedoğlu, 2011- God Concept Scale) hem de dünyada (Lawrence, 1997- God Image Inventory- God Image Scale; Benson ve Spilka, 1973- Loving and Controlling God Scale; Wood et al., 2010- Attitudes Toward God Scale; Schreiber, 2012- Image of God Scale; Schaap-Jonker et al., 2008- Dutch Questionnaire God Image; etc.) kullanılan ölçekler bulunmaktadır. Bireylerin Tanrı'ya yönelik atıflarını belirlemek üzere ülkemizde kullanılan ölçeklerden biri Güler (2007) tarafından geliştirilen Tanrı Algısı Ölçeği (TA)'dır. Tanrı Algısı Ölçeği Türkiye'de pek çok çalışmada kullanılmıştır. Ölçek 22 maddeden oluşmaktadır ve seçenekler 5'li Likert tipi olarak hazırlanmıştır (1= Hiç katılmıyorum- 5= Tamamen katılıyorum). Güler ve danışmanı Özdoğan, Tanrı algısı kavramını “sevgi yönelimli” ve “korku yönelimli” olarak iki faktör üzerinde ele almışlardır. Sevgi yönelimli Tanrı algısında Tanrı seven, koruyan, affeden gibi olumlu özelliklerle algılanırken (olumlu Tanrı algısı), korku yönelimli Tanrı algısında Tanrı korkulan, cezalandıran, uzak, umursamaz gibi olumsuz özelliklerle (olumsuz Tanrı algısı) algılanmaktadır. Ölçek maddeleri oluştururken de bu boyutlar dikkate alınmıştır. TA'nın Cronbach Alpha güvenirlik katsayısı =,83 bulunmuştur. Ölçek olumlu Tanrı algısını gösteren “Seven Tanrı, “Tanrı'ya Yönelik Olumlu Duygular” ve olumsuz Tanrı algısını gösteren “Uzak/ Umursamaz Tanrı, Korkutan ve Cezalandıran Tanrı ve Tanrı'ya Yönelik Olumsuz Duygular” olmak üzere beş faktörden

oluşmaktadır. Daha sonra Güler Aydın, bu faktörleri olumlu (sevgi yönelimli) ve olumsuz (korku yönelimli) Tanrı algısı olarak iki faktörde değerlendirmiştir. Güler Aydın (2011) doktora çalışmasında ölçeği kullanmış ve ölçekten hem toplam puan hem de sevgi yönelimli ve korku yönelimli Tanrı algısı puanlarını kullanmıştır.

Mevcut çalışmada, Türkiye’de Tanrı algısını ölçmek üzere Güler (2007) tarafından geliştirilen Tanrı Algısı Ölçeği’ nin kullanıldığı araştırmaların sistematik olarak gözden geçirilmesi ve Tanrı algısı ile çeşitli değişkenler arasında bulunan ilişkiler hakkında Türkiye literatüründeki veriler için bir metasentez çalışması yapılması amaçlanmıştır.

Mevcut gözden geçirmeye dahil edilecek çalışmalar için belirlenen ilk kriter, Tanrı algısı değişkenini ölçmek üzere Güler tarafından geliştirilen Tanrı Algısı Ölçeği’nin kullanılmış olmasıdır. Bir diğer kriter, değişkenler arasındaki ilişkinin görgül olarak ölçülmüş ve yeterli veri sunmuş olmasıdır. Ayrıca yüksek lisans veya doktora tezlerinden türetilen yayınlar tek bir çalışma verisi olarak ele alınmak üzere birleştirilmiştir. Bu süreçte ULAKBİM (Ulusal Veri Tabanları), YÖK Ulusal Tez Merkezi elektronik veri tabanı ve Google, Yandex, Google Scholar gibi arama motorlarından faydalanılmıştır. Tarama yapılırken kullanılan anahtar kelimeler “Tanrı Algısı Ölçeği, Tanrı Tasavvuru Ölçeği, Allah Algısı Ölçeği, Allah Tasavvuru Ölçeği, Tanrı algısı, Allah algısı, Tanrı tasavvuru, Allah tasavvuru, Tanrı imgesi, Allah imgesi”dir.

Bu çalışmanın evren ve örneklemini Türkiye’de Güler tarafından geliştirilen Tanrı Algısı Ölçeği’ nin kullanıldığı, 2007-2021 yılları arasında yapılmış olan Türkçe veya İngilizce yayınlanmış ve yayınlanmamış çalışmalar oluşturmaktadır. Sonuç olarak araştırma kapsamında toplam 67 adet çalışma tespit edilmiş olup, bunların tümüne ulaşılabilmiştir. Yayınlar incelendiğinde bazı çalışmaların yüksek lisans veya doktora tezlerinden türetildiği görülmüştür. Bahsi geçen tezler ve bu tezlerden türetilen yayınlar tek bir çalışma verisi olarak ele alınmak üzere birleştirilmiştir. Bu birleştirmeler yapıldığında 67 olan toplam yayın sayısı 57 olmuştur. Çalışmalar incelendiğinde ayrıca ölçekle ilgili yeterli veri sağlamayan 2 çalışma mevcut çalışmaya dahil edilmemiştir. Ayrıntılı incelenen yayınlardan kriterlere uygun olan toplam 55 çalışma dahil edilmiştir ve bu çalışmaların toplam katılımcı sayısı 22.363’ tür (9134 kişi 18 yaş altında, 13.229 kişi 18 yaş üstünde).

Mevcut çalışmaya dahil edilen araştırmalarda Tanrı Algısı Ölçeği puanları ile yaş, cinsiyet, gelir düzeyi, eğitim düzeyi, okul türü, ebeveyn tutumu, öznel dindarlık düzeyi, dini yönelim, dini başa çıkma, psikopatolojik belirtiler,

psikolojik sağlıkla ilgili değişkenler ve manevi güçlenme değişkenleri arasındaki ilişkilere dair bulgular ele alınmıştır.

Gözden geçirilen çalışmalardan çıkarılabilecek sonuçlar özetlenecek olursa; Türkiye örneklemini açısından Tanrı algısının yaşa göre her zaman farklılaşmadığı ancak ilişkinin genellikle pozitif yöne eğilimli olduğu; kadınların erkeklerden daha olumlu Tanrı algısına sahip olduğu, gelir düzeyi ve eğitim düzeyi açısından henüz anlamlı bir farklılıktan söz edilemeyeceği, okul türüne göre Tanrı algısının farklılaşabildiği, ebeveyn tutumlarının Tanrı algısının oluşmasında önemli olduğu, öznel dindarlık ve olumlu dini başa çıkma ile Tanrı algısının pozitif ilişkili olduğu söylenebilir. Sosyodemografik değişkenlerin yanı sıra daha olumlu ve sevgi yönelimli Tanrı algısı ile daha iyi psikolojik sağlık, daha yüksek iyilik hali, etkin ve olumlu başa çıkma, olumlu benlik değeri, daha düşük depresyon ve psikopatolojik belirtilerin pozitif yönde ilişkili olduğu söylenebilir. Ayrıca kişilik ile Tanrı algısı arasında da anlamlı ilişkiler vardır. Mevcut çalışmada çıkarılan tüm sonuçlar literatürle de uyumludur. Böylece, Tanrı algısı ve çeşitli değişkenler konusunda Türk ve Müslüman örneklemlerden elde edilen bulguların din ve kültür farklılığına bağlı olarak pek farklılaşmadığı görülmüştür. Gözden geçirilen 55 çalışma içerisinde pek çok bulguya ulaşılmış olsa da incelenen değişkenlerin çok çeşitli olduğu, ancak her değişken hakkında genel bir çıkarım yapmak için yeterli çalışma olmadığı, bu nedenle halen Türkiye örnekleminde Tanrı algısı ile ilgili çalışmaların artırılması gerektiği düşünülmektedir.

Introduction

The concept of God has perennially existed, manifesting in diverse forms across human history. The interplay between individuals and their perceptions of God has significantly shaped both personal conduct and societal dynamics. The central focus of the current study revolves around the human portrayal of God—examining how individuals conceive God, the attributes ascribed to the divine, and the associated sentiments and cognitions. In essence, the study centers on the variable of God image as a pivotal determinant influencing human behavior and broader social movements. The concept of God image has been a significant focus of research within the field of psychology of religion across various cultures. The exploration of the connections between one's God image and their feelings, thoughts, behaviors, psychopathological symptoms, and numerous other variables has persisted for many years. The objective of this study was to conduct a systematic review of research on God image in

Türkiye. The aim was to arrive at a more comprehensive understanding of the relationships between God image and various variables within our country.

Various scales have been employed both in our country and globally to assess God image. In Türkiye, specific scales include Güler's God Perception Scale (GPS, 2007), Karaca and Hacikeleşoğlu's the Scale of Allah Imagination (2020), and Mehmedoğlu's God Concept Scale (2011). Internationally recognized scales comprise Lawrence's God Image Inventory-God Image Scale (1997), Benson and Spilka's Loving and Controlling God Scale (1973), Wood et al.'s Attitudes Toward God Scale (2010), Schreiber's Image of God Scale (2012), and Schaap-Jonker et al.'s Dutch Questionnaire God Image, among others.

The GPS, developed by Güler (2007), is one such instrument utilized in Türkiye to explore individuals' attributions to God. The GPS, a 22-item scale (refer to Table 1), operates on a 5-point Likert-type scale ranging from 1 (strongly disagree) to 5 (strongly agree). Güler and her advisor Özdoğan conceptualized the God image through two factors: "love-oriented God image" and "fear-oriented God image." The former encompasses positive attributes like loving, affectionate, protective, and forgiving, while the latter involves negative features such as fear-inducing, punitive, distant, and indifferent. In the initial application of the scale to 536 adults, GPS exhibited reliability, as measured by Cronbach's alpha, of .83. The scale comprises five factors: "Loving God," "Positive Emotions Towards God" (indicative of a love-oriented God image), and "Distant/Uncaring God," "Frightening and Punitive God," and "Negative Emotions Towards God" (indicative of a fear-oriented God image). Güler Aydın further assessed these factors as positive and fear-oriented God image in her doctoral study in 2011, reporting a Cronbach's alpha of .83 for the entire scale, .91 for the love-oriented God image subscale, and .62 for the fear-oriented God image subscale.

In calculating the total score of the scale, it is important to note that items 2, 3, 7, 8, 10, 14, 15, 16, 18, and 21 are coded reversely. Higher scores on the scale indicate a love-oriented God image characterized by love-oriented attributes, whereas lower scores suggest a fear-oriented God image with fear-oriented characteristics. The scale has a potential score range from 22 (indicating the most fear-oriented God image) to 110 (reflecting the most love-oriented God image). The instructions for the scale are explicit: "Below are statements concerning feelings, thoughts, and behaviors related to Allah. It is essential for you to carefully read each statement and indicate how well the statement

aligns with your perspective by marking the checkbox grid corresponding to it. To ensure the research obtains accurate and insightful information, please endeavor to express your genuine views without hesitation.”

Purpose of the Present Study

The primary objective of the present study was to conduct a systematic review of research employing the GPS, developed by Güler in 2007, for measuring God image in Türkiye. Additionally, the study aimed to perform a meta synthesis of data within the Turkish literature concerning the associations between God image and various variables.

Table 1. *Scale Items and Factor Analysis Results*

Items	5 Factors	2 Factors
1 O' nun bana karşı çok merhametli olduğunu hissediyorum. (I feel that God is very merciful towards me.)	Loving God	Love-Oriented GPS
2 O' nu düşünmek bana sıkıntı veriyor. (Thinking about God inconveniences me .)	Negative feelings towards God	Fear-Oriented GPS
3 O' nun beni bağışlayacağını zannetmiyorum. (I do not think God will forgive me.)	Distant/Uncaring God	Fear-Oriented GPS
4 O' nu düşündüğümde içimden gelen tek duygu: Sevgi. (When I think of God, the only emotion that comes to my mind: Love.)	Positive feelings towards God	Love-Oriented GPS
5 O' nun bana olan sevgisini hissedebiliyorum. (I can feel God's love for me.)	Loving God	Love-Oriented GPS
6 O' nun bana şefkatle davrandığını hissedebiliyorum. (I can feel that God is treating me with compassion.)	Loving God	Love-Oriented GPS
7 O' nu düşündüğümde utanıyorum ve kendimi suçlu hissediyorum. (I feel ashamed and guilty when I think of God.)	Negative feelings towards God	Fear-Oriented GPS
8 O' nun bana karşı çok acımasız olduğunu düşünüyorum. (I think God is very cruel to me.)	Frightening/Punitive God	Fear-Oriented GPS
9 O' nu düşünmek bana güven veriyor. (Thinking about God makes me feel safe.)	Positive feelings towards God	Love-Oriented GPS

**498 • A SYSTEMATIC REVIEW OF THE STUDIES ON THE GOD IMAGE IN
THE SAMPLE OF TÜRKİYE**

10 O aklıma geldiğinde O'ndan kaçıp uzaklaşmak istiyorum. (When God comes to my mind, I want to run away from God.)	Distant/Uncaring God	Fear-Oriented GPS
11 O'nu düşünmek beni mutlu ediyor ve içim sevinçle doluyor. (Thinking of God makes me happy and fills my heart with joy.)	Positive feelings towards God	Love-Oriented GPS
12 O, ne yaparsam yapayım kusurlarımı örtüyor. (God covers up my flaws no matter what I do.)	Loving God	Love-Oriented GPS
13 O, her zaman güvenebileceğim tek kaynaktır. (God is the only source I can always rely on.)	Loving God	Love-Oriented GPS
14 O'nu düşününce kendim için kaygılanıyorum. (When I think of God, I worry about myself.)	Negative feelings towards God	Fear-Oriented GPS
15 O, benim için korkutucudur. (God is scary to me.)	Frightening/Punitive God	Fear-Oriented GPS
16 Zor zamanlarımda O'nun benim yanımda olmadığını hissediyorum. (I feel that God is not with me in my difficult times.)	Distant/Uncaring God	Fear-Oriented GPS
17 O, bütün insanları karşılık beklemeden sever. (God loves all people unconditionally.)	Loving God	Love-Oriented GPS
18 O, yaptıklarım için beni cezalandırıyor. (God is punishing me for what I have done.)	Frightening/Punitive God	Fear-Oriented GPS
19 O'nu düşünmekle huzur buluyorum. (I feel at peace when I think of God.)	Positive feelings towards God	Love-Oriented GPS
20 O, bence gerçekten de çok bağışlayıcıdır. (I think God is quite forgiving for real.)	Loving God	Love-Oriented GPS
21 O'nun bana yakın olduğunu sanmıyorum. (I do not assume that God is close to me.)	Distant/Uncaring God	Fear-Oriented GPS
22 O'nun beni her durumda koruduğunu biliyorum. (I know that God protects me under any circumstances.)	Loving God	Love-Oriented GPS

METHOD

Inclusion Criteria for the Research

The initial criterion established for inclusion in this review required that studies utilize the GPS developed by Güler to measure the God image variable. Another criterion necessitated that the relationship between variables be empirically measured and supported by sufficient data. Furthermore,

publications originating from master's theses or doctoral dissertations were amalgamated to be treated as a singular dataset. Throughout this process, various search engines, including The Turkish Academic Network and Information Center (ULAKBIM), Republic of Türkiye Council of Higher Education Thesis Center, Google, Yandex, and Google Scholar, were utilized. The keywords employed during the search encompassed terms such as "God image scale", "God perception scale", "Allah image scale", "Allah perception scale", "God image", "God perception", "God representation", "Allah image", "Allah perception", and "Allah representation".

Collective Studies and Participants

The population and sample for this study encompassed both published and unpublished research conducted in Turkish or English, spanning the years 2007 to 2021, utilizing Güler's GPS in Türkiye. A total of sixty-seven studies were initially identified within the research scope, all of which were accessible. During the examination of publications, it was noted that some studies originated from master's theses or doctoral dissertations. To ensure consistency, these theses/dissertations and their derived publications were amalgamated, treated as a single study data. Consequently, the total number of publications was reduced from sixty-seven to fifty-seven after these mergers.

Upon further scrutiny, two studies lacking sufficient data about the scale were excluded from the current study. The final review included fifty-five studies meeting the specified criteria, with a total of 22,363 participants (9,134 individuals under the age of 18 and 13,229 individuals over the age of 18). Virtually all participants in these studies resided in Türkiye and identified as Muslims.

The distribution of the fifty-five studies across years was as follows: one study in 2007, one in 2010, three in 2011, three in 2012, four in 2013, three in 2014, six in 2015, five in 2016, three in 2017, nine in 2018, ten in 2019, seven in 2020, and twelve in 2021. The studies comprised eighteen unpublished master's theses, sixteen doctoral dissertations, twenty-one articles, seven proceedings, three books or book chapters, and two unpublished studies. Regarding the age characteristics of the study sample, thirty-seven studies involved individuals aged 15 and above, one study included individuals aged 12-49, fifteen studies encompassed individuals aged 8-18, and two studies involved individuals aged 65 and above.

FINDINGS

In presenting the findings from the fifty-five reviewed studies, several key aspects were considered. Firstly, a focus was placed on the statistical results derived from the GPS in these studies. Secondly, the connection between sociodemographic variables and GPS was explored. Sociodemographic factors examined in relation to GPS included age, gender, economic status, educational level, school type, and parenting attitudes. Thirdly, the results were organized based on variables related to the level of religiosity, tendency to religiosity, and religious coping. Fourthly, findings concerning the relationship between GPS and psychological variables, as discussed in the studies, were shared. Lastly, the results pertaining to the association between spiritual care and GPS were reported.

Statistical Findings in Studies Utilizing the GPS

Upon reviewing the studies, it was observed that in twenty-seven out of the fifty-five studies, information on the reliability coefficient and/or mean and standard deviation values of the GPS was provided. Among the sixteen studies reporting reliability data, it was noted that the Cronbach's alpha reliability coefficient for the GPS ranged from .70 to .92. These values suggest that the scale exhibits a commendable level of reliability. For the subscales, Cronbach's alpha values were found to be between .94 and .96 for love-oriented God image and between .62 and .80 for fear-oriented God image.

Table 2 Relations Between Sociodemographic Data and God Image

Author/s	Sample	Age	Gender	Parent Attitudes	Socio-economic Status	Educational Level	Religiosity Level	School Type	Scales/Inventories	Findings
1 Güler, 2007	Between the ages of 18-65 years	No relationship	No relationship	-	-	No relationship	-	-	Social Comparison Scale (SCS) Brief Symptom Inventory (BSI) Guilt Feeling Scale (GFS)	Positive relationship between GPS and SCS Negative relationship between GPS and BSI, GFS
2 Güler Aydın, 2010	Between the ages of 18-26 years	No relationship	Higher in females	-	-	-	-	-	Beck Depression Inventory (BDI) Beck Anxiety Inventory (BAI) Beck Hopelessness Scale (BHS) UCLA Loneliness Scale (UCLA-LS3) Guilt Feeling Scale (GFS)	Negative relationship between GPS and BDI, GFS No relationship between GPS and BAI, BHS, ULS
3 Güler Aydın, 2011	Between the ages of 18-68 years	No relationship	Higher in females	-	-	No relationship	Positive GP: positive	-	Beck Depression Inventory (BDI) Reasons for Living Inventory (RFL) Coping Style Scale (CSS) Religious Coping Scale (RCOPE)	Negative relationship between GPS and BDI, suicide risk Positive relationship between GPS and CSS, RCOPE, RFL
4 Yılmaz, 2011	Between the ages of 8-13 years	Positive relationship	Higher in females	-	-	-	-	-	Death Concept Scale in Children Death Anxiety Scale in Children	Positive relationship between GPS and level of understanding of death No relationship between GPS and death anxiety

502 • A SYSTEMATIC REVIEW OF THE STUDIES ON THE GOD IMAGE IN THE SAMPLE OF TÜRKIYE

<p>5 Ebrahimi Dınvar, 2011</p>	<p>Between the ages of 17-60 years</p>	<p>negative relationship (negative GP) is higher in males</p>	<p>-</p>	<p>-</p>	<p>No relationship</p>	<p>World Assumptions Scale (WAS) Post Traumatic Stress Symptoms Scale (PTSSS) Positive relationship between GPS and WAS (assumptions about the world) assumptions of luck, benevolence, and self-worth Negative relationship between GPS and WAS (assumptions about the world) randomness and controllability assumptions No relationship between GPS and the type of trauma</p>	<p>Positive relationship between negative GPS and post-traumatic stress disorder (PTSD) Positive relationship between GPS and WAS (assumptions about the world) assumptions of luck, benevolence, and self-worth Negative relationship between GPS and WAS (assumptions about the world) randomness and controllability assumptions No relationship between GPS and the type of trauma</p>
<p>6 Erdoğanca Korkmaz, 2012</p>	<p>Between the ages of 17-41 years</p>	<p>Higher in females</p>	<p>-</p>	<p>-</p>	<p>Attachment to God Inventory (AGI) Social Comparison Scale (SCS) Submissive Acts Scale (SAS) Death Anxiety Scale (DAS) Psychological Well-Being Scale (SWS)</p>	<p>Positive relationship between GPS and DAS (death anxiety) Positive relationship between GPS and SCS (self-esteem) Positive relationship between GPS and SWS (well-being) No relationship between GPS and SAS (submissiveness) Positive relationship between GPS and both secure and anxious attachment to God</p>	<p>Positive relationship between GPS and DAS (death anxiety) Positive relationship between GPS and SCS (self-esteem) Positive relationship between GPS and SWS (well-being) No relationship between GPS and SAS (submissiveness) Positive relationship between GPS and both secure and anxious attachment to God</p>

7	Kula, 2012	Between the ages of 16-21 years	-	Higher in females	-	Those who said their income was very low had a more fear oriented God image than those with a middle or higher income.	Imam Hatip HS's GPS Scale (MIAS) scores were higher than vocational high school (SGS)	Multidimensional Anger Comparison Scale (SCS) Shame and Guilt Scale	Negative relationship between GPS and MAS Positive relationship between GPS and SCS Negative relationship between GPS and SGS
8	Kıraç, 2013	Between the ages of 18- 59 years	-	No relationship	-	No relationship between religiousiosity scale and relationship	Psycho-Religious Perceptions about Homosexuality Questionnaire Purpose in Life Scale (PIL) Religious Orientation Scale	Positive relationship between GPS and PIL (the meaning of life) Positive relationship between GPS and perceived psychological health level No relationship between GPS and the level of acceptance of sexual orientation, level of disclosing sexual identity, number of sexual experiences, negative effects of sexual orientation, and religious attitudes toward sexuality	

504 • A SYSTEMATIC REVIEW OF THE STUDIES ON THE GOD IMAGE IN THE SAMPLE OF TÜRKIYE

<p>9 Yildirim-Yener, 2013</p>	<p>Between the ages of 19-70 years</p>	<p>-</p>	<p>-</p>	<p>-</p>	<p>-</p>	<p>Positive relationship between GPS and religious fundamentalism Positive relationship between negative GPS and religious fundamentalism Positive relationship between positive GPS and both intrinsic and extrinsic religiosity Positive relationship between positive GPS and guilt-shame</p>
<p>10 Karakaş, 2013</p>	<p>Between the ages of 16-18 years</p>	<p>No relationship</p>	<p>-</p>	<p>-</p>	<p>No relationship between GPS and TAI (exam anxiety) Sharing Tendencies Survey (STS)</p>	<p>No relationship between GPS and TAI (exam anxiety) No relationship between GPS and STS (sharing tendencies)</p>
<p>11 Erdoğan, 2014</p>	<p>Over the age of 17 years</p>	<p>No relationship</p>	<p>-</p>	<p>-</p>	<p>Faculty of Resiliency Scale (RS) Divinity Revised Muslim Religious Orientation Scale (MIROS-R)</p>	<p>Positive relationship between GPS and RS (psychological resilience) GPS scores were higher than Faculty of Education Intrinsic religiosity: positive Quest religiosity: negative Subjective religiosity: positive</p>

<p>12 Uysal et al., 2014</p>	<p>Between the ages of 13-14 years</p>	<p>Higher in females</p>	<p>-</p>	<p>No difference</p>	<p>-</p>	<p>Children's Hope Scale (CHS) Social Anxiety for Adolescents (SAS-A)</p>	<p>Positive relationship between GPS and CHS (level of hope) There is a negative relationship between GPS and social avoidance and fear of negative evaluation in general situations Positive relationship between GPS and social avoidance in new situations</p>
<p>13 Orak, Gök Uğur, Güney, 2015</p>	<p>The average age: 45 years</p>	<p>-</p>	<p>-</p>	<p>-</p>	<p>-</p>	<p>Family Life and Child-rearing Attitude Scale</p>	<p>No relationship between GPS and over-protective motherhood, marital conflict-incompatibility, and strict discipline dimensions Positive relationship between GPS and democratic attitudes and recognition of equality Negative relationship between GPS and the attitudes of rejecting the role of housewife</p>
<p>14 Orak, Gök Uğur, Başköy, Özcan & Seyis, 2015</p>	<p>Over the age of 65 years</p>	<p>-</p>	<p>-</p>	<p>-</p>	<p>Death Anxiety Scale (DAS)</p>	<p>Negative relationship between GPS and DAS (death anxiety)</p>	

506 • A SYSTEMATIC REVIEW OF THE STUDIES ON THE GOD IMAGE IN THE SAMPLE OF TÜRKIYE

15 Tikir et al., 2015	Between the ages of 18-65 years	-	-	-	-	-	Addiction Profile Index (API) Attachment to God Scale (AGS) Adult Attachment Scale (AAS).	Negative relationship between positive GPS and addiction profile Negative GPS is associated with a high addiction profile Positive relationship between negative GPS and food craving rates
16 Gençdoğan, 2015	18 years of age and over	No relationship	No relationship	-	-	-	Faculty of Education GPS scores were higher than Faculty of Literature	
17 Özdoğan & Balcı Çelik, 2016	Over the age of 20 years	No relationship	Higher in females	-	-	-	Templer Death-Anxiety Scale (DAS)	No relationship between GPS and experiencing a traumatic event No relationship between GPS and DAS (death anxiety)
18 Apak, 2016	Over the age of 17 years	-	Higher in females	-	-	-		Positive

19	Doğan, 2016	Between the ages of 13-18 years	No relationship	Higher in females	Democratic: positive Uninvolved/neglectful: negative Inconsistent families are better than uninvolved/neglectful families and worse than democratic families.	No relationship	-	Positive	-	Adolescent Decision Making Questionnaire	Positive relationship between GPS and self-esteem Positive relationship between GPS and cautious selectivity Negative relationship between GPS and unconcern Negative relationship between GPS and panic Negative relationship between GPS and escape from responsibility
20	Arıcı & Tokur, 2017	Over the age of 18 years	-	Higher in females	Democratic> Authoritarian> Uninvolved/ Neglectful	-	-	-	-	Tolerance Tendency Scale (TTS)	Positive relationship between GPS and TTS (tolerance tendency levels)
21	Yıldız & Ünal, 2017	Over the age of 17 years	-	Higher in females	-	-	-	-	-	Questionnaire of Attitudes Towards the Disability (QATD)	Positive relationship between GPS and QATD (attitude towards disability)
22	Gök Uğur et al., 2017	Over the age of 18 years	No relationship	-	-	No relationship	-	-	-	Caregiving Burden Scale (CBS) (Burden Interview) Katz Activities of Daily Living (ADL)	No relationship between GPS and CBS (caregiving burden) Katz Activities of Daily Living (ADL)
23	Kılınç et al., 2018	Over the age of 18 years	Positive relationship	No relationship	-	-	-	-	-	Sexual Self-Consciousness Scale (SSCS) Religiosity Scale	Positive relationship between GPS and SSCS (sexual shyness)

508 • A SYSTEMATIC REVIEW OF THE STUDIES ON THE GOD IMAGE IN THE SAMPLE OF TÜRKIYE

24	Kaya, 2018	Between the ages of 14-18 years	Positive	Higher in females	Oppressive-authoritarian: negative Democratic and inconsistent parenting was better than authoritarian parenting	No relationship	GP: unrelated to religion < other groups	-	The State-Trait Anxiety Inventory (STAI)	Negative relationship between GPS and STAI (state-trait anxiety)
25	Aydın, 2018	Between the ages of 18-64 years	Total God Perception: no relationship Positive GP: positive	Positive GP: higher in males Negative GP: higher in females	-	-	-	-	-	-
26	Kuş, 2018	Between the ages of 20-60 years	No relationship	No relationship	-	No relationship	-	-	Adult Attachment Style Scale (AAS)	Positive relationship between GPS and secure attachment Negative relationship between GPS and avoidant attachment Negative relationship between GPS and anxious/ambivalent attachment
27	Anuştekin, 2018	Between the ages of 14-18 years	-	No relationship	Oppressive-authoritarian: negative Democratic: positive	No relationship	Positive	-	UCLA Loneliness Scale	Negative relationship between GPS and loneliness

<p>28 Ceylan, 2018a</p>	<p>Between the ages of 18-65 years</p>	<p>Positive GP: positive relationship</p>	<p>Negative GP: higher in females</p>	<p>-</p>	<p>The scores of the participants who said "I have enough income" on relationship oriented GPs were lower than the participants who said "I have enough income and save on"</p>	<p>Love oriented GP: negative relationship</p>	<p>-</p>	<p>Templer Death Anxiety Scale (DAS) Psychological Well-Being Scale (PWB) (Flourishing Scale) Religious Coping Scale (RCOPE)</p>	<p>No relationship between positive GPs and DAS (death anxiety) between GPs and PWB (well-being) Positive relationship between positive GPs and positive religious coping style</p>
<p>29 Yildirim, 2018</p>	<p>Between the ages of 12-18 years</p>	<p>Positive relationship</p>	<p>Negative GP: higher in males</p>	<p>-</p>	<p>Those who state that they are very religious have a higher loving god image than those who are not interested in religion.</p>	<p>Positive GPs higher in imam-hatip compared to vocational high school, no difference in others</p>	<p>-</p>	<p>-</p>	
<p>30 Kalgi, 2018</p>	<p>Between the ages of 12-49 years</p>	<p>No relationship</p>	<p>Higher in females</p>	<p>No relationship</p>	<p>-</p>	<p>-</p>	<p>-</p>	<p>-</p>	

510 • A SYSTEMATIC REVIEW OF THE STUDIES ON THE GOD IMAGE IN THE SAMPLE OF TÜRKIYE

31	Dilek, 2019	Between the ages of 14-18 years	Higher in females	Democratic: positive Uninvolved/ Neglectful: negative	No relationship	-	No relationship	The Violence Tendency Scale (VTS)	Negative relationship between GPS and VTS (violence tendency)
32	Belen et al., 2019	Between the ages of 38-68 years	-	-	-	-	-	The Mourning Scale	Following the implementation of Spiritual Care, a noteworthy enhancement was observed exclusively in the love-oriented God image. However, no discernible differences were noted in the overall God image and fear-oriented God image following the Spiritual Care practice.
33	Öztürk, 2019	15 years of age and over	No relationship	-	No relationship	-	-	Five-Factor Personality Inventory	Positive relationship between positive GPS and agreeableness, extraversion and neuroticism dimensions of personality scale Negative relationship between negative GPS and autonomy dimension of personality scale

34 Kekik, 2019	Between the ages of 12-16 years	No relationship	God perception score is low in those with an income below 1000 TL	-	Attachment Scale in Early Adolescents	Positive GPS and Negative GPS were positively associated with secure attachment and negatively associated with anxious/avoidant attachment.
35 Yakut, 2019	Over the age of 18	No relationship	No relationship	-	-	Positive relationship between GPS and optimism Positive relationship between GPS and life satisfaction
36 Taşlıca & Özgenel, 2019	Between the ages of 14-18 years	Total GP: no relationship Negative GP: higher in males	Democratic: positive/ negative GPS Oppressive-authoritarian: negative GPS positive	-	-	-
37 Çifçi, 2019	Between the ages of 14-18 years	Negative GP: negative relationship	Positive GP: higher in females Negative GP: higher in males	-	Positive Adolescent Resilience Scale (ARS)	Positive relationship between GPS and ARS (Psychological resilience) Imam-hatip high school (37.81), higher than vocational high school (36.82)

512 • A SYSTEMATIC REVIEW OF THE STUDIES ON THE GOD IMAGE IN THE SAMPLE OF TÜRKIYE

38	Erdal, 2019	26 years of age and over	No relationship	-	-	-	-	Total GPS: no relationship Love oriented GP: higher than negative relationship	God image score of primary school graduates was higher than high school graduates	Beck Hopelessness Scale (BHS) Parental Acceptance-Rejection Scale	Negative relationship between GPS and BHS (Hopelessness) No relationship between GPS and parental acceptance-rejection levels
39	Angın, 2020	Between the ages of 19-64 years	Positive relationship	-	-	-	-	No relationship	No relationship	Dimensional Obsessive-Compulsive Scale (DOCS) Penn Religious Obsessions Inventory The Religious Orientation Scale (ROS)	Negative relationship between GPS and DOCS (obsessive compulsive disorder-OCD) Negative relationship between GPS and religious content subtype of OCD Negative relationship between GPS and unacceptable thoughts subtype No relationship between GPS and subtypes of contamination, symmetry and order, doubts and uncertainties".
40	Yılmaz, 2020	Between the ages of 16- 56 years	Positive relationship	-	-	-	-	No relationship	No relationship	Religious Coping Scale (RCOPE) Padua Inventory (PI)	Negative relationship between GPS and PI Positive relationship between positive GPS and positive RCOPE Positive relationship between negative GPS and negative RCOPE

41	Asar, 2020	Between the ages of 14-18 years	No relationship	No relationship	-	-	-	Schwartz Value Scale	Positive relationship between GPS and religiosity and security value variables Negative relationship between GPS and hedonism value variable
42	Nebiöglu & Oktay, 2020	18 years of age and over	-	-	-	-	General-Personal Belief in A Just World Scale	Negative relationship between positive GPS and sense of personal justice Negative relationship between positive GPS and general sense of justice Positive rel. between positive GPS and victim blaming and negative judgments against the victim	
43	Oktay & Şentepe Lokmanoğlu, 2020	Between the ages of 18-34 years old	Total GP: no relationship Positive GP: higher in females Negative GP: higher in males	Oppressive-authoritarian families had higher negative GPS scores than overprotective and democratic.	As the level of positive perception of God increased, positive religious attitudes also increased.	-	Neo-Five Factor Personality Inventory (NEO-FFI) OK-Religious Attitude Scale	Positive relationship between positive GPS and extraversion, conscientiousness, and agreeableness personality traits. Positive rel. between negative GPS and neuroticism personality trait: neg. rel. between negative GPS and extraversion, agreeableness and autonomy trait	

514 • A SYSTEMATIC REVIEW OF THE STUDIES ON THE GOD IMAGE IN THE SAMPLE OF TÜRKIYE

44 Dağcı, 2020	Over the age of 65 years	-	-	-	-	-	State Hope Scale (SHS) Psychological Well-being Scale	After the Spiritual Care Practice, there was a significant increase in the GPS score in the group in which the practice was applied
45 Yılmaz, 2020	Over the age of 18 years	-	-	-	-	-	Relationship Scales Questionnaire (RSQ)	After the Spiritual Care Practice, there was a significant increase in the positive GPS score in the group in which the practice was applied. After the Spiritual Care Practice, there was a significant decrease in the negative GPS score in the group in which the practice was applied
46 Niyazibeyoğlu, 2021	Between the ages of 15-16 years	-	-	-	-	-	Self-Efficacy Questionnaire for Children	After the Spiritual Care Practice, there was a significant increase in the positive GPS score in the group in which the practice was applied. After the Spiritual Care Practice, there was a significant decrease in the negative GPS score in the group in which the practice was applied

47	Kıraç, 2021	Between the ages of 18-40 years	Positive relationship	Higher in females	-	Total GP: - negative relationship	-	The Childhood Trauma Questionnaire—Short Form (CTQ-SF) The Rosenberg Self-Esteem Scale (RSES).	Positive relationship between GPS and self-esteem Negative relationship between GPS and “emotional, physical and sexual abuse” and “emotional and physical neglect”
48	Çolak, 2021	Between the ages of 20-38 years	No relationship	No relationship	-	-	-		

516 • A SYSTEMATIC REVIEW OF THE STUDIES ON THE GOD IMAGE IN THE SAMPLE OF TÜRKIYE

49	Kaliç, 2021	Over the age of 18 years	Positive GP: positive relationship 18-25>26-35 36-45>26-35 18-25>46-55	Positive GP: higher in females	-	Positive GP: no relationship of primary school	The God image score of primary school graduates is higher than the others.	-	-
50	Başar, 2021	Between the ages of 18-43 years	No relationship	-	-	No relationship	Edinburgh Postnatal Depression Scale (EPDS) Religious Coping Scale (RCOPE)	-	There was an increase in positive GPS after Spiritual Care Practice (SCP) No difference in negative GPS after SCP There was an increase in total GPS after SCP Negative relationship between GPS and EPDS (postpartum depression)

51	Gützel, 2021	Between the ages of 14-18 years	15>16-17	No relationship	-	No relationship	Positive relationship	-	Tranquility Scale	No difference in positive GPS after Spiritual Care Practice Reduction in negative GPS scores after Spiritual Care Practice Positive relationship between GPS and the Tranquility Scale
52	Çelikten, 2021	Over the age of 18 years	-	-	-	-	-	Psychological Well-being Scale	Increase in positive GPS scores after Spiritual Care Practice Reduction in negative GPS scores after Spiritual Care Practice	
53	Göregen & Yıldız, 2021	Between the ages of 15-16 years	-	Positive GP: higher in females	-	No relationship	-	The Forgiveness Inclination Scale	Negative relationship between positive GPS and anger-in Negative relationship between negative GPS and anger levels	
										The Trait Anger and Anger Expression Style Scale high school had lower scores than imam-hatip and vocational high schools

518 • A SYSTEMATIC REVIEW OF THE STUDIES ON THE GOD IMAGE IN THE SAMPLE OF TÜRKIYE

54	Özasma, 2021	21 years of age and over	No relationship	Positive GP: higher in females	-	-	Love oriented - GPS score is higher in secondary school graduates than university graduates	Conflict Resolution Styles Scale in Romantic Relationship BSI	Positive relationship between positive GPS and positive conflict resolution, subordination and retreat styles Positive relationship between negative GPS and negative conflict resolution style Negative relationship between positive GPS and anxiety, depression, negative self, somatization and hostility Positive relationship between negative GPS and BSI
55	Güler Aydın, 2021	Between the ages of 17-85 years	No relationship	Higher in females	-	-	Those who said their income was very low had a more fear-oriented God image than those with a middle or higher income.	COVID-19 Psychological Status Questionnaire Religious Coping Scale (RCOPE)	No relationship between GPS and COVID-19 anxiety Positive relationship between GPS and religious coping

God Image Across Sociodemographic Variables

Age and God Image: When examining the results regarding whether God image scores differ based on age, it was observed that in eighteen studies (Güler, 2007; Güler Aydın, 2010, 2011, 2021; Kalgı, 2018; Erdal, 2019; Gençdoğan, 2015; Özdoğan & Balcı Çelik, 2016; Doğan, 2016; Kıraç, 2013; Çolak, 2021; Asar, 2020; Kış, 2018; Öztürk, 2019; Aydın, 2018; Başar, 2021; Özasma, 2021; Gök Uğur et al., 2017), there was no significant relationship between the two variables. However, in seven studies (Kıraç, 2021; Yıldırım, 2018; Yılmaz, 2011; Yılmaz, 2020a; Kaya, 2018; Angın, 2020; Kılınç et al., 2018), a positive relationship between age and God image was identified. In one study (Güzel, 2021), a negative relationship was found, indicating that the God image scores of 15-year-olds were higher than those of 16-17-year-olds. Considering the sub-factors of God image, one study found that the love-oriented God image scores of individuals aged 26-35 were lower than those aged 18-25 and 36-45. Simultaneously, the love-oriented God image scores of those aged 18-25 were higher than those aged 46-55 (Kaliç, 2021). In two studies (Aydın, 2018; Ceylan, 2018a), age was positively related to love-oriented God image, while in another two studies (Çifçi, 2019; Ebrahimi Dınvar, 2011), age was negatively related to fear-oriented God image.

Gender and God Image: When examining the results pertaining to gender differences in God image, no significant gender distinction was identified in God image across seventeen studies (Taşlıca & Özgenel, 2019; Karakaş, 2013; Gençdoğan, 2015; Erdoğan, 2014; Yakut, 2019; Oktay & Şentepe Lokmanoğlu, 2020; Yılmaz, 2020a; Çolak, 2021; Asar, 2020; Kış, 2018; Angın, 2020; Anuştekin, 2018; Öztürk, 2019; Kekik, 2019; Güler, 2007; Güzel, 2021; Kılınç et al., 2018). In sixteen studies, it was found that women exhibited a more love-oriented God image compared to men (Güler Aydın, 2010, 2011, 2021; Yılmaz, 2011; Erdoğan Korkmaz, 2012; Kula, 2012; Uysal, Batan, Baş & Zafer, 2014; Özdoğan & Balcı Çelik, 2016; Apak, 2016; Doğan, 2016; Arıcı & Tokur, 2017; Yıldız & Ünal, 2017; Kaya, 2018; Kalgı, 2018; Dilek, 2019; Kıraç, 2021). In five studies, it was observed that men had higher scores for fear-oriented God image compared to women (Taşlıca & Özgenel, 2019; Yıldırım, 2018; Çifçi, 2019; Ebrahimi Dınvar, 2011; Oktay & Şentepe Lokmanoğlu, 2020). Additionally, there were five studies where love-oriented God image scores were higher in women (Çifçi, 2019; Oktay & Şentepe Lokmanoğlu, 2020; Kaliç, 2020; Göregen & Yıldız, 2021; Özasma, 2021). However, contrary to the general trend favoring women in studies,

Aydın (2018) reported lower scores for love-oriented God image and higher scores for fear-oriented God image in women. Another study, conducted by Ceylan (2018a), also found higher scores for fear-oriented God image in women.

Income Level, Working Status and God Image: Among the fifty-five studies reviewed, twenty-one analyzed the total GPS scores of participants based on their socioeconomic levels. In sixteen of these studies, no significant relationship was found between the two variables (Uysal et al., 2014; Kalgı, 2018; Erdal, 2019; Yakut, 2019; Yılmaz, 2020a; Dilek, 2019; Doğan, 2016; Kırac, 2013; Kaya, 2018; Kış, 2018; Angın, 2020; Anuştekin, 2018; Öztürk, 2019; Güzel, 2021; Göregen & Yıldız, 2021; Gök Uğur et al., 2017).

In the study conducted by Kekik (2019), it was found that the God image of the group with lowest income level was significantly more negative than the other groups. Similarly, Kula (2012) and Güler Aydın (2021) reported in their studies that individuals with very low incomes had lower God image scores than those in the middle and upper income groups. Güler Aydın's (2011) study also found a positive relationship between income level and God image. In contrast, Kırac (2021) identified a negative relationship between income level and God image.

Erdal (2019) did not find a significant relationship between income level and the total GPS score, but a negative relationship was observed between income level and love-oriented God image. Two studies yielded conflicting results when evaluated based on fear-oriented God image scores, a GPS subscale. Kalıç (2011) found that the fear-oriented God image scores of those who reported, "my income is sufficient" and "my income is not sufficient" were higher than those who stated, "my income is sufficient, and I save on." Conversely, Ceylan (2018a) discovered that the fear-oriented God image scores of those who claimed "my income is sufficient" were lower than those who stated "my income is sufficient and I save on."

Based on the results of two studies examined on the basis of working status, it was determined that non-working mothers' God image was more positive than that of working mothers (Erdal, 2019). Additionally, non-working women (housewives) had higher love-oriented God image scores than students, workers, and retirees. Meanwhile, fear-oriented God image scores were higher for workers and unemployed participants compared to students, retirees, and civil servants (Kalıç, 2011).

Educational Level and God Image: In seven studies (Yılmaz, 2020a; Kırac, 2013; Angın, 2020; Ebrahimi Dınvar, 2011; Güler Aydın, 2011; Güler,

2007; Başar, 2021), no significant relationship was identified between total God image scores and educational level. In two studies (Erdal, 2019; Kalıç, 2021), it was observed that individuals with a primary school education scored significantly higher than other educational groups. Regarding GPS subscales, three studies (Ceylan, 2018a; Öztürk, 2019; Özasma, 2021) reported a negative correlation between educational level and love-oriented God image, while in one study (Ceylan, 2018a), a positive correlation was found between educational level and fear-oriented God image.

School Type and God Image: In eight studies conducted with high school and university students, the impact of school type on God image was explored. For the high school sample, “general high schools, Anatolian high schools, vocational high schools” offering secular education, and “imam-hatip high schools” providing religious education were considered. In the university sample, secular faculties and faculties of divinity were compared.

Among the studies involving high school students, two (Karakaş, 2013; Dilek, 2019) found no significant difference in God image scores based on school type. In contrast, three studies indicated that religious vocational high school students had higher love-oriented God image scores compared to secular vocational high school students (Kula, 2012; Yıldırım, 2018; Çifçi, 2019). In the study by Göregen and Yıldız (2021), love-oriented God image scores were higher for students in both “religious vocational high schools” and “secular vocational high schools” than for students in “secular high schools.”

In a study conducted with a university sample (Gençdoğan, 2015), no significant difference was found based on the type of high school attended, but total God image scores varied among faculties. Specifically, the GPS scores of faculties of education students were higher than those of faculty of arts students. The GPS score averages for faculty of divinity students did not differ from the other groups. In Erdoğan’s (2014) study, the GPS score averages of faculty of divinity students were higher than those of faculty of education students.

Parenting Style and God Image: The associations between individuals’ God image and their parental attitudes were investigated in eight studies. Analyzing the total GPS scores, only one study (Kalgı, 2018) found no significant relationship between the two variables. Among the studies conducted with high school students (Kaya, 2018; Anuştekin, 2018), a negative relationship was observed between oppressive-authoritarian parenting styles and God image. In two studies (Taşlıca & Özgenel, 2019; Oktay & Şentepe

Lokmanoğlu, 2020), which examined sub-factors of GPS, a positive relationship was identified between oppressive-authoritarian attitudes and negative GPS scores. It can be inferred that individuals raised in an oppressive-authoritarian environment tend to have a more fear-oriented God image. Furthermore, in six studies (Dilek, 2019; Doğan, 2016; Kaya, 2018; Anuştekin, 2018; Taşlıca & Özgenel, 2019; Arıcı & Tokur, 2017), a positive relationship was observed between democratic parental attitudes and God image. Conversely, in three studies (Dilek, 2019; Doğan, 2016; Arıcı & Tokur, 2017), there was a negative relationship between uninvolved/neglectful parental attitudes and GPS. In two studies (Doğan, 2016; Kaya, 2018), a significant difference was found between inconsistent parental attitudes and GPS. Doğan's (2016) study concluded that inconsistent parental attitudes were more positive than uninvolved/neglectful attitudes but more negative than democratic attitudes. Kaya's (2018) study indicated that individuals with inconsistent parental attitudes had a more love-oriented God image than those with oppressive attitudes.

God Image by Religiosity Level, Religiosity Tendency, and Religious Coping Variables: In fourteen out of the fifty-five studies included in the current review, God image was assessed based on the variable of religiosity. Some studies utilized subjective religiosity levels, others focused on religiosity orientations, and some employed religiosity scales. Only one study (Yakut, 2019) that examined subjective levels of religiosity found no significant difference between groups, while positive relationships between subjective religiosity and God image were observed in four studies. Apak (2016) reported that total God image score averages for those "against religion" and "indifferent to religion" were lower than other religiosity levels, while Anuştekin (2018), Doğan (2016), and Kaya (2018) found lower total God image score averages for the "indifferent to religion" group compared to other religiosity levels. Three studies (Erdoğan, 2014; Güler Aydın, 2021; Güzel, 2021) demonstrated a positive relationship between subjective religiosity level and God image scores. In Güler Aydın's (2011) study, a positive relationship was observed between love-oriented God image and subjective religiosity, while no relationship was found between fear-oriented God image and subjective religiosity. Yıldırım (2018) found that individuals declaring high religiosity had higher love-oriented God images than those indifferent to religion. Oktay and Şentepe Lokmanoğlu (2020) revealed that as love-oriented God image scores increased, positive religious attitudes also increased. Kırac (2013) identified a positive relationship between religiosity scale scores and GPS scores.

In studies analyzing religious orientations, a positive relationship was found between intrinsic religious orientation and GPS, no relationship with extrinsic religious orientation (Angın, 2020; Erdoğan, 2014), and a negative relationship with quest religious orientation (Erdoğan, 2014). Yıldırım-Yenier (2013) found a positive relationship between love-oriented God image and both intrinsic and extrinsic religious orientation.

Five studies examined the relationship between religious coping and GPS (Başar, 2021; Ceylan, 2018a; Güler Aydın, 2011; Güler Aydın, 2021; Yılmaz, 2020a). All of these studies indicated a positive relationship between GPS and religious coping.

God Image by Psychological Variables: In forty-seven of the fifty-five studies reviewed, God image was investigated in relation to various psychological variables. These studies, employing the GPS, measured psychopathological symptoms such as depression, anxiety, and post-traumatic stress disorder, along with positive psychology indicators like resilience, well-being, optimism, and hope. The findings from these studies revealed data on the relationship between the mentioned variables and God image.

Psychopathological Symptoms and God Image: Firstly, the findings from studies on psychopathology were discussed. The research indicated a negative relationship between love-oriented God image and various psychological issues, including depression (Güler, 2007; Güler Aydın, 2010, 2011; Başar, 2021; Özasma, 2021), suicide risk (Güler Aydın, 2011), anxiety (Güler, 2007; Kaya, 2018; Uysal et al., 2014), OCD (Yılmaz, 2020a; Angın, 2020), addiction (Tikir et al., 2015), PTSD (Ebrahimi Dınvar, 2011), childhood neglect/abuse (Kıraç, 2021), violence tendency (Dilek, 2019), and general psychological symptoms (Güler, 2007; Özasma, 2021). In the OCD study (Angın, 2020), a relationship was observed only in the religious content and unacceptable thoughts subtypes, with no relationship observed in contamination, infection, symmetry/order, doubt, and uncertainty. Additionally, some studies reported no significant relationship between God image and anxiety (Güler Aydın, 2010; 2021; Özdoğan & Balcı Çelik, 2016; Karakaş, 2013). In studies focusing on death anxiety, results varied, with one study (Orak, Gök Uğur, Başköy, Özcan & Seyis, 2015) indicating a negative relationship between God image and death anxiety, another study (Erdoğan Korkmaz, 2012) reporting a positive relationship, and three studies (Yılmaz, 2011; Özdoğan & Balcı Çelik, 2016; Ceylan, 2018a) finding no significant relationship between the two variables.

Psychological Variables and God Image: Studies exploring positive psychology variables revealed positive relationships between God image and

various aspects, including resilience (Erdoğan, 2014; Çifçi, 2019), self-esteem (Erdoğruca Korkmaz, 2012; Güler, 2007; Kırac, 2021; Özasma, 2021), well-being (Erdoğruca Korkmaz, 2012; Ceylan, 2018a), optimism (Yakut, 2019), hope (Uysal et al., 2014), meaning of life (Kırac, 2013), life satisfaction (Yakut, 2019), reasons for living (Güler Aydın, 2011), peace (Güzel, 2021), and tolerance (Arıcı & Tokur, 2017). Kırac (2013) identified a positive relationship between God image and the perceived level of psychological health.

Regarding coping with stress, positive relationships were observed between God image and effective coping styles (Güler Aydın, 2011) and positive conflict resolution styles (Özasma, 2021). Additionally, in terms of religious coping, positive relationships were noted between God image and positive religious coping (Güler Aydın, 2011, 2021; Ceylan, 2018a; Yılmaz, 2020a; Başar, 2021). In a study focusing on adolescents, Doğan (2016) identified positive correlations between God image and self-esteem, as well as with styles characterized by thoughtful decision-making. Conversely, negative associations were observed between God image and styles indicative of panic and avoidance of responsibility.

Examining two studies utilizing the five-factor personality inventory (Oktay & Şentepe Lokmanoğlu, 2020; Öztürk, 2019), positive relationships were evident between love-oriented God image and the personality traits of agreeableness and extraversion in both studies. The responsibility/autonomy personality type exhibited a positive relationship with love-oriented God image in Oktay and Şentepe Lokmanoğlu's (2020) study, while Öztürk's (2019) study found a negative relationship with fear-oriented God image for this personality type. Notably, the only contrasting result between the two studies pertained to the neuroticism personality trait. Öztürk's study identified a positive relationship between neuroticism and love-oriented God image, while Oktay and Şentepe's study found a positive relationship with fear-oriented God image. Both studies reported no significant relationship between openness to experience personality type and God image.

Variables that did not exhibit a significant relationship with God image in the reviewed studies include sharing attitudes (Karakaş, 2013), submissiveness (Erdoğruca Korkmaz, 2012), exposure to a traumatic event (Özdoğan & Balci Çelik, 2016), and type of trauma (Ebrahimi Dınvar, 2011). Among the studies considered in this review, no other investigation was identified that explored these variables. While Erdal (2019) found a negative relationship between God image and hopelessness, Güler Aydın (2010) reported no significant

association between the two in their respective studies. Similarly, although Anuştekin (2018) identified a negative relationship between God image and loneliness, this relationship did not achieve statistical significance in Güler Aydın's (2010) study. In addition to studies indicating a negative relationship between God image and the sense of sinfulness (Güler, 2007; Güler Aydın, 2010) and guilt/shame levels (Kula, 2012), there was also one study demonstrating a positive relationship between love-oriented God image and guilt/shame levels (Yıldırım Yenier, 2013). Gök Uğur, Orak, Demirbağ, and Seyis (2017) did not observe a significant relationship between God image and the burden of primary care in a sample of 70 women caring for elderly patients. Kılınc et al. (2018) identified a positive and significant relationship between the level of sexual shyness and the total scores of the GPS.

Spiritual Care Practices and God Image: In six studies included in the current research, spiritual care practices were conducted in various groups, and the impact of these practices on God image was investigated. The “Değer Odaklı Manevi Bakım Programı-Value-Oriented Spiritual Care Program (DOMAB-VOSCP)” frequently employed in our country's practices, was developed by Özdoğan (2019) within the framework of the “Religious Coping Theory.” The program aims to lead individuals to new meanings and maturity by helping them comprehend the transcendent dimensions of life. It has been implemented with positive outcomes in diverse groups, including female prisoners, patients undergoing oncology treatment, families of martyrs, and teachers. The program is centered on identifying spiritual needs and subsequently connecting individuals with relevant value concepts. The ultimate goal is to provide spiritual empowerment and care.

Upon reviewing the findings of studies investigating spiritual care practices, it was noted that a significant increase in love-oriented God image occurred after the practice with the mothers of martyrs (Belen et al., 2019), pregnant women (Başar, 2021), the elderly residing in nursing homes (Dağcı, 2020), high school students (Niyazibeyoğlu, 2021), divinity faculty students from conservative families (Yılmaz, 2020b), and the mothers of children with special learning difficulties (Çelikten, 2021).

Discussion

In this study, a systematic review was conducted on studies examining God image in Türkiye, and the results of various variables related to God image were collectively evaluated. First, the synthesis focused on the relationship

between God image and sociodemographic variables. Demographic variables included age, gender, educational level, income level, school type, and parenting attitudes. Subsequently, the findings related to the level of religiosity and religious coping were incorporated. Following that, the discussion delved into the associations between God image, psychopathological symptoms, and psychological health variables. Lastly, the examination extended to the relationship between spiritual interventions and God image.

The results regarding the potential changes in God image with age indicated that, overall, there was no significant relationship between the two variables as reported in eighteen studies. However, in eleven studies, it was observed that the God image tended to become more positive with increasing age. Specifically, seven studies indicated a positive trend in total God image, two studies showed a positive trend in love-oriented God image, and two studies revealed a negative trend in fear-oriented God image. Only two studies reported a negative relationship. Overall, while age and God image were not consistently linked, instances of a positive relationship were observed in cases where a connection existed. A review of the literature identified other studies aligning with the observation that there was no significant relationship between age and God image (Hanisch, 2002; Noffke & McFadden, 2001; Thackeray, 2000). Additionally, Dezutter et al. (2010) discovered a significant positive relationship between a love-oriented God image and age, without finding a significant association between age and feelings of anxiety or anger toward God. Similarly, Hanisch (1996) concluded that as age increases, the belief of a punitive God diminishes, while the identification with a God characterized by love and compassion orientation rises.

In the literature, commonly reported findings suggest that women generally have a more love-oriented God image compared to men (Akyüz, 2010; Bacanlı, 1995; Dalfidan, 2019; Hammersla, Andrews-Qualls & Frease, 1986; Kula, 2012; Kuşat, 2006; Low & Handal, 1995; McElroy, 1999; Nelsen et al., 1985; Mehmedoğlu, 2011; Yıldız & Ünal, 2017; Yıldıoğan, 2012). However, there are also studies that do not find gender differences in God image (Bassett et al., 1990; Dezutter et al., 2010; Greeley, 1988; Krejci, 1998; Roof & Roof, 1984; Thackeray, 2000). In the present study, it was observed that there was no significant difference between the two variables in seventeen studies, or there was an almost equal number of findings indicating that women had a higher mean than men in sixteen studies. The results of studies (ten studies) examining the GPS sub-factors generally showed that women scored higher

than men. Supporting these results, eight studies indicated that women have a more love-oriented God image and less fear-oriented God image than men. In the overall evaluation of all studies, it can be concluded that women tend to have a more love-oriented God image than men.

When investigating the relationship between individuals' income levels and their God image, it was observed that most studies (sixteen in total) revealed no significant correlation between these two variables. In six of the studies, a negative relationship was observed between income level and GPS. However, a positive relationship was mentioned in other two studies. Consequently, asserting a significant relationship between income level and God image appears unfounded. Similarly, in the majority of studies examining God image by educational level (seven studies), no discernible relationship between the two variables emerged. Among the studies that did identify a relationship, the consensus indicated a decline in God image scores as the level of education increased (five studies). Overall, there was mostly no noteworthy relationship between educational level and God image, or it was inferred that individuals with lower educational levels tended to have more love-oriented God images. In Dezutter et al.'s study (2010), a significant relationship was observed between the anxious God image and educational level, while no significant relationship was found between the love-oriented God image and educational level. Additionally, Ghanbari Hashemabadi et al. (2012) reported no correlation between income level or educational level and God image.

In Türkiye, there are Imam-Hatip schools and faculties of divinity that provide religious education, alongside high schools and universities offering secular education. A significant difference was reported between the two variables in six of the eight studies examining whether there was a significant difference in God image according to the school type. Upon reviewing these studies, the results indicated that students in high schools and faculties with religious education exhibited a more love-oriented God image than students in institutions offering secular education. Studies examining schools providing education in religions other than Islam offered mixed conclusions, with Roos et al. (2003) asserting the influence of school type on God image, while Thackeray (2000) found no significant difference based on school type.

In the literature, there is a prevailing notion that parenting attitudes play a role in shaping the God image (Rizzuto, 1974; Kirkpatrick, 1994). Other studies, such as those by Ebrahimi & Firoozi (2019) and Hansel (2004), support this perspective. Positive relationships were identified between

authoritative and supportive parenting styles and God image, while negative relationships were found between neglecting and rejecting parenting styles and God image (Ebrahimi & Firoozi, 2019). In the eight studies reviewed in this study, individuals raised with oppressive, authoritarian, or uninvolved/neglectful parenting attitudes tended to have more fear-oriented God images, whereas those raised with democratic parenting attitudes tended to have more love-oriented God images.

Except for one study (out of nine studies) examined based on levels of subjective religiosity, a positive relationship was observed between subjective religiosity and God image. The findings suggest that the level of subjective religiosity is linked to the God image, indicating that individuals who perceive themselves as more religious tend to have a more love-oriented God image. However, insufficient study findings were available to draw a general conclusion regarding intrinsic, quest, and extrinsic religious orientation. Across all studies on religious coping (five studies), a positive relationship was identified between God image and religious coping. This aligns with other studies (McElroy, 1999; Maynard et al., 2001) reporting inverse relationships between God image and negative religious coping, thus supporting the current findings.

In the relevant literature, it is suggested that fear-oriented God images are associated with elevated levels of psychological distress and negative affect, while love-oriented God images are linked to positive affect (Dezutter et al., 2010). In this review, studies exploring the relationship between psychopathological symptoms and God image indicate a predominantly negative association, especially with depression symptoms (five studies). Additionally, a negative relationship was observed between God image and PTSD (one study), OCD (two studies), addiction (one study), childhood abuse (one study), suicide risk (one study), aggression (one study), anger (one study), and general psychopathological symptoms (two studies). Overall, there appears to be a consistent negative relationship between psychopathology and God image, aligning with existing literature. However, drawing a general conclusion for studies on anxiety is challenging in this study. While three studies reported a negative relationship between anxiety symptoms and God image, four studies found no significant relationship. Regarding death anxiety, studies suggest no significant relationship between the two variables. While one study found a negative relationship and another study found a positive relationship, three studies reported no significant relationship. It

is noteworthy that a study outside Türkiye revealed a negative relationship between God image and anxiety (Koohsar & Bonab, 2011). In the literature, there are studies indicating a positive relationship between love-oriented God image and psychological health (Kim, 2009; Maton, 1989; Schaefer & Gorsuch, 1991), a negative relationship with depression (Kim, 2009; Murphy & Fitchett, 2009), and general psychological symptoms (Flannelly et al., 2010). Conversely, a positive relationship was found between fear-oriented God image and psychological disorders in several studies (Doehring, 1993; Justice & Lambert, 1986; Kane, Cheston & Greer, 1993; Nowacki-Butzen, 2009; Scheidle, 2009; Schaap-Jonker et al., 2008).

Beyond psychopathological symptoms, there are also studies examining concepts from positive psychology (twelve studies). In these studies, variables such as resilience, optimism, and hope were discussed. Overall, there seem to be significant and positive relationships between positive characteristics, such as resilience, self-esteem, optimism, hope, and God image. Well-being and perceived psychological health also appear to be associated with a more love-oriented God image. Consistent with three studies examining coping with stress, it can be stated that individuals with a love-oriented God image employ more effective coping mechanisms in dealing with stress. The literature reveals positive relationships between love-oriented God image and high self-esteem (Benson & Spilka, 1973; Boylan, 1988; Edwards et al., 1979; Francis et al., 2001; Good, 1999; Jolley & Taulbee, 1986), happiness (Dezutter et al., 2010), and positive coping with difficult situations (Park & Cohen, 1993; Maton, 1989).

Two reviewed studies delved into five-factor personality types. These studies suggest a positive correlation between agreeableness, extraversion, and responsibility/autonomy personality traits and God image. However, contradictory results emerged in both studies regarding neuroticism personality traits. Openness to experience personality type did not exhibit a significant difference in either study. Braam et al. (2008) found a connection between neuroticism personality type and negative emotions towards God. Similarly, Chatraii and Karimian (2017) reported a negative relationship between neuroticism and God image. While agreeableness was linked to perceiving God as supportive, no significant difference in God image was observed for other personality types (Braam et al., 2008). In a study with a Turkish sample, Hacikeleşoğlu (2020) noted a negative relationship between love-oriented God image and neuroticism personality type, and a positive relationship between

love-oriented God image and the other four personality types.

In six studies assessing the effectiveness of the Value-Oriented Spiritual Care Program, frequently used in practices in our country, significant differences in GPS scores were observed in pre-test and post-test measurements. All these studies reported a substantial increase in love-oriented God image after the program application across various samples.

In summarizing the conclusions drawn from the reviewed studies, it can be asserted that the God image does not consistently differ according to age in the Turkish sample. However, the relationship tends to be positive overall, and women generally exhibit a more love-oriented God image than men. Furthermore, there appears to be no significant difference in God image concerning income level and educational level. The God image may vary based on the type of school attended. Parental attitudes play a significant role in shaping the God image, and subjective religiosity and positive religious coping are positively correlated with God image. Beyond sociodemographic variables, a more love-oriented God image is associated with better psychological health, higher well-being, effective and positive coping, positive self-esteem, and lower depression and psychopathological symptoms. Significant relationships between personality and God image were also identified. All the findings from this study align with existing literature. Consequently, it has been observed that the results from Turkish and Muslim samples on the God image and various variables generally align with findings from studies outside these specific samples.

The fifty-five reviewed studies have provided valuable insights. However, the diverse array of examined variables emphasizes the need for more focused research on the God image within the Turkish sample. Future studies might delve deeper into the nuanced relationships between the God image and variables like parental attitudes, educational backgrounds, and life events. Additionally, exploring the interplay between the God image and psychopathological symptoms, personality traits, and coping mechanisms in the Turkish context could offer more culturally specific understandings.

Furthermore, investigating potential moderating factors influencing these relationships, such as cultural attitudes toward religion and regional variations, could contribute to a more comprehensive understanding of the God image in the Turkish population. Researchers may scrutinize the variability and universality of the God image in different cultural and religious contexts, comparing and contrasting it across various populations. Longitudinal studies

could provide a more detailed understanding of how the God image changes over time and in response to life events.

It would be intriguing to explore whether the association between a love-oriented God image and better psychological health holds true for individuals who have experienced traumatic events. Finally, researchers could investigate whether social support from sources other than parents also plays a role in shaping the God image. These suggestions carry implications for both theoretical and practical understandings of the God image and its impact on psychological well-being.

References

- Akyüz, Züleyha. *Gençlerde Benlik saygısı ve Tanrı tasavvuru*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2010.
- Angın, Yasemin. *Obsesif Kompulsif Bozukluk Tanılı Hastalarda Dini Yönelim ve Tanrı Algısının İncelenmesi: Bir Karma Yöntem Araştırması*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2020.
- Anuştekin, M. Nesim. *Ortaöğretim Öğrencilerinin Yalnızlık Düzeyleri İle Tanrı Alguları Arasındaki İlişki Üzerine Bir Araştırma*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2018.
- Apak, Hıdır. "Sosyal Hizmet Bölümü Öğrencilerinin Tanrı Algısı: Bingöl Üniversitesi Örneği". *Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 6/11 (2016), 219-230. https://www.researchgate.net/publication/324362880_Sosyal_Hizmet_Bolumu_Ogrencilerinin_Tanri_Algisi_Bingol_Universitesi_Ornegi
- Arıcı, İsmail - Tokur, Behlül. "İlahiyat Fakültesi Öğrencilerinin Tanrı Algıları ve Hoşgörü Eğilim Düzeyleri Arasındaki İlişki". *Turkish Studies* 12/10 (2017), 31-48. <http://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.11991>
- Asar, Çiğdem. *Lise Öğrencilerinin Tanrı Tasavvuru ile Değer Yönelimleri Arasındaki İlişki Üzerine Bir Araştırma: Yalova Örneği*. Adana: Çukurova Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2020.
- Aydın, Eyyup. *Tanrı Algısı ve Peygamber Algısı İlişkisi (Diyanet İşleri Başkanlığı Taşra Teşkilatı Görevlileri Örneği)*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2018.
- Bacanlı, Hasan. "Tanrı ve Peygamber Kavramları". *Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi* 2 (1995), 155-163. https://isamveri.org/pdfdrgr/D01239/1995_2/1995_02_BACANLIH.pdf
- Bassett, Rodney. L.- et al.. Picturing God: "A Nonverbal measure of God Concept for Conservative Protestans". *Journal of Psychology and Chistianity* 9 (1990), 73-81. <https://psycnet.apa.org/record/1990-30597-001>
- Başar, Serpil. *Gebelik Sürecinde Kadınlara Yönelik Olarak Hastanede Manevi Bakım Uygulamaları (İzmir Örneği)*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2021.
- Belen, Fatıma Zeynep. - vd. "Türk Tasavvuf Müziği ve El Sanatları ile Yapılandırılmış Manevi Bakım Uygulaması: Kırıkkale Şehit Anneleri Örneği". *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 24/41 (2019), 99-134. <https://doi.org/10.30623/harranilahiyatdergisi.550377>

532 • A SYSTEMATIC REVIEW OF THE STUDIES ON THE GOD IMAGE IN THE SAMPLE OF TÜRKİYE

- Benson, Peter - Spilka, Bernard. "God Image As a Function of Self-esteem and Locus of Control". *Journal for the Scientific Study of Religion* 12 (1973), 297-310. <https://doi.org/10.2307/1384430>
- Boylan, Gerard .M. *Self Image/God Image: A Study of Recovery from Addiction*. California: Menlo Park, Unpublished Master Thesis, 1988. <https://www.proquest.com/openview/4974f91d7edcc7f41c5dc314db68bcea/1?pq-origsite=gscholar&cbl=18750&diss=y>
- Braam, Arjan W. – et al. "God Image and Five-Factor Model Personality Characteristics in Later Life: A study among inhabitants of Sassenheim in The Netherlands". *Mental Health, Religion & Culture* 11/6 (2008), 547-559. 10.1080/13674670701641886
- Ceylan, U. Esra. *Ölümlülük Bilincinin Dini Başa Çıkma, Tanrı Algısı, Ölüm Kaygısı Ve Psikolojik İyi Olma İle İlişkisi*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2018.
- Chatraii Maryam - Karimian Narges. "Predicting the image of god based on Personality traits (Neuroticism, aggressiveness and extraversion)". *The Interdisciplinary Quarterly of Applied Researches on Islamic Humanities* 1/2 (2017), 77-92. <http://arh.sccsr.ac.ir/article-1-30-en.html>
- Çelikten, Gözde. *Özel Öğrenme Güçlüğü Olan Çocukların Manevi İhtiyaçları ve Annelerine Uygulanan Manevi Güçlenme ve Bakım Programının Etkisi*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2021.
- Çiççi, Ayşenur. *14-18 Yaş Grubunda Tanrı Algısı İle Psikolojik Sağlamlık İlişkisinin İncelenmesi*. Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi Yüksek Lisans Tezi. 2019.
- Çolak, Burçin. *İnanca Dair Önermelerle Bilimsel Önermelere Verilen Tepkilerin Nörogörüntülemesi*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2021.
- Dağcı, Abdullah. *Huzurevi Yaşlılarının Manevi Gereksinimlerinin Belirlenmesi ve Değer Odaklı Manevi Bakım Programının Umut, Psikolojik İyi Oluş ve Tanrı Algısı Düzeyleri Üzerindeki Etkililiğinin Değerlendirilmesi*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2020.
- Dalfidan, Büşra. *Tanrı tasavvuru ve mutluluk ilişkisi (Bursa-İstanbul Örneği)*. Eskişehir: Osmangazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019.
- Dezutter, Jessie - et al. "God image and happiness in chronic pain patients: The mediating role of disease interpretation". *Pain Medicine* 11/5 (2010), 765–773. <https://doi.org/10.1111/j.1526-4637.2010.00827.x>
- Dilek, Yunus. *Ergenlerde Tanrı Algısı ile Şiddet Eğilimi Arasındaki İlişki Üzerine Bir Çalışma*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019.
- Doehring, Carrie. *Internal desecration: Traumatization and Representations of God*. Lanham, MD: University Press of America, 1993.
- Doğan, Murat. *Ergenlerde Tanrı Algısı ve Karar Verme Stilleri Arasındaki İlişki Üzerine Bir Araştırma*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2016.
- Ebrahimi Dınvar, Pervaneh. *Travma Sonrası Stres, Dünyaya İlişkin Varsayımlar ve Tanrı Algısı Arasındaki İlişki*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2011.
- Ebrahimi, Elham - Farouee Firoozi, A. "The impacts of parenting style and perceived childhood attachment on children's concept of God". *Iranian Journal of Psychiatry and Behavioral Sciences* 13/1 2019, e1579. 10.5812/ijpbs.1579

- Edwards, Keith - et al. *Religious Experiences as a Function of Self-concept and Interpersonal Behavior*. La Miranda: Rosemead Graduate School of Psychology, Biola College,CA, Unpublished manuscript, 1979.
- Erdal, Hamiyet Ece. *Özel Gereksinimli Çocuğa Sahip Annelerin Umutsuzluk Düzeyi Tanrı Algısı ve Çocuğunu Kabul-Ret Düzeyleri Arasındaki İlişkinin İncelenmesi*. Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019.
- Erdoğan, Emine. *Tanrı Algısı, Dini Yönelim Biçimleri ve Dindarlığın Psikolojik Dayanıklılıkla İlişkisi*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2014.
- Erdoğruca Korkmaz, Nuran. *Bağlanma, İnsan-Tanrı İlişkisi ve Psikolojik İyi Olma* Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2012.
- Flannelly, Kevin. J.-et al. “Beliefs about God, Psychiatric Symptoms, and Evolutionary Psychiatry”. *Journal of Religion and Health* 49/2 (2010), 246–261. <https://doi.org/10.1007/s10943-009-9244-z>.
- Francis, Leslie J.,-et al. “God Images and Self-worth among Adolescents in Scotland”. *Mental Health, Religion & Culture* 4/2 (2001), 103-108. 10.1080/13674670126955
- Gençdoğan, Başaran. “Sinemanın Tanrı Algısı ve Dini Bilgilerin Gelişimine Etkisi”. *Uluslararası Sinema ve Din Kongresi*, 1/ 1-10. İstanbul: 2015.
- Ghanbari Hashemabadi, B. - et al.. “Image of God and its relationship with demographics variables, self-concept and self-efficacy”. *Research in Clinical Psychology and Counseling* 2/1 (2012). 10.22067/ijap.v2i1.13923
- Good, Jeanette A. *Shame, Images of God, and the Cycle of Violence in Adults Who Experienced Childhood Corporal Punishment* . Boston: Boston University, Doctoral Thesis, 1999.
- Gök Uğur, Hacer- vd. “Yaşlı Hastalara Bakım Veren Kadınlarda Tanrı Algısıyla Bakım Yüğü Arasındaki İlişkinin İncelenmesi”. *1.Uluslararası 4.Ulusal Kültürlerarası Hemşirelik Kongresi*, Şanlıurfa: 2017.
- Göregen, Feride - Yıldız, Mualla. “Ergenlerde Tanrı Algısı, Affetme Eğilimi ve Öfke İlişkisi Üzerine Bir Araştırma”. *The Journal of Religious Studies* 24/61 (2021), 427–458. <https://doi.org/10.15745/da.1005027>
- Greeley, Andrew M. “Evidence That a Maternal Image of God Correlates with Liberal Politics”. *Sociology and Social Research* 72 (1988), 150–154.
- Güler Aydın, Özlem. “Tanrı Algısı ve Çeşitli Psikolojik Değişkenler Arasındaki İlişki”. Unpublished Study, 2010.
- Güler Aydın, Özlem. *Yaşamı Sürdürmede Dini İnancın Rolü*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2011.
- Güler Aydın, Özlem. “The Role of Spirituality on the Effects of the COVID-19 Pandemic on Daily Life and Psychological Status in Türkiye”. Unpublished Study, 2021.
- Güler, Özlem. “Tanrı Algısı Ölçeği: Geçerlik ve güvenilirlik çalışması”. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 48/1 (2007), 123-133. https://doi.org/10.1501/İlhak_0000000932
- Güzel, Zeynep. *Gençlerde Tanrı Tasavvuru ve Huzur İlişkisi (Aksaray Abdülhamid Han Fen Lisesi Örneği)*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2021.
- Hacıkeleşoğlu, Hızır. *Ebeveyn Tutumları ve Kişilik Özelliklerinin Tanrı Tasavvuru ile İlişkisi Üzerine Bir Araştırma*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2020.

534 • A SYSTEMATIC REVIEW OF THE STUDIES ON THE GOD IMAGE IN THE SAMPLE OF TÜRKİYE

- Hammersla, Joy Fisher. et al. "God Concepts and Religious Commitment Among Christian University Students". *Journal for the Scientific Study of Religion* 25/4 (1986), 424-435. <https://doi.org/10.2307/1385909>
- Hanisch, Helmut. *Die zeichnerische Entwicklung des Gottesbildes bei Kindern und Jugendlichen*, Stuttgart: Calwer Verlag; Evangelische Verlagsanstalt, 1996.
- Hanisch, Helmut. *Children's and young people's drawings of God*, University of Gloucestershire, Lecture. October 21, 2002.
- Hansel, Chrissie F. *Emerging Adults' Concepts of God: Parenting Styles, Gender Differences, and Religious Fundamentalism*. San Marcos: California State University, Master Thesis, 2014.
- Jolley, Jerry C. - Taulbee, Steven J. "Assessing Perceptions of Self and God: Comparison Prisoners and Normals". *Psychological Reports* 59/3 (1986), 1139-1146. 10.2466/pr0.1986.59.3.1139
- Justice, William G. - Lambert, Warren. "A Comparative Study of the Language People Use to Describe the Personalities God and Their Earthly Parents". *Journal of Pastoral Care*, 40/2, (1986), 166-172. <https://doi.org/10.1177/002234098604000210>
- Kalgı, Mehmet Emin. Öğretmen ve Öğrencilerin Tanrı Algısı İle İlgili Görüşlerini Çeşitli Değişkenler Açısından İncelenmesi. içinde: *İlahiyat Yazıları*, ed. Veyssi Ünverdi, İKSAD Yay. 46 (2018).
- Kalıç, Murat. *Dünyevileşme ve Dindarlık İlişkisi Üzerine Bir Araştırma*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2021.
- Kane, Donna, - et al. "Perceptions of God by Survivors of Childhood Sexual Abuse: An Exploratory Study in an Underresearched Area". *Journal of Psychology and Theology* 21/3 (1993), 228-237. <https://doi.org/10.1177/00916471930210030>
- Karaca, Faruk - Hacikeleşoğlu, H.. "Allah Tahayyülleri Ölçeği". *İlahiyat Tetkikleri Dergisi* 54 (2020), 67-83. <https://doi.org/10.29288/ilted.771686>
- Karakaş, Ahmet.C. "Paylaşma Tutumlarının Sınav Kaygısı-Gelecek Kaygısı İle İlişkisi (Sakarya İli Örneği)". *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi* 2/1 (2013), 135-157. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/itobiad/issue/8757/109261>
- Kaya, Feridun. *İmam Hatip Lisesi Öğrencilerinde Tanrı Algısı ve Kaygı İlişkisi Üzerine Bir Araştırma Ağrı İli Örneği*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2018.
- Kekik, H.Cemal. *Yatılı Bölge Ortaokulu Öğrencilerinde Bağlanma Stilleri ve Tanrı Algısı İlişkisi*. Sivas Cumhuriyet Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019.
- Khirizad, Babak. *Transpersonel Psikolojide Affetmek*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2016.
- Kılınç, B.Merve vd. *Cinselutangaçlığın, dindarlık ve Tanrı algısı ile ilişkisinin değerlendirilmesi: Dinler arası bir çalışma*. Sözel Bildiri. 20. Ulusal Psikoloji Kongresi, 15-17 Kasım 2018, TED Üniversitesi.
- Kıraç, Ferdi. *Eşcinsellikle İlgili Dini- Psikolojik Algılar ve Maneviyat (Erkek Eşcinsel Örneklem)*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2013.
- Kıraç, Ferdi. "The Mediating Role of Self-esteem in the Relationship Between Childhood Maltreatment and God Image Among Turkish Muslims". *Archive for the Psychology of Religion*. (2021), September. [10.1177/00846724211047274](https://doi.org/10.1177/00846724211047274)
- Kış, Bettül. *Müslümanlarda Bağlanma ve Tanrı Algısı*. İstanbul: Üsküdar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2018.

- Kim, Hwacha. *God Image, Shame, and Psychological Adjustment Among College Students: A Korean-U.S. Cross Cultural Study*. US: Biola University, Doctoral Thesis, 2009.
- Kirkpatrick Lee A. "The Role of Attachment in Religious Belief and Behavior". *Advances in Personal Relationships*. Eds. D. Perlman- K. Bartholomew. 239–265. London: Jessica Kingsley, 1994.
- Koohsar, Ali A.H. - Bonab, Bagher G. "Relation between Quality of Image of God with Anxiety and Depression in College Students". *Procedia - Social and Behavioral Sciences* 29 (2011), 252 – 256. 10.1016/j.sbspro.2011.11.234
- Krejci, Mark K.. "Gender comparison of God Schemas: A Multidimensional scaling analysis". *The International Journal for the Psychology of Religion*. 8, (1998), 57-66. https://doi.org/10.1207/s15327582ijpr0801_7
- Kula, Tahsin. *Ergenlerde Öfke Duygusu; Benlik Algısı, Tanrı Algısı, Suçluluk ve Utanç Duyguları Açısından Bir Değerlendirme (Diyarbakır Örneklemi)*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2012.
- Kuşat, Ali. "Ergenlerde Allah Tasavvuru". *Dindarlığın Sosyo-Psikolojisi*, ed. Ünver Günay ve Celalettin Çelik. 113-156. Adana: Karahan Yayınları, 2006.
- Lawrence, Richard T. "Measuring the Image of God: The God Image Inventory and the God Image Scales". *Journal of Psychology and Theology* 25-2 (1997), 214–226. <https://doi.org/10.1177/009164719702500206>
- Low, Cynthia.A. - Handal, Poul J. "The Relationship Between Religion and Adjustment to College". *Journal of College Student Development* 36 (1995), 406-412. <https://psycnet.apa.org/record/1996-15746-001>
- Maton, Kenneth I. "The Stress-buffering Role of Spiritual Support: Cross-sectional and Prospective Investigations". *Journal for the Scientific Study of Religion* 28 (1989), 310-23. <http://doi.org/10.2307/1386742>
- Maynard, Elizabeth - et al. "Religious Coping Style, Concept of God, and Personal Religious Variables in Threat, Loss, and Challenge Situations". *Journal for the Scientific Study of Religion*, 40/1 (2001), 65-74. <http://doi.org/10.1111/0021-8294.00038>
- McElroy, E. Marie. *The Effect of God Image and Religious Coping on Depression, Well Being and Alcohol Use in College Students*. NY: Fordham University, Doctoral Thesis, 1999.
- Mehmedoğlu, Ali Uvi. *Tanrı'yı Tasavvur Etmek*. İstanbul: Çamlıca Yayınları, 2011.
- Murphy, Patricia.E. - Fitchett, George. "Belief in a Concerned God Predicts Response to Treatment for Adults with Clinical Depression". *Journal of Clinical Psychology* 65/9 (2009), 1000- 1008. <http://doi.org/10.1002/jclp.20598>
- Nebioglu, Gonca- Oktay, Fatma. "Tanrı Algısının Adil Dünya İnancı Kuramı ve Adalet Kavramları Üzerinden İncelenmesi". *Süleyman Demirel Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 51 (2020), 288-307. http://dergipark.org.tr/t/pub/sufesosbil/issue/59313/662155#article_cite
- Nelsen, Hart M. et al. "Gender Differences in Image of God". *Journal for the Scientific Study of Religion* 24/4, (1985), 396-402. <http://doi.org/10.2307/1385990>
- Niyazibeyoğlu, Tuğrul. *İç-Dış Başarı ve Maneviyat İlişkisi*. Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2021.
- Noffke, Jacqueline L. - McFadden, Susan. "Denominational and Age Comparisons of God Concepts". *Journal for the Scientific Study of Religion* 40/4 (2001), 747- 756. <http://doi.org/10.1111/0021-8294.00089>
- Nowacki-Butzen, Stephanie .K. *God Image, Self-Concept, and Attachment to God in Female Survivors of Sexual Trauma*. Regent University, USA, Doktora Tezi, 2009.

536 • A SYSTEMATIC REVIEW OF THE STUDIES ON THE GOD IMAGE IN THE SAMPLE OF TÜRKİYE

- Oktay, Melike-Şentepe Lokmanoğlu, Ayşe. “Üniversite Öğrencilerinde Tanrı Algısı ve Kişilik Özellikleri Arasındaki İlişkinin İncelenmesi”. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 13/73 (2020), 1090-1100. <https://www.sosyalarastirmalar.com/articles/investigation-of-the-relationship-between-god-perception-and-personality-traits-in-university-students.pdf>
- Orak, Oya S.- et al. “Yaşlı Hastalarda Tanrı Algısı Ölüm Kaygısını Etkiler Mi?”. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 8/38 (2015), 618-624. <http://doi.org/10.17719/jisr.20153813670>
- Orak, Oya S.- et al. “Müslüman Annelerde Tanrı Algısının Aile Hayatı ve Çocuk Yetiştirme Tutumuna Etkisi”. *III. Uluslararası Katılımlı Kültürlerarası Hemşirelik Kongresi*, Sözlü Bildiri, Çanakkale, 2015. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/1632874>
- Özasma, Halil İbrahim. *Eşler Arası İletişim ve Maneviyat*. Ankara: Sonçağ Yayıncılık, 2021.
- Özdoğan, Hande.- Balcı Çelik, Seher. “Ölüm Kaygısı ve Tanrı Algısı Arasındaki İlişkinin İncelenmesi”. *Hedefe Doğru İnsan PDR Sempozyum Kitabı*, Samsun, 2016.
- Özdoğan, Öznur. “Değer Odaklı Manevi Güçlenme ve Bakım Programının Geliştirilmesi ve Uygulanması”. *5. Uluslararası Sosyal Bilimler Kongresi Bildiriler Kitabı*. 913- 918. Üsküp/Makedonya: Sageya Yayınları, 2019.
- Öztürk, Bala. *Tanrı Algısı Kişilik İlişkisi*. Rize: Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019.
- Park Crystal. - Cohen Lawrance. “Religious and Nonreligious Coping with the Death of a Friend”. *Cognitive Therapy and Research* 17, (1993). 561–77. <http://doi.org/10.1007/BF01176079>
- Rizzuto Anna Marie. “Object Relations and the Formation of the Image of God”. *British Journal of Medical Psychology* 47/1 (1974). 83–99. <http://doi.org/10.1111/j.2044-8341.1974.tb02274.x>
- Roof, C.Wade. - Roof, Jennifer.L. “Review of the Polls: Images of God among Americans”. *Journal for the Scientific Study of Religion* 23 (1984). 201-205. <http://doi.org/10.2307/1386110>
- Roos, Simone A. et al. “Effects of Mothers’ and Schools’ Religious Denomination on Preschool Children’s God Concepts”. *Journal of Beliefs & Values* 24/2 (2003), 165-181. <http://doi.org/10.1080/13617670305427>
- Schaap-Jonker, H. et.al. ‘Development and Validation of the Dutch Questionnaire God Image: Effects of Mental Health and Religiousculture”. *Mental Health, Religion & Culture* 11/5 (2008), 501-515. <http://doi.org/10.1080/13674670701581967>
- Schaefer, Charles A.- Gorsuch, Richard L. “Psychological Adjustment and Religiousness, the Multivariate Belief Motivation Theory of Religiousness”. *Journal for the Scientific Study of Religion* 30/4 (1991), 448-461. <http://doi.org/10.2307/1387279>
- Scheidle, Joshua. *Ramparts of Graduate Student Stress: Religious Coping and God Image*. Regent University, USA, Doctoral Thesis, 2009.
- Schreiber, Judy A. “Psychometric Properties of the Image of God Scale in Breast Cancer Survivors”. *Oncology Nursing Forum* 39/4 (2012), 346- 352. <http://doi.org/10.1188/12.ONF.E346-E352>
- Takriti, Rachel A. et al. “Children’s Understanding of Religion: Interviews with Arab-Muslim, Asian-Muslim, Christian and Hindu Children Aged 5-11 Years”. *Mental Health, Religion & Culture* 9/1 (2006), 29-42.<http://doi.org/10.1080/13674670512331335677>

- Taşlıca, Ayşe Rukiye- Özgenel, Mustafa. “Lise Öğrencilerinin Tanrı Algıları İle Yetiştirildikleri Ebeveyn Tutumları Arasındaki İlişkinin İncelenmesi”. *The 12. International Congress of Educational Research 25-28 April 2019*, Rize, 2019.
- Thackeray, Amanda. M. *Children’s Relational Perceptions of God*. The Florida State University, College of Human Sciences, Doctoral Thesis 2000.
- Tikir, Baise et al. “Relations Between Attachment to People, Attachment to God, Perception of God and Addiction Severity in an Islamic Population in Türkiye”. *Bulletin of Clinical Psychopharmacology* 25/1 (2015), 67-69. psychiatry-psychopharmacology.com/Content/files/sayilar/15/25_11_41.pdf
- Uysal, Veysel- et al. “Ergenlerin Tanrı Algılarıyla Sosyal Kaygı ve Umut Düzeyleri Arasındaki İlişkiler”. *Marmara Üniversitesi Öneri Dergisi* 11/42 (2014), 221-237. <http://doi.org/10.14783/od.v11i42.5000065534>
- Wood, Benjamin. T. et al. “Development, Refinement, and Psychometric Properties of the Attitudes Toward God Scale (ATGS-9)”. *Faculty Publications - Grad School of Clinical Psychology* 167 (2020). https://digitalcommons.georgefox.edu/gscp_fac/167
- Yakut, Selahattin. “Üniversite Öğrencilerinde Tanrı Algısı”. *VI. Uluslararası Eğitim ve Sosyal Bilimlerde Akademik Çalışmalar Sempozyumu 13-15 Haziran 2019, Tam Metin Bildiri Kitabı*. ed. Zafer Gören-Zehra Göre. 16-32. Ankara: ASOS Yayınevi, 2019.
- Yıldırım, Süreyya. *13-18 Yaşlar Arası Meslek Liseli Ergenlerde Tanrı Algısı Üzerine Bir Araştırma*. Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2018.
- Yıldırım-Yenier, Zümrüt. *Religiousness and Everyday Violations*. Ankara: ODTÜ, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2013.
- Yıldız, Murat - Ünal, Vehbi. “Tanrı Tasavvuru ile Engelliliğe Yönelik Tutumlar Arasındaki İlişki”. *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi* 6 (2017), 48-21. hdl.handle.net/20.500.12418/3568
- Yıldıoğan, Çiğdem. *7-12 Yaş Arası Çocuklarda Tanrı Tasavvuru (Kırşehir/Çiçekdağı İlçesi Örneği)*. Kayseri: Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2012.
- Yılmaz, Beyzanur. *Dini Başa Çıkma Düzeyinin Takıntılı Davranışlarla Başa Çıkma ile İlişkisi Üzerine Bir Araştırma*. Ankara: Ankara Üniversitesi Yüksek Lisans Tezi, 2020.
- Yılmaz, Nihal. *Aile İçi Roller, Bağlar ve Maneviyat*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2020.
- Yılmaz, Sema. *Çocukların Bilişsel ve Dini Gelişiminde Ölüm Olgusu*. Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2011.

TASAVVUF MÛSİKÎSİ DERNEKLERİ FEDERASYONU'NUN TÜRK DİN MÛSİKÎSİ UYGULAMALARI

Mustafa Asım AKKUŞ*

Öz

Bu çalışmada İstanbul Bağcılar'da kurulmuş, Kâdirî ve Rifâî temelli bir tarikat olan Cevherîliğin Türk din mûsikîsi uygulamalarının ortaya konulması amaçlanmıştır. Öncelikle Cevherîliğin kurulmasındaki tarihsel sürece değinilmiş, akabinde kültürel anlamda yayılmasını sağlayan Tasavvuf Mûsikîsi Dernekleri Federasyonu'nun mûsikî faaliyetleri ele alınmıştır. Arşivler, mülâkatlar ve gözlemler neticesinde Cevherîliğin mûsikî ile ilişkisi saptanmış, zikirde icrâ edilen mûsikî türleri ve tekkeye ait besteler tespit edilmiştir. Buna ilâveten, yapılan araştırmalar sonucunda elde edilen ses kayıtları, nota arşivleri vesilesiyle tekkeye mahsus eserler düzenlenerek notaya alınmış ve Türk din mûsikîsi repertuarının yeni eserlerle tanışması amaçlanmıştır. Salâvat, imâmet, tesbihât, istiğfar, terâvih tertibi, kaside ve ilâhiler gibi türler tekkede icrâ edilmekte ve özellikle uşşak, rast, hicaz, seghah makamındaki salâvat ve tesbihâtın besteleri tekkeye mahsus olarak okunmaktadır. Ayrıca meşk akşamları da tertip edilmekte ve birçok ilâhi, şügl, tevşih, nefes, mersiye vb. besteli türler okunmaktadır. Yapılan bu çalışmanın problem durumu “Cevherîliğin zikir ve mûsikî ilişkisi uyumlu mudur? Cevherîliğin Türk din mûsikîsi'ndeki yeri nedir?” olarak tespit edilmiştir. Yöntem olarak çalışmamızda nitel araştırma yöntemlerinden kaynak tarama, veri toplama, örnekleme, karşılaştırma,

---

* Dr. Öğr. Üyesi, Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi Türk Mûsikîsi Devlet Konservatuvarı Türk Din Mûsikîsi
e-mail: mustafaasimakkus@aybu.edu.tr, ORCID: 0000-0001-5327-6017

Atıf/Cite as: Akkuş, Mustafa Asım. “Tasavvuf Mûsikîsi Dernekleri Federasyonu'nun Türk Din Mûsikîsi Uygulamaları”. *Dini Araştırmalar* 26/65 (Aralık2023), 539-569. <http://doi.org.10.15745/da.1346082>

kaynak gösterme gibi yöntemlere başvurulmuştur. Bu çalışmanın önemini ise, Cevherîliğin mûsikîyi etkili bir şekilde kullanması, birçok mûsikîşinas ve bes-tekâr yetiştirmesi sebebiyle mûsikî ile ilişkisinin önem arz etmesi olarak ifâde edebiliriz.

Anahtar Kelimeler: Türk Din Mûsikîsi, Tekke Mûsikîsi, Tasavvuf Mûsikîsi Dernekleri Federasyonu, Zikir, Tasavvuf.

Turkish Religious Music Practices of the Sufi Music Associations Federation

Abstract

This study aims to reveal the Turkish religious music practices of Jawharism, a sect based on Qadiri and Rifai, founded in Bağcılar, Istanbul. The historical process of the establishment of Jawharism was firstly mentioned, and then the musical activities of the "Association for the Promotion and Sustenance of Sufi Music and Culture", which enabled it to spread in a cultural sense, were discussed. As a result of archives, interviews and observations, the relationship of Jawharism with music was determined, the types of music performed in the dhikr and the compositions belonging to the lodge were identified. In addition, through the sound recordings and note archives obtained as a result of the research, the works specific to the lodge were arranged and notated, and it was aimed to introduce the Turkish religious music repertoire to new works. Genres such as salawat, imamet, tasbihât, istighfar, taravih composition, odes and hymns are performed in the lodge, and especially the compositions of salawats and tasbihâts in the maqam of uşşak, rast, hicaz and segah are sung specifically for the lodge. Meşk evenings are also organized and many hymns, suğl, tevşih, nefes, mersiye, etc. are practiced. Composed genres are performed. The problem of this study is, is the relationship between dhikr and music of Jawharism compatible? How is the statues of Jawharism in Turkish religious music?, Qualitative research methods such as source scanning, data collection, sampling, comparison and citing sources were used in our study determined as a method. We can express the importance of this study as the importance of Jawharism's relationship with music, as it used music effectively and trained many musicians and composers.

Keywords: Turkish Religious Music, Tekke Music, Federation of Sufi Music Associations, Dhikr, Sufism

Summary

This study aims to reveal the Turkish religious music practices of the Federation of Sufi Music Associations Jawharism, a Qadirism and Rifaism based federation established in Bağcılar, Istanbul. The members of the federation call themselves Jawhari and state that they are the continuation of Qadiri and Rifai. As it is known that interaction between tariqats is inevitable because wherever people are, communication and socialization prevail. On this occasion, many tariqats have benefited from each other. However, some dervishes assumed duties in more than one dervish lodges and when they were assigned by their sheikhs and performed their duties as sheikhs in their own dervish lodges, it was seen that they applied the dhikr practices of more than one sect. In this context, it is seen that Jawharism includes Qadiri and Rifai in its practices. Jawharism was founded by Ahmet Albay, who named his branch Jawhari due to the fact that his pseudonym was Jawhari. In 2004, Albay who is also the president of the association of the Jawharism path, which gained the status of an association in Istanbul Bağcılar under the name of "Association for the Promotion and Sustenance of Sufi Music and Culture", trained and guided the members of the association in terms of music with his knowledge of music. For this reason, Jawharism became a lodge that actively used music in dhikr and meskh. Afterwards Istanbul, Jawharism spread to other cities and established branches in Sakarya, Düzce, Amasya, Adana and Kayseri and continued its services within the foundation. As of 2023, Jawharism continues to work as the "Federation of Sufi Music Associations". In the study, the historical process in the establishment of Jawharism was mentioned, and then the musical activities of the Federation of Sufi Music Associations, which enabled it to spread culturally, were handled. As a result of archives, interviews and observations, the relationship between Jawharism and music was determined, the types of music performed in dhikr and the compositions belonging to the lodge were identified. In advance of the musical practices, the adab and erkan procedures in Jawharism were mentioned. The methods of dhikr in Jawharism are kuud, kiyam and devran. Kuud means sitting, kiyam means standing, and devran means turning. The day of dhikr, which is referred to as the night of dhikr or the night of the week in Jawharism, used to be held on Saturday evenings, but later on Tuesdays, and this practice is still practiced on Tuesdays today. Many musical elements were identified in the dhikr and observed on site. In addition to this, the sound recordings obtained as a result of the researches carried out and the works specific to the lodge were arranged and notated through the notation archives, and it was aimed to

introduce new works to the Turkish religious music repertoire. Genres such as salavat, imamat, tasbihat, istigfar, tarawih order, qasida and hymns are performed in the lodge and especially the compositions of salavat and tasbihat in the makams of uşşak, rast, hicaz, segah are sung specifically for the tekke. As a result of the researches conducted, 15 hymns specific to the lodge were investigated as a result of the records obtained from the archive of the tekke recorded by Ramazan Söyler, one of the members of the Federation of Sufi Music Associations, and these were notated. These identified hymns have not been published anywhere before and are the works that have been uncovered by this study. In addition, there is also meshk in Jawharism. Meshk tradition is accompanied by instrumental instruments as in other sects. Meshks are performed according to based on prayer times. Before starting the meşk, the dervish kudümzen moves towards the place where the sheikh sits and asks the sheikh's permission to start the meşk. Afterwards, with the sheikh's approval, the torque begins with slow pieces as a metronome. The sazendes of kanun, oud, ney and kudüm are usually present at the meshk. Many forms of Turkish religious music such as hymns, tawshih, shughul, nefes, mersiye, etc. in different maqams are recited in meshk. It is known that not only works specific to the tekke but also works specific to other lodges are performed in Jawharism. The dhikr starts at the end of the meshk. As the problem situation of this study, is the relationship between dhikr and music in Jawharism compatible? What is the place of Jawharism in Turkish religious music? As a method, in our study, methods such as source scanning, data collection, sampling, comparison, and referencing were used from qualitative research methods. The importance of this study can be expressed as significant extent of the relationship between Jawharism and music since it uses music effectively and has trained many musicians and composers.

Giriş

İslâmiyet'in ilk dönemlerinden itibaren ruhun ve nefsin terbiye edilmesi ve inzivâya çekilme isteğiyle ortaya çıkmış tasavvuf hareketleri günümüze kadar büyüyerek ve gelişerek devam etmiştir. Dinî-tasavvufî eğitimle birlikte birçok farklı alanda da medrese özelliği taşıyan tekkeler mûsikîyi de içerisinde barındırmıştır.¹

¹ Osman Yılmaz, *Rifai Tarikatında Türk Din Musiki Geleneği* (Ankara: Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2023), 1.

Anadolu'ya ulaşmadan önce birçok tarikat Arap ve Fars bölgelerinde doğmuş, oradan beslenmiş ve ardından Anadolu'ya ulaşmış ve Anadolu'nun birçok yerine yayılmıştır. Bunlardan Kadirîlik ve Rifâîlik geniş coğrafyaya yayılmış tasavvufî oluşumlar arasında gösterilmiştir.²

Kâdirîlik Abdülkadir Geylânî (ö.561/1166) tarafından kurulmuş İslam coğrafyasının en yaygın tarikatlarından birisi olarak bilinmektedir. Ortadoğu başta olmak üzere Hindistan, Balkanlar, Kuzey Afrika'ya kadar büyük bir bölgeye yayılmıştır.³ Anadolu'ya ise Bağdat'tan göç eden Geylânî ailesi İç Anadolu başta olmak üzere Anadolu'nun tüm bölgesine peyderpey yayılmıştır. Kâdirîliğin Eşrefiyye, Rûmiyye, Resmîyye, Müştâkiyye, Enveriyye, Hâlisîyye gibi kolları Anadolu'ya yayılmış kollar olarak karşımıza çıkmaktadır. İstanbul'da ise Kâdirîliği İsmail Rûmî yaymış ve Kâdirî-Eşrefî tekkesini açmıştır.⁴ Kâdirîlik İslâmî ilimlerde olduğu gibi mûsikîden de istifâde etmiştir. Özellikle tekke mûsikîsinde mâhir bir İstanbul Kâdirî tekkesi olan İsmail Rûmî âsîtanesi, zikirlerinde ve meşklerinde mûsikîden istifâde etmiştir.⁵

Rifâîlik, Ahmed er-Rifâî⁶ (ö.1183) tarafından Irak'ta kurulmuş başta Ortadoğu olmak üzere Anadolu ve Balkanlarda yaygınlık kazanmış ve Anadolu'ya giren ilk tekkeler arasında kabul edilmiştir.⁷ Rifâîliğin Sayyâdiyye, Harîriyye, Keyyâliyye, Fenâriyye, Mahmûdiyye gibi birçok kolu Anadolu'ya yayılmıştır.⁸ Rifâîlik mûsikîyi de zikirlerinde kullanmış olan bir tekke olması açısından önem arz etmekte ve Türk din mûsikîsinin de alanını kapsamaktadır. Örneğin Erzurum Rifâî tekkesinde mûsikînin yani ilahi, salâvât ve kaside gibi formların zikir içerisinde uygulanması geleneği devam etmektedir.⁹

² Adalet Çakır, "Kâdiriyye" *Türkiye'de Tarikatlar*, ed. Semih Ceyhan (İstanbul: İSAM Yayınları, 2015), 170. Ayrıca bk. Mustafa Tahralı, "Rifâiyye" *Türkiye'de Tarikatlar*, ed. Semih Ceyhan (İstanbul: İSAM Yayınları, 2015), 293-299.

³ Çakır, "Kâdiriyye" 168.

⁴ Reşat Öngören, "Rûmiyye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2008), 35/240.

⁵ Bu konuda bk. Mustafa Asım Akkuş, "Kâdirîlik", *Türk Din Mûsikîsi* (Ankara: Nobel Yayınları, 2023), 179-191.

⁶ Bu konuda bk. Mahir İz, *Tasavvuf Mahiyeti, Büyüklüğü ve Tarikatler* (İstanbul: Med Yayınları, 1981), 213.

⁷ Hür Mahmut Yücer, *Osmanlı Toplumunda Tasavvuf* (İstanbul: İnsan Yayınları, 2004), 391.

⁸ Tahralı, "Rifâiyye" 293-299.

⁹ Bu konuda bk. Yılmaz, *Rifâî Tarikatında Türk Din Musiki Geleneği*. 25- 101.

Cevherîlik, mahlası Cevherî olması hasebiyle kolunun ismini de Cevherî koyan Ahmet Albay tarafından kurulmuştur. 2004 yılında İstanbul Bağcılar'da "Tasavvuf Mûsikîsini ve Kùltürünü Tanıtma ve Yaşatma Derneği" ismiyle dernek statüsü kazanmış olan Cevherîlik yolunun dernek başkanı da olan Albay, mûsikîye olan vukûfiyetiyle dernek üyelerini mûsikî açısından eğitmiş ve yönlendirmiştir. Bu sebeple Cevherîlik, zikirde ve meşkte mûsikîyi aktif olarak kullanan bir tekke olma özelliğine sahip olmuştur. İstanbul'dan daha sonra diğer illere de yayılmış olan Cevherîlik, Sakarya, Düzce, Amasya, Adana ve Kayseri'de de şubelerini kurmuş ve vakıf bünyesinde hizmetlerini devam ettirmektedirler. 2023 yılı itibariyle "Tasavvuf Mûsikîsî Dernekleri Federasyonu" olarak çalışmalarına devam etmektedir.¹⁰

1. ADÂB, ERKÂN VE SİLSİLE

Cevherî meclisine giren bir derviş başını eğerek teslimiyeti simgelemek için iki elini koltuk altına sıkıştırarak hafifçe başını sağ tarafa eğerek yüzü ve gözü kalbine gelecek şekilde meclise girer. Selamlama yapar. Boş bulunan bir yere oturur. Zikir ya da meşk başlamış ise sessizce haydariesini eline aldıktan sonra üç defa öper ve giyer. Daha sonra tacını da aynı şekilde giyer ve zikre dahil olur. Her gelen derviş aynı şekilde girer ve meclisten çıkarken de yine bir önceki hareketi yaparak yönü meclise dönük sol ayağını dışarıya atarak yine meclisi selamlar ve gider. Cevherîlik'te biat süreci ise sahabe modeli gibidir.¹¹ Sahabe, Hz. Peygamberi görmeden de şehadet getirmesini bilen birisi tarafından Müslüman yapılabiliyordu. Cevherîlik'te de bu sebeple şeyh efendinin huzurunda bir biat merasimi yapılmamaktadır.¹² Cevherîlik'te böyle bir şartta aranmamaktadır. Bununla birlikte görevliler konusunda da farklılıklar vardır. Cevherîlik'te şeyh efendi, zâkirbaşı gibi görevler sabit ve belliyken diğer görevler gönüllük esasına göre devam etmektedir.¹³

Silsilesinde Kâdirîlik ve Rifâîlik'ten meşâyih olması sebebiyle Cevherîlik iki tarfkatı da benimsemiştir. Adâb ve erkânda ikisinin meczedilmiş halini uygulamıştır. Silsiledeki isimler¹⁴ Hz. Muhammed (s.a.v.) (ö.632) Hz. Alî (r.a) (ö.661), Şeyh Hasân-ı Basrî (ö.728), Şeyh Habîb-i Acemî (ö.737), Şeyh Dâvûd

¹⁰ Ramazan Söyler, Kişisel Görüşme. 08 Temmuz 2023.

¹¹ Söyler, Kişisel Görüşme. 08 Temmuz 2023.

¹² Söyler, Kişisel Görüşme. 08 Temmuz 2023.

¹³ Bu bilgilere dernek başkanı Albay tarafından yazdırılan "Cevherîlik Yolu" isimli kitapçıktan ulaşılmıştır.

et-Tâî (ö.781)¹⁵, Şeyh Mâruf el-Kerhî (ö.820),Şeyh Sırrî es-Sekâti (ö.867), Şeyh Cüneyd el-Bağdâdî (ö.911), Şeyh Ebû Bekr-i Şiblî (ö.945), Şeyh Alî el-Acemî (ö.?), Şeyh Ebû Alî er-Rûzbârî (ö.?), Şeyh Ebû Alî Gulâm b. Türkan (ö.?) Şeyh Alî el-Kârî el-Vâsîtî (ö.1144),Hz. Pîr Şeyh Seyyid Ahmed er-Rifâî (ö.1208), Şeyh Sabîkuddîn Ebü'l-Hasan Ali bin Osman er-Rifâî (ö.1208), Şeyh Muhyiddîn Ebû İshâk İbrâhim el-A'zeb bin Ali er-Rifâî (ö.1220) Şeyh Şem-seddîn Muhammed bin İbrâhim er-Rifâî (ö.1222), Şeyh Kudbeddîn Ebü'l-Hasan Ali er-Rifâî (ö. 1233), Şeyh Necmeddîn Ahmed bin Ali er-Rifâî (ö.1244), Şeyh İsmâil Keyyâl el-Meczûb er-Rifâî (ö.?)¹⁶, Şeyh Abdüssemi'(ö.?),Şeyh Hasan (ö.?), Şeyh Tâceddîn (ö.?), Şeyh Şihâbeddîn Ahmed (ö.?), Şeyh Yahyâ b. Şeyh Ali (ö.?), Şeyh Ahmed(ö.?) Şeyh Muhyiddîn (ö.?), Şeyh Abdülkerîm (ö.?), Şeyh Ahmed et-Tâib (ö.?), Şeyh Ahmed (ö.?), Şeyh İsmail (ö.?), Şeyh Abdülcevâd el-Meczûb bin Seyyid Abdülkerîm el Keyyâlî (ö.1791, Halep), Şeyh İsmail el-Meczûb el-Keyyâlî (ö.1817, Halep), Şeyh Muhammed Edlebî el-Keyyâlî (ö.?), Şeyh Mustafa Hulâsî bin Ali el-Keyyâlî (ö.1859), Şeyh Abdülkâdir el-Kâdirî er-Rifâî (ö.?), Şeyh Hacı Ramazân-ı Kebîr el-Mardînî (ö.1914)¹⁷ (Ramazâniyye Şûbesi Pîri), Şeyh Nüreddîn bin Şeyh Hacı Ramazân el-Kâdirî er-Rifâî (ö.?), Şeyh İzzeddîn Ebu'l Hamrâ el-Kâdirî er-Rifâî (ö.1980), Şeyh Hacı Ramazan-ı Sâni el-Kâdirî er-Rifâî (ö.2013)¹⁸, Şeyh Ahmet Albay olmak üzere 41 kişidir.¹⁹

2. ZİKİR USÛLÜ VE MÛSİKÎ UYGULAMALARI

Cevherîlik'te zikir usûlü kıyâm, kuûd ve devrân olarak yapılır. Önceden zikir gecesi ya da hafta gecesi cumartesi akşamları yapılmaktayken günümüzde salı günleri yapılmaktadır. Zikrin yapılacağı gün kış mevsimine denk gel-

¹⁴ Fatih Karaca, Kişisel Görüşme.16 Temmuz 2023.

¹⁵ Abdülkerim Kuşeyrî, *Kuşeyrî Risâlesi Sûfîlerin İnanç ve Ahlakları* (İstanbul: Semerkand Yayınları, 2017), 83.

¹⁶ Ergün Öztürk, *Ahmed Er-Rifai ve Rifaiyye Tarikatı* (Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2021),181. Bu kaynaktaki silsile Harîrîzâde'nin yazmış olduğu "Tıbyânü Vesâilî'l Hakâik" eserinden alınmıştır. Eser ile ilgili detaylı bilgi için bk. Yakup Çiçek, "Tıbyânü Vesâilî'l Hakâik", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 41/128-129.

¹⁷ Silsile Şeyh Hacı Ramazân-ı Kebîr el-Mardînî'den sonra Mardin'in Ömerli ilçesinin Kayaüstü Köyü'ndeki dergahtan devam etmektedir.

¹⁸ Silsilenin detaylı bilgisi için bk. Öztürk, *Ahmed Er-Rifai ve Rifaiyye Tarikatı*, 181.

¹⁹ Karaca, Kişisel Görüşme, 16 Temmuz 2023.

546 • TASAVVUF MÛSİKÎSİ DERNEKLERİ FEDERASYONU'NUN
TÜRK DİN MÛSİKÎSİ UYGULAMALARI

miş ise akşam ile yatsı namazı lokma²⁰ görülmekte yani çorba veya yemek yenilmektedir. Akabinde yatsı namazının farzından sonra tesbihattan önce 3 defa estağfirullah 6 defa kelime-i tevhid çekilir. Bu bölümler rast, uşşak, seğah ve hicaz makamlarıyla nağmeli okunur.²¹ Bu kelime-i tevhidler aşağıda gösterildiği şekildedir.²²

NAMAZ TEVHİDİ

Makam:Rast

Kaynak Kişi:Ramazan Söyler
Derleyen:Mustafa Asım Akkuş

Şekil 1. Rast Namaz Tevhidi

NAMAZ TEVHİDİ

Makam:Uşşak

Kaynak Kişi:Ramazan Söyler
Derleyen:Mustafa Asım Akkuş

Şekil 2. Uşşak Namaz Tevhidi

NAMAZ TEVHİDİ

Makam:Segâh

Kaynak Kişi:Ramazan Söyler
Derleyen:Mustafa Asım Akkuş

Şekil 3. Segâh Namaz Tevhidi

²⁰ Bu konuda bk. Ethem Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, ed. Erhan Güngör (İstanbul: Anka Yayınları, 2014), "Lokma" 402.

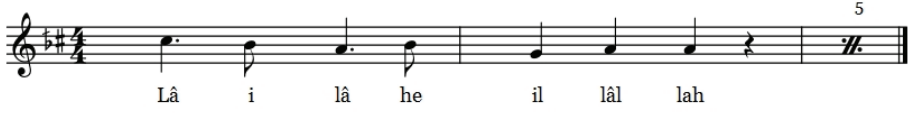
²¹ Makalede zikredilen makamlar hakkında geniş bilgi için bk. İsmail Hakkı Özkan, *Türk Musikisi Nazariyatı ve Uzülleri, Kudüm Velveleleri*, (İstanbul: Ötüken Yayınları, 2006); M. Ekrem Karadeniz, *Türk Mûsikîsinin Nazariye ve Esasları*, (İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları, 2012); Muhammet Sevinç, *Tevfik Rıza'nın "Söz Ve Saz" adlı Yazma Eserinin 1. kitabı Olan "Türk Mûsikîsi Nazariyatı Ve Usulleri" bölümünün günümüz Türkçesine çevirimi*, (İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2013).

²² Söyler, Kişisel Görüşme. 08 Temmuz 2023.

NAMAZ TEVHİDİ

Makam:Hicaz

Kaynak Kişi:Ramazan Söyler
Derleyen:Mustafa Asım Akkuş

Şekil 4. Hicaz Namaz Tevhidi

Yatsı namazının ardından hatm-i cem yapılmaktadır. Hatm-i cem için cemaat daire şekli alır. Eğer halkada 41 kişi varsa devrân zikri yapılacak şekilde halka şeklinde oturulur. Zikri idâre eden şeyh efendi ya da vekil tayin ettiği kişi halkanın ortasında oturur ve zikri oradan yönetir. Hatm-i ceme aşr-ı şerifle başlanır. Ardından üç İhlas bir Felak ve Fatihâ'dan sonra geçmiş şeyh efendilere bağışlanır. Ardından zikri idare eden tarafından Ahzab Sûresi 56. Ayet okunur. Ardından râbîta-i mevt²³ yapılır ve dervişler iç muhasebe yapar geçmiş ömründeki amellerini muhakeme eder. Sonunda Kelime-i Şehâdet getirilir. Şeyh efendi ile birlikte dervişân 33 defa Besmele-i Şerif çeker. Besmenin melodisi aşağıda gösterildiği şekildedir.

BESMELE

Makam:Uşşak

Kaynak Kişi:Ramazan Söyler
Derleyen:Mustafa Asım Akkuş

Şekil 5. Besmele

Şeyh efendi genellikle besmeleyi tek sese düşürür. Genellikle düğâh karar olarak kalınan bu tek sestem daha sonra melodisiz olarak nefese geçilerek besmeleye devam edilir. Ardından 19 defa tövbe-i istiğfar yapılır. Peşinden kelime-i tevhid ile başlanılır. Çoğu zaman direk Kelime-i Tevhid ile başlanılır. Şeyh efendi gerekli görürse besmele-i şerif ile başlar. Kelime-i Tevhid'de Cerrâhîlik'te de okunan uşşak, sûznak, rast, hüzzam gibi makamlarda kadim bestesi olan tevhidler okunur. Bu makamlardan birinden seçilen tevhid dışında o gün başka makamda tevhid okunmaz. Bu arada zâkirân bu melodiye devam

²³ Bu konuda bk. Safer Dal, *Istalahât-ı Sofiyye fî Vatan-ı Asliyye*, ed. Derya Çakır Baş (İstanbul: Kırk Kandil Yayınları, 2013), "Râbîta" 317.

ederken şeyh efendi ya da dervişânın takdir ettiği bir derviş dört büyük meşâ-yihi zikrederek uşşak kadim besteyi okur. Bu isimler Abdülkadir Geylani, Ahmed Er-Rifâî, Ahmed El-Bedevî ve İbrahim Düssûkî'dir.²⁴ Bu sırada zâkirbaşı ve birkaç hanende bir oktav üstten aynı besteyi "Aşkın ile Âşıklar" güftesiyle okumaya başlarlar. 99 defa okunan tevhitte sonra tövbe-i nasûha geçilir ve istiğfar edilir. Şeyh efendinin takdir ettiği anda herhangi bir melodik zenginliği olmayan örneğin la akord düz nota kelime-i tevhide geçilebilir. Bu sırada hanendeden kaside okumada mâhir olan bir zâkir tarafından kaside icrâ edilir. Bu kaside tevhide başlanırken ki seçilen beste-i kadimlerden hangi makamda seçilmişse o ve benzeri makamlarda okunur. Eğer perde kaldırma yapılacaksa perde kaldırma kabiliyetine haiz hanende zakirân perde kaldırma yapar. Perde kaldırma kaldırılan perde o perdeye ait makamı yapmakla ya da her perde de tek makam yapmaktan ibarettir. Genellikle her perdede uşşak makamı yapılması tercih edilir. Perde kaldırmadan sonra nefesli tevhide geçilir. Nefesli tevhid devam ederken durmadan kıyama geçilir. Kıyama geçildikten sonra genellikle "Hayy" esmasına geçilir. "Hayy" esmâsına yavaş bir metronomla başlanır. Burada şeyh efendi neva makamında ilahiler okunmasını ister."Vakt-i Seherde" ve "Halet ile Bana" gibi eserler icrâ edilir. Ve ritmik olarak kademeli "Hayy" esmâsı artırılır. Akabinde devrân şeklinde dönülecekse bu sefer daire çizerek "Hayy" esmâsı zikri yapılır. Uşşâkî ve Cerrâhîlerde devrânda önce sol ayak öne atılırken Cevherîlik'te sağ ayak öne atılır ve bu şekilde devrân olur. Saat yönünün tersine bir dönme söz konusudur. Tıpkı Kâbe'de tavaf yönünde olduğu gibi burda da bir dönme söz konusudur. Bu sebeple yeterli sayıya sahip olunursa 7 defa dönülür. Kâbe'yi yedi defa dönmedeki manaya işaret edilir. Yeterli sayı yoksa dörtte tamamlanır. "Hayy" esmasından sonra "Hu" esmâsı ya da "Allah Allah Hayy" esması yapılır. Akabinde bitirilir ve dua yapılır. Bu arada iki ya da üç kişi tarafından salâ okunur ve Fatiha okunarak bitirilir. Fatihâ'dan sonra kendilerine mahsus salâvatı okurlar. Cerrâhîlik'teki gibi ağır okunmaz ve vurgulu okunur. Salâvatlar, icrâ edilen Kur'ân, tevhid, kaside ya da diğer türlerdeki okunan makamlara göre çeşitlilik gösterir. Genellikle rast, uşşak, segâh makamında salâvat okunur. Cevherîliğe mahsus salâvat besteleri aşağıda gösterildiği şekildedir.²⁵

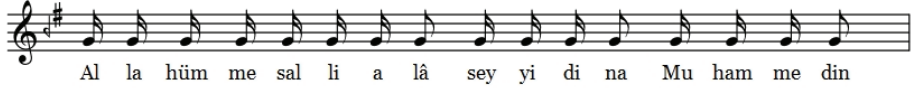
²⁴ Nota için bk. Mustafa Asım Akkuş, *Cerrahilik'te Dini Musiki* (Ankara: Fecr Yayınları, 2023), 52-57.

²⁵ Söyler, Kişisel Görüşme. 08 Temmuz 2023.

SALÂVÂT

Makam:Rast

Kaynak Kişi:Ramazan Söyler
Derleyen:Mustafa Asım Akkuş

Şekil 6. Rast Salâvât

SALÂVÂT

Makam:Uşşak

Kaynak Kişi:Ramazan Söyler
Derleyen:Mustafa Asım Akkuş

Şekil 7. Uşşak Salâvât

SALÂVÂT

Makam:Segâh

Kaynak Kişi:Ramazan Söyler
Derleyen:Mustafa Asım Akkuş

Şekil 8. Segâh Salâvât

SALÂVÂT

Makam:Hicaz

Kaynak Kişi:Ramazan Söyler
Derleyen:Mustafa Asım Akkuş

Al la hüme sal li a lâ sey yi di nâ Mu ham me din

ve a lâ a li hi ve sah bi hi ve sel lim

Şekil 9. Hicaz Salâvât

2.1. Meşk Akşamları ve Mübarek Gece Merasimleri

Cevherîlik'te meşk geleneği diğer tekkelerdeki gibi sazlar eşliğinde olmaktadır. Meşkler saat usûlüne göre yapılır. Vakte göre yapılmaz. Yani namaz vakitleri esas alınarak değil daha çok akşam vakti tekkenin belirlediği saatte yapılır. Meşk usûlünde meşke başlanmadan önce derviş kudümzen, şeyh efendinin bulunduğu yere doğru ilerler ve ona ta'zim eder ve izin ister. Akabinde şeyh efendinin onayıyla meşke başlanır. Meşke metronom olarak yavaş eserlerden hızlıya doğru başlanır. Meşke taksimle girizgâh yapılır. İki ya da üç eser ağır orta hızda okunur. Tek makamda meşk yapılacaksa ara taksim yapılır. Eğer birden fazla makam varsa değişen makamın başında mutlaka taksim yapılır. Meşkte genellikle kanun, ud, ney ve kudüm sazandeleri hazır bulunur. Meşkte farklı makamlarda ilahi, tevşih, şugul, nefes, mersiye vb. birçok Türk din mûsikîsi formu okunur. Cevherîlik'te sadece tekkeye mahsus eserler değil diğer tekkelere mahsus eserlerinde icrâ edildiği bilinmektedir. Bu da tekkeler arasındaki etkileşimin kaçınılmaz olduğunun bir göstergesidir. Meşkin bitiminden itibaren zikre geçilir. Ve yukarıdaki bölümde zikrettiğimiz zikir usûlü yapılır. Kelime-i Tevhid ya da "Hayy Allah Hay" esması okunur ardından "Hayy" esması ile bitirilir. Sonunda zikre mahsus yukarıda notaları verilen meşke uygun olan makamdaki salâvât okunur.²⁶

Genellikle özel gün ve gecelerde de Cevherîlik'te tekkede toplanılır. Cevherîlik'te Kandil gecelerinde mevlid okuma geleneği vardır. Mevlid-i Şerif' sesi güzel bir derviş tarafından okunur. Devamında ilahiler okunur ve zik-

²⁶ Söyler, Kişisel Görüşme. 08 Temmuz 2023.

rullah yapılır. Kandil geceleri tekkede toplanma geleneğinin yapılmadığı da olmuştur. Bu durum şeyh efendinin takdirindedir.

Ramazan akşamlarında da Cevherî tekkesinde buluşulur. Teravihlerin de kılındığı tekkede haftasonları “Enderun Terâvih Tertibi” yapılır. Bu tertibe göre Rast, Uşşak, Sabâ, Evc, Acemaşiran makam sıralamasına göre teravih kılınır. Teravih sırasında aralarda ilahilerin de okunduğu bilinmektedir. Bu tertibin Cevherîlik dışında Cerrâhîlik gibi İstanbul tekkeleri ve camilerinde okunduğu da bilinmektedir.²⁷

2.2. Cevherî İlahiler

Yapılan araştırmalar neticesinde federasyonun üyelerinden Ramazan Söyler tarafından yazılmış tekkenin arşivinden elde edilen kayıtlar neticesinde tekkeye mahsus 15 ilahiye rastlanılmış ve bunlar notaya alınmıştır. Tespit edilen bu ilahiler daha önce hiçbir yerde yayınlanmamış olup bu çalışmayla ortaya çıkarılmış olan eserlerdir. İlahilerin notaları aşağıda gösterildiği şekildedir.

---

²⁷ Detaylı bilgi için bk. Hakan Alvan - Türkan Alvan, *Saz ve Söz Meclisi* (İstanbul: Şule Yayınları, 2019), 304.

552 • TASAVVUF MÛSİKÎSİ DERNEKLERİ FEDERASYONU'NUN
TÜRK DİN MÛSİKÎSİ UYGULAMALARI

Taşdı rahmet deryâsı

Usûl:Sofyan
Makam:Uşşak

Güfte:Yûnus Emre
Beste:Ramazan Söyler
Notaya Alan:Mustafa Asım Akkuş

Taşdı rahmet der yâ sı Gar kol du cüm le â sı
Da ğı ta şı yol ey ler Sul tan la rı ku ley ler

Dört ki tâ bın mâ na sı Lâ i lâ he il lâ l lah
Gö nül le ri bol ey ler Lâ i lâ he il lâ l lah

Bu dur mâ na nın ha sı Si ler kal bin den pa sı
Yû nus da bu nu de di Yan dı yü rek ten o du

İ s mi â zam du â sı Lâ i lâ he il lâ l lah
Mev la nin gü zel a dı Lâ i lâ he il lâ l lah

Taşdı rahmet deryâsı
Gark oldu cümle âsi
Dört kitabın mânası
Lâ ilâhe illâllah

Dağ taş yol eyler
Sultanları kul eyler
Gönülleri bol eyler
Lâ ilâhe illâllah

Budur mânanın hası
Siler kalbinden pası
İsm-i âzam duası
Lâ ilâhe illâllah

Yûnus da bunu dedi
Yandı yürekte odu
Mevlânın güzel adı
Lâ ilâhe illâllah

Şekil 10. Uşşak İlâhi (Taşdı Rahmet Deryası)

Seni seven âşıklarn

Usûl:Sofyan
Makam:BestenigârGüfte:Eşrefoğlu Rûmi
Beste:Adem Ağâhoğlu
Kaynak Kişi:Ramazan Söyler
Notaya Alan:Mustafa Asım Akkuş

Se ni sev en â şık la rın
Eş ref oğ lu rû mi se nin

Gö zü ya şı din mez i miş
Yan sın aşk o du na ca nın

Sen ni mak sûd e di nen ler
Aşk o du na yan mı ya nın

Dün ya ah ret an maz i miş
Kal bi sâ fi ol maz i miş

Seni seven âşıklarn
Gözü yaşı dinmez imiş
Seni maksûd edinenler
Dünya ahret anmaz imiş

Gönlün sana verenlerin
Eli sana erenlerin
Gözü seni görenlerin
Devranları dönmez imiş

Ölmez imiş âşık canı
hiç çürümez imiş teni
Aşk her kimi kıldı fâni
Ana zevâl ermez imiş

Eşrefoğlu Rûmi senin
Yansın aşk oduna canın
Aşk oduna yanmıyanın
Kalbi sâfi olmaz imiş

Şekil 11. Bestenigâr İlâhi (Seni Seven Aşıkların)

554 • TASAVVUF MÛSİKÎSİ DERNEKLERİ FEDERASYONU'NUN
TÛRK DİN MÛSİKÎSİ UYGULAMALARI

N'oldu Bu Gönüm

Usûl:Sofyan
Makam:Beyati

Güfte:Hafız Abdullah Nazırlı
Beste:Adem Ağahoğlu
Kaynak Kişi:Ramazan Söyler
Notaya Alan:Mustafa Asım Akkuş

Nol du bu gön lüm nol du bu gön lüm
Coş tu bu gön lüm coş tu bu gön lüm

Der de gi rif tar ol du bu gön lüm
Baş ka di yâ re göç tü bu gön lüm

Dur mu yor bir an bi ka rar ol du
Öy le bir yâ re düş tü ki gön lüm

Göz le ri ağ lar ol du bu gön lüm ol du bu gön lüm
Dost i le ağ yâr ol du bu gön lüm ol du bu gön lüm

Bir ley le mec nûn ol du da dur maz
Küs tü ağ yâ re söy le mez ol du

Öy le bir hâl ki bir ye re sığ man
Dost i le soh bet ey le mez ol du

Â le me küs müş kim se yi sor maz
Naz lı yı ar tük din le mez ol du

Si ne mi dağ lar ol du bu gön lüm ol du bu gön lüm
Mes ke ni dağ lar ol du bu gön lüm ol du bu gön lüm

Şekil 12. Beyati İlâhi (N'oldu Bu Gönüm)

Hû diyelim

Usûl:Sofyan
Makam:HicazGüfte:Tarık Genç
Beste:Ramazan Söyler
Notaya Alan:Mustafa Asım Akkuş

Dil ler Hakk Hakk de yu de yu
Ka pı la rı a çan Rah man
Kut lu can lar ge lin be ri
Â ri fin i çin de i man
Yol gös te re him met nû ru
Zer re kür re â yân be yân
Hiz met e de lim Hû de yu
Hiz met e de lim Hû de yu
Al lah Al lah il lal lah
Al lah Al lah il lal lah
Nur Mu ham med sal lal lah
Lâ i lâ he il lal lah

Diller Hakk Hakk deyu deyu
Kutlu canlar gelin beri
Yol göstere himmet nûru
Hizmet edelim Hû deyu

Gözüme Pîr'im görünür
Bu yolda aşkla yürünür
Benlik hiçliğe bürünür
Hizmet edelim Hû deyu

Kapıları açan Rahman
Ârifin içinde inan
Zerre kürre ayân beyân
Hizmet edelim Hû deyu

Şekil 13. Hicaz İlâhi (Hû Diyelim)

556 • TASAVVUF MÛSİKÎSİ DERNEKLERİ FEDERASYONU'NUN
TÛRK DİN MÛSİKÎSİ UYGULAMALARI

Gelmişiz kapına niyâzımızla

Usûl:Düyek
Makam:Neva

Güfte:Tarık Genç
Beste:Fatih Karaca
Kaynak Kişi:Ramazan Söyler
Notaya Alan:Mustafa Asım Akkuş

3/8

gel mi şiz ka pı na
Yü nus o du nu yuz

1. 2.

3
ni yâ zı mız la la
düz dür ö zü müz müz

6
Hem â ciz hem gir yân
Rah met ka pı sı na

8
der viş le riz biz
dön müş yü zü müz

10
Hem â ciz hem gir yan
Rah met ka pı sı na

12
der viş le riz biz
dön müş yü zü müz

14
Her da im der di le
Mağ fi ret ü mi di

Şekil 14. Neva İlâhi -1 (Gelmişiz Kapına Niyâzımızla)

16
ya nıp ya kı lan
yük lü sö zü müz

18
Her da im der di le
Mağ fi ret ü mi di

20
ya nıp ya kı lan
yük lü sö zü müz

22
Ka di ri Ri fâ i
Ka di ri Ri fâ i
1. 2.

24
Cev he ri le riz riz
Cev he ri le riz riz

Gelmişiz kapına niyâzımızla
Hem âciz hem giryân dervişleriz biz
Her dâim derd ile yanıp yakılan
Kadiri Rifâi Cevherileriz

Aşk oduna yanan yakılan biziz
Ulu peygambere aşık ümmetiz
Varlıkta yoklukta kalmışız biz
Kadiri Rifâi Cevherileriz

Yûnus odunuyuz düzdür özümüz
Rahmet kapısına dönmüş yüzümüz
Mağfîret ümidi yüklü sözümüz
Kadiri Rifâi Cevherileriz

558 . TASAVVUF MÛSİKÎSİ DERNEKLERİ FEDERASYONU'NUN
TÛRK DİN MÛSİKÎSİ UYGULAMALARI

Derviş

Usûl:Sofyan
Makam:Muhayyer Kürdi

Güfte:Sinan Söyler
Beste:Ramazan Söyler
Notaya Alan:Mustafa Asım Akkuş

Ben ben de mi yem dost lar
Ya nan be den sa nır sın
Aşk o du ben de ol sun
Ağ lar hâ lin ya nar sın
Ki mi ben der ki mi post
Cev he ri nin yo lun da
Şâh dan der viş o lur mu
Yâr sız der viş o lur mu

Ben bendemiyem dostlar
Aşk odu bende olsun
Kimi ben der kimi post
Şâhdan derviş olur mu

Dünya yüktür mürşide
Hâl yoldur ol müride
Tekke boştur dertsiz
Dertsiz derviş olur mu

Yanan beden sınırsın
Ağlar halin yanarsın
Cevheri'nin yolunda
Yârsız derviş olur mu

Cumâ namazın kılar
Şol beden yetti sanar
Nefsini tatmin eder
Odsuz derviş olur mu

Bilmek hiç yoktur bizde
Aşıklar bilmez hîle
Benlik davasın güden
Kâmil derviş olur mu

Şekil 16. Muhayyer Kürdi İlâhi (Derviş)

Cümlelerin mahbûbu sensin

Usûl: Dîvâk
Makam: Neva

Güfte: Bezcizâde Muhyeddin Efendi
Beste: Fatih Karaca
Kaynak Kişi: Ramazan Söyler
Notaya Alan: Mustafa Asım Akkuş

Cüm le nin mah bû bu sen sin ey Ha bi
 Nû ri şem sin â le me ver di zi yâ
 1. bi e ze li bi e ze li Cüm le Yû suf
 kal be e bed kal be e bed Bu ke lam ol
 2. lar i çin de ey gü zel ler gü ze li
 du mü zey yen dür ri nâ tın dü ze li
 1. Kü n tü ken zen sa na dır mat lâ bı a lâ
 Ol du uş şâk gö zü gir yân di li bür yân
 2. sen sin lâ bı a lâ sen sin
 ey Hâ bib di li bür yân ey Ha bib
 16. Maz ha rı zâ tı Hü dâ sın
 Ol du mec nû nu di vâ ne
 18. nak şı rû hun ya za h
 Muh yî hüs nün se ze li

Şekil 17. Neva İlâhi (Cümlelerin Mahbûbu Sensin)

560 • TASAVVUF MÛSİKÎSİ DERNEKLERİ FEDERASYONU'NUN
TÛRK DİN MÛSİKÎSİ UYGULAMALARI

Pîrim Cevherî

Usûl:Nim Sofyan
Makam:Hüzzam

Güfte:Tarık Genç
Beste:Ramazan Söyler
Notaya Alan:Mustafa Asım Akkuş

Sen siz ni de rim Hû der in le rim
Ku lun di le ği Cen net çi çe ği

5 Yo lun bek le rim Pî rim Cev he ri
Gös ter ger çe ği Pî rim Cev he ri

9 Yo lun bek le rim Pî rim Cev he ri
Gös ter ger çe ği Pî rim Cev he ri

13 Han nân Al lah Men nân Al lah
Han nân Al lah Men nân Al lah

17 Yâ Muh yed din Şey en lil lah
Yâ Cev he ri Şey en lil lah

Sensiz niderim
Hû der inlerim
Yolun beklerim
Pîrim Cevherî

Hoştur dervişlik
Yolum kardeşlik
Hakta birleştik
Pîrim Cevheri

Yaştır gözlerim
Haktır sözlerim
Yolun gözlerim
Pîrim Cevherî

Kulun dileği
Cennet çiçeği
Göster gerçeği
Pîrim Cevheri

Edeple yaklaş
Dile gelir taş
Ol bana yoldaş
Pîrim Cevherî

Şekil 18. Hüzzam İlâhi (Pîrim Cevherî)

Biz ezelden beri devrâna gireriz

Usûl: Sofyan
Makam: GerdâniyeGüfte: Ahmet Albay (Cevheri)
Beste: Adem Ağâhoğlu
Kaynak Kişi: Ramazan Söyler
Notaya Alan: Mustafa Asım Akkuş

Biz e zel den be ri dev râ
Pi ri miz dir hem Ne bi miz

na gi re riz dev râ na
dir Mu ham med Mus ta fâ

El bi ze gü ler biz dev râ
Sıd dık la rın yo lu dur hem

na gi re riz dev râ na
de â san dır yo lu muz

Biz Ka di ri yiz hem Ru fâ i
Şe fa a ti Ab dül ka dir

hem de Cev he ri Hû Hû
hem de Ru fâ i Hû Hû

Biz e zel den be ri dev râ
Cev he ri yiz üm met ol mak

na gi re riz dev râ na dev râ na
i çin Hû de riz Hû Hû riz Hû Hû

Biz ezelden beri devrâna gireriz
El bize güler biz devrâna gireriz
Biz Kadiri'yiz hem Rufâi hem de Cevheri
Biz ezelden beri devrâna gireriz

Pirimizdir hem Nebi'mizdir Muhammed Mustafa
Siddık'ların yoludur hem de âsandır yolumuz
Şefâat-i Abdülkadir hem de Rufâi
Cevheri'yiz ümmet olmak için Hû deriz

Şekil 19. Gerdâniye İlâhi (Biz Ezelden Beri Devrâna Gireriz)

562 • TASAVVUF MÛSİKÎSİ DERNEKLERİ FEDERASYONU'NUN
TÛRK DİN MÛSİKÎSİ UYGULAMALARI

Nideyin gönül seni

Usûl:Sofyan
Makam:Beyati

Güfte:Aziz Mahmut Hüdâyi
Beste:Adem Ağâhoğlu
Kaynak Kişi:Ramazan Söyler
Notaya Alan:Mustafa Asım Akkuş

Aş ka dü şür dün ken dü zün
Her gün Hak dan ih san o la

Ney le ye yin gö nül se ni
Her müş kil iş â san o la

Bir ol du ge cen gün dü zün
Her der di ne der mân o di la

Ah ni de yin gö nül se ni
Ney le ye yin gö nül se ni

Dü şe li aş kı na yâ rın
Mâ şuk dan e ri cek ke mend

Yer de gök te yok ka râ rın
Uş şâ kı ey ler kay dü bend

git ti el den ih ti ya rın
Nît sin Hü dâ yi der di mend

Ney le ye yin gö nül se ni
Ah ni de yin gö nül se ni

Şekil 20. Beyati İlâhi (Nideyin Gönül Seni)

Âşık nârda yanmaz imiş

Usûl: Yürük Semâi
Makam: Muhayyer kürdi

Güfte: Mehmet Birgül
Beste: Ramazan Söyler
Notaya Alan: Mustafa Asım AKKUŞ

1.

Â şık nâr da yan maz i miş Aş kın nâ rın
Gö zün ya şı din mez i miş Â bı tev bey
Kul der ten u san maz i miş Der di ni der

2.

de yan ma dan Aş kın nâ rın da yan ma dan
le yun ma dan Â bı tev bey le yun ma dan
man san ma dan Der di ni der mân san ma dan

7.

Kul Rab bi ni an maz i miş Al lah ku lu
A lın ye re in mez i miş Hak rah me ti
Gö nül der di on maz i miş Mür şid ba ğı

10.

nu an ma dan
ni sun ma dan
na kon ma dan

Âşık nârda yanmaz imiş
Aşkın nârında yanmadan
Kul Rabbini anmaz imiş
Allah kulunu anmadan

Gözün yaşı dinmez imiş
Âb-ı tevbeyle yunmadan
Alın yere inmez imiş
Hak rahmetini sunmadan

Kul dertten usanmaz imiş
Derdini derman sanmadan
Gönül derdi onmaz imiş
Mürşid bağına konmadan

Şekil 21. Muhayyer Kürdî İlâhi (Âşık Nârda Yanmaz İmiş)

564 • TASAVVUF MÛSİKÎSİ DERNEKLERİ FEDERASYONU'NUN
TÛRK DİN MÛSİKÎSİ UYGULAMALARI

Adı mâşûka safâ

Usûl:Sofyan
Makam:Hüseyni

Güfte:Mehmet Birgül
Beste:Fatih Karaca
Kaynak Kişi:Ramazan Söyler
Notaya Alan:Mustafa Asım Akkuş

1.

A dı mâ şu ka sa fâ Mu ham med Mus ta fâ dır

2.

Mu ham med Mus ta fâ dır

3.

Rû yi sad rı ma şı fâ Mu ham med Mus
Lev lâ ke nin es râ rı Mu ham med Mus

4.

ta fâ dır Rû yi sad rı ma şı fa
ta fâ dır Lev lâ ke nin es râ rı

5.

Mu ham med Mus ta fâ dır Hak sù re tin
Mu ham med Mus ta fâ dır

6.

1.

iz hâ rı Cüm le es mâ maz ha rı

7.

2.

Cüm le es mâ maz ha rı

Şekil 22. Hüseynî İlâhi (Adı Mâşûka Safâ)

Bu dünyaya verme gönül

Usûl: Sofyan
Makam: Bestenigâr

Güfte: Eşrefoğlu Rûmi
Beste: Adem Ağâhoğlu
Kaynak Kişi: Ramazan Söyler
Notaya Alan: Mustafa Asım Akkuş

Bu dün ya ya ver me gö nül
 Â şık la rın gö nül ku şu
 Dün ya sa na ka lır de ğil
 Düş mez dün ya tu za ğı na
 Dün ya se ven dost ka tı na
 Ger çek e ren bu dün ya yı
 Yüz a ğıy la va rır ge lir
 Hiç mu ha le a lır de ğil
 Bu dün ya nın mu hab be ti
 Eş ref oğ lu Rû mi sen de
 Şol a ğu lu bal gi bi dir
 E ğer şa ha mah rem i sen
 Şol a ğu lu bal gi bi dir
 E ğer şa ha mah rem i sen
 A ğu şu bi le ol ba la
 Him me tin gö zü ne kev neyn
 Par ma ğı nı ba nar de ğil
 Zer re den lü ge lir de ğil

Şekil 23. Bestenigâr İlâhi (Bu Dünyaya Verme Gönül)

566 • TASAVVUF MÛSİKÎSİ DERNEKLERİ FEDERASYONU'NUN
TÛRK DİN MÛSİKÎSİ UYGULAMALARI

Ben dost hevâsına düştüm

Usûl: Sofyan
Makam: Bestenigâr

Güfte: Eşrefoğlu Rûmi
Beste: Adem Ağâhoğlu
Kaynak Kişi: Ramazan Söyler
Notaya Alan: Mustafa Asım Akkuş

Ben dost he vâ sı na düş tüm
Ben uy ku mu fik ret me zem
Ger çi sû ret te in sa nım
Ben Eş ref oğ lu Rû mi yem

Öz ge he vâ ne me ge rek
Düş gö rüp tâ bir et me zem
Ben sul ta nı in sü ca nım
Ben bâ ki yem ben ka di mem

Ba şım da dost sev da sı var
Ben gel me zem ben git me zem
Ben fa ri gi dü ci ha nım
Ben ol mür gi lâ hu ti yim

Da hi sev da ne me ge rek
Be ka fe na ne me ge rek
İş bu gav ga ne me ge rek
Ar zu se mâ ne me ge rek

Şekil 24. Bestenigâr İlâhi (Ben Dost Hevâsına Düştüm)

Himmet yâ Cevherî

Usûl:Düyek
Makam:HicazGüfte:Tarık Genç
Beste ve Notaya Alan:Mustafa Asım Akkuş

Yâ haz re ti şey hü nâ Him met yâ Hû

1. Cev he ri (Saz.....) 2. Cev he ri (Saz.....)

6. Gel dik se nin ka pı na Him met yâ Hû

9. Cev he ri (Saz.....) 2. Cev he ri (Saz.....)

11. Te vâ zu des tû ru muz Biz aş kın o

14. du nu yuz du nu yuz (Saz.....)

16. Hakk yo lun yol cu su yuz Him met yâ Hû

19. Cev he ri (Saz.....) 2. Cev he ri

Yâ Hazreti şeyhunâ
Himmet yâ Hû Cevherî
Geldik senin kapına
Himmet yâ Hû Cevherî

Tevâzû destûrumuz
Biz aşkın odunuyuz
Hakk yolun yolcusuyuz
Himmet yâ Hû Cevherî

Derviş Târık affola
Hakk'ın has kulu ola
Yolu hep Hakk'ı bula
Himmet yâ Hû Cevherî

Şekil 25. Hicaz İlâhi (Himmet Yâ Cevherî)

Sonuç

Mûsikîye tekkelerinde aktif yer veren Cevherîlik, zikirlerinde ve meşklerinde mûsikî uygulamalarıyla kendine mahsus bir özellik taşımaktadır. Bizim de bu çalışmayı yapmamıza vesile olan, Cevherîliğin Türk din mûsikîsi ve tekke mûsikîsi ile ilişkisinin olmasıdır. Zikirlerinde kendilerine ait besteleri olan tesbihât ve salâvat tespit edilmiştir. Bunlar Cevherîliğin zâkirbaşısı Ramazan Söyler ile yapılan mülâkât ve Söyler'in verdiği arşiv ses kayıtları vesilesiyle notaya alınmıştır. Zikirlerinde daire, bendir, erbâne gibi ritim sazlarını kullanırken ilâhiler okunduğu görülmüştür. Zikir sırasında ilâhiler ile birlikte dönüşümlü olarak kaside okunduğu ve perde kaldırmaların yapıldığı tespit edilmiştir. Bu uygulama yapılırken eserlerin aynı ya da benzer makamlardan seçilmesi makamsal uyum konusundaki hassasiyeti ortaya koymaktadır. Bu bağlamda bu uygulamalar dervişlerin mûsikî bilgi seviyesini göstermesi açısından önem arz etmektedir. Eserler icrâ edilirken ritmin zikirle senkron içerisinde olduğu görülmüştür. Bu özelliğin olması Cevherîliğin dervişlerinin usûl-zikir ilişkisi açısından başarılı bir altyapısının olduğunu da göstermektedir.

Meşk uygulamalarında da aktif bir tekke olan Cevherîlik kanun, ney, ud, kudüm erbâne, bendir vb. sazları aktif olarak kullanmaktadır. Meşklerde sazların kullanılması, dervişlerin icrâlarını kolaylaştırmakta ve müzikal duyumlarını geliştirmektedir.

Cevherî tekkesinden elden edilen veriler neticesinde 2023 yılı itibâriyle zikir uygulamalarında rast, uşşak, segah, hicaz makamındaki namaz tevhide ve salâvat tespit edilip notaya alınmıştır. Zikrin içerisindeki kendine mahsus melodiler ve okunan kaside, ilâhi, tevşih, şuşul v.b. formlar tespit edilmiştir. Bununla birlikte zikir içerisinde ve meşkte icrâ edilen tekkeye mahsus on beş özgün ilâhi tespit edilip notaya alınmıştır.

Kaynaklar/References

- Akkuş, Mustafa Asım. *Cerrahilik'te Dinî Musiki*. Ankara: Fecr Yayınları, 2023.
- Akkuş, Mustafa Asım. "Kâdirîlik". *Türk Din Mûsikîsi*. ed. Mehmet Tıraşçı. 179-191. Ankara: Nobel Yayınları, 2023.
- Alvan, Türkan - Alvan, Hakan. *Saz ve Söz Meclisi*. İstanbul: Şule Yayınları, 2. Basım, 2019.
- Çakır, Adalet. "Kâdiriyye" *Türkiye'de Tarikatlar*. ed. Semih Ceyhan. 139-220. İstanbul: İSAM Yayınları, 2015.
- Cebecioğlu, Ethem. *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*. ed. Erhan Güngör. İstanbul: Anka Yayınları, 2014.
- Çiçek, Yakup. "Tibyânü Vesâilî'l Hakâik". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 41/128-129. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.

- Dal, Safer. *Istalahât-ı Sofiyye fî Vatan-ı Asliyye*. ed. Derya Çakır Baş. İstanbul: Kırk Kandil Yayınları, 2013.
- İz, Mahir. *Tasavvuf Mahiyeti, Büyükleri ve Tarikatler*. İstanbul: Med Yayınları, 1981.
- Karadeniz, M. Ekrem. *Türk Mûsikîsinin Nazariye ve Esasları*. İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları, 2012.
- Kuşeyrî, Abdülkerim. *Kuşeyrî Risâlesi*. İstanbul: Semerkand Yayınları, 2017.
- Öngören, Reşat. "Rûmiyye". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 35/240-242. İstanbul: TDV Yayınları, 2008.
- Özkan, İsmail Hakkı. *Türk Musikisi Nazariyatı ve Usülleri, Kudüm Velveleleri*. İstanbul: Ötüken Yayınları, 2006.
- Öztürk, Ergün. *Ahmed Er-Rifâi ve Rifâiyye Tarikatı*. Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2021.
- Sevinç, Muhammet. *Tevfik Rıza'nın "Söz Ve Saz" adlı Yazma Eserinin 1. kitabı Olan "Türk Mûsikîsi Nazariyatı Ve Usülleri" bölümünün günümüz Türkçesine çevirimi*. İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2013.
- Tahralı, Mustafa. "Rifâiyye" *Türkiye'de Tarikatlar*, ed. Semih Ceyhan. 293-299. İstanbul: İSAM Yayınları, 2015.
- Uludağ, Süleyman. *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: Kabalcı Yayınları, 2012.
- Yılmaz, Osman. *Rifâi Tarikatında Türk Din Mûsikî Geleneği*. Ankara: Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2023.
- Yücer, Hür Mahmut. *Osmanlı Toplumunda Tasavvuf*. İstanbul: İnsan Yayınları, 2004.

TÜRKİYE’DE DİNİ YÖNELİMLİ GELENEKSEL ŞİFACILARIN ÇALIŞMA DENEYİMLERİ, RUH SAĞLIĞI ALANINA VE UZMANLARINA YÖNELİK GÖRÜŞLERİ

Esra ERAYDİN* - Gamze ÖZBAYRAK** - Ömer Miraç YAMAN***

Öz

Bu çalışma, cin çarpması, nazar değmesi ve okuma konularında uzmanlaşmış şifacıların ruh sağlığı uzmanlarına yönelik bakış açılarını ve ruh sağlığı uzmanlarıyla iş birliği yapıp yapmadıklarını incelemeyi amaçlamaktadır. Nitel araştırma yöntemi kullanılarak derinlemesine mülakat ve gözlem teknikleriyle 20 şifacıdan veri toplanmıştır. Elde edilen veriler Maxqda 2022 Nitel Veri Analiz Programı’nda betimsel analiz yöntemiyle analiz edilmiştir. Araştırma sonuçlarına göre, katılımcıların ruhsal ve manevi temelli sorunlar için gelen bireyler ile ilgilendikleri, uyguladıkları manevi tedavi yöntemlerinin etkilerinin ne olduğu, başvuran kişileri geri takip süreçlerinin nasıl ilerlediği belirlenmiştir. Ayrıca katılımcıların genellikle ruh sağlığı uzmanlarına olumlu bir

---

* Yüksek Lisans Öğrencisi, İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Psikoloji

e-posta: psikologesraeraydin@gmail.com, ORCID: 0009-0004-6922-8668

** Doktora Öğrencisi, İstanbul Üniversitesi-Cerrahpaşa, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Sosyal Hizmet Bölümü

e-posta: ozbayrakgamze.tr@gmail.com, ORCID: 0000-0003-0636-0683

*** Prof. Dr. İstanbul Üniversitesi-Cerrahpaşa, Sağlık Bilimleri Fakültesi, Sosyal Hizmet Bölümü

e-posta: omermirac@gmail.com, ORCID: 0000-0001-9989-8575

Atıf/Cite as: Eraydin, Esra – Özbayrak, Gamze – Yaman, Ömer Miraç. “Türkiye’de Dini Yönelimli Geleneksel Şifacıların Çalışma Deneyimleri, Ruh Sağlığı Alanına ve Uzmanlarına Yönelik Görüşleri”. *Dini Araştırmalar* 26/65 (Aralık 2023), 571-604. <http://doi.org.10.15745/da.1360470>

**572 • TÜRKİYE'DE DİNİ YÖNELİMLİ GELENEKSEL ŞİFACILARIN
ÇALIŞMA DENEYİMLERİ, RUH SAĞLIĞI ALANINA VE
UZMANLARINA YÖNELİK GÖRÜŞLERİ**

tutum içinde oldukları ortaya çıkarılmıştır. Araştırma sonucunda elde edilen veriler doğrultusunda, ruh sağlığı çalışmalarına manevi uygulamaların dahil edilebileceği düşünülmektedir. Ayrıca, araştırma manevi destek hizmetlerinin tarihsel olarak uzun bir geçmişe sahip olduğunu, günümüzde Batı'da "pastoral care" ve "pastoral counseling", ülkemizde ise manevi rehberlik adı altında gelişen bir alan olduğunu ortaya koymaktadır. Bu klinik-dini danışmanlık hareketinin ülkemizdeki çeşitli kesimleri kapsadığı göz önüne alındığında, alanın daha fazla gelişmeye ihtiyaç duyduğu ve daha fazla araştırmaya gereksinim olduğu sonucuna varılmıştır. Araştırmanın bulguları, manevi destek hizmetlerinin önemini vurgulayarak ruh sağlığı alanında yapılan çalışmalara katkıda bulunmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Psikoloji, Din, Maneviyat, Ruh Sağlığı, Psikoterapi.

**Working Experiences of Religious Oriented Traditional Healers
in Türkiye and Their Assessments on the Mental Health Field and
Professionals**

Abstract

This study aims to examine the perspectives of healers who specialize in jinx hit, evil eye touch, and the recitation of sacred verses or prayers for individuals experiencing mental health issues, and whether they collaborate with mental health experts. Using the qualitative research method, data were collected from 20 healers with depth interviews and observation techniques. The data obtained were analyzed by descriptive analysis in the 2022 Qualitative Data Analysis Program in Maxqda. According to the results of the research; it was determined that the participants are interested in individuals who come for mental and spiritual-based problems and the effects of the spiritual treatment methods they apply and how reversal processes of the applicant's progress. In addition, it was revealed that the participants generally have a positive attitude to mental health experts. In line with the data obtained as a result of the research, it is thought that spiritual practices can be included in mental health studies. Furthermore, the research reveals that spiritual support services have a historical long history, and today it is an area that developed under the name of "Pastoral Care" and "Pastoral Counseling" in the West and our country. Considering that this clinical-religious consultancy movement includes various segments of our country, it was concluded that the area needs more development and more research. The findings of the research contribute

to the studies carried out in the field of mental health by emphasizing the importance of spiritual support services.

Keywords: Psychology, Religion, Spirituality, Mental Health, Psychotherapy.

Summary

This research aimed to delve into the perspectives and insights of traditional healers specializing in jinx, evil eye, and curse-breaking concerning mental health professionals. The study employed a qualitative research approach, utilizing in-depth interviews and observations to gather data from 20 traditional healers. Participants were carefully selected based on their recognition as experts in the practices of jinx, evil eye, and curse-breaking by their respective communities, as well as their self-identification with these roles. Moreover, a minimum of 3 years of professional experience was a prerequisite for inclusion in the study, and on average, the participants had been practicing for 20 years. Data was collected in the form of audio recordings, culminating in a written document totaling 159 pages. During the in-depth interviews, consent was diligently obtained from the participants to ensure a well-structured yet flexible interview process. A total of 371.06 minutes of audio recordings were acquired, with each interview typically lasting around 20 minutes. The data was meticulously analyzed using the Maxqda 2022 Qualitative Data Analysis Program, utilizing descriptive analysis to identify and categorize key themes. These themes were further consolidated into four primary categories, which encompassed the reasons behind individuals seeking spiritual support, the various spiritual healing practices employed by traditional healers, their knowledge concerning mental health, and their perceptions of mental health professionals.

From an Islamic perspective, jinx, evil eye, and curses are believed to wield a genuine influence on an individual's mental state, directly affecting emotional well-being. The physical, psychological, and social symptoms attributed to jinx and related conditions often overlap with signs of various mental disorders. This intertwining of factors has led to a significant demand for the services of traditional healers, who are highly sought after for their expertise in dealing with such issues. Consequently, traditional healers play a pivotal role in addressing these challenges in the contemporary world, with their functions resonating with those of professional mental health practitioners. While a plethora of research has been conducted on jinx-related

**574 • TÜRKİYE'DE DİNİ YÖNELİMLİ GELENEKSEL ŞİFACILARIN
ÇALIŞMA DENEYİMLERİ, RUH SAĞLIĞI ALANINA VE
UZMANLARINA YÖNELİK GÖRÜŞLERİ**

illnesses, evil eye, and spiritual treatments, these studies have predominantly focused on the "what" and "how" aspects. However, there is a glaring lack of research on traditional healers collaborating with professional mental health practitioners, who employ different methodologies to tackle similar issues. As a result, this study sought to shed light on the knowledge and perspectives of traditional healers specializing in jinx, evil eye, and curse-breaking, particularly with regards to mental health professionals, while also exploring the potential for collaboration between these two distinct yet interconnected domains. According to the Islamic perspective, the demand for spiritual support arises from cultural and religious beliefs. Individuals often seek spiritual assistance either to complement or as an alternative to conventional psychological interventions, depending on their beliefs and inclinations. Some individuals may refuse psychological help due to the strong influence of their faith, while others turn to spiritual support when they perceive conventional psychological interventions as insufficient for addressing their unique needs. Traditional healers employ a diverse array of spiritual treatment methods, such as prayers, recitations from the Quran, and the preparation of talismans, to provide spiritual support to those seeking their aid. These traditional healers firmly believe that their spiritual practices positively influence the mental state of the individuals they assist, promoting healing and well-being. During the course of this study, it was evident that traditional healers do not possess formal training or expertise in the field of mental health. Nevertheless, many of them are supportive of psychological treatment methods and continue to provide spiritual support, especially when they deem psychological interventions to be inadequate for certain cases. Regarding their perceptions of mental health professionals, traditional healers generally view them in a positive light. Moreover, they emphasize the importance of mental health professionals learning about and incorporating spiritual support practices into their services. As a result, there exists potential for collaboration between traditional healers and mental health professionals, thereby creating a more holistic approach to healing and well-being.

In conclusion, this study explores the perspectives of traditional healers specializing in jinx, evil eye, and curse-breaking concerning mental health professionals. It underscores the significance of spiritual support services and emphasizes the potential for collaboration between traditional healers and mental health practitioners. Furthermore, the research emphasizes the necessity for mental health professionals to recognize the value of spiritual support in addressing mental health issues. As the field of mental health and spiritual

support continues to evolve, further research and collaboration between these two domains may lead to more comprehensive and effective approaches for supporting individuals' mental well-being, ultimately contributing to a more holistic and integrative approach to healthcare.

Giriş

Her geçen gün ruhsal hastalıklardan muzdarip kişi sayısında artış görülmektedir. Nitekim Dünya Sağlık Örgütü'nün yaptığı bir araştırmaya göre dünya üzerinde 500 milyon insanın ruh sağlığıyla ilgili problemler yaşadığı saptanmıştır (Malas, 2018, 1170-1188). Ruhsal problemler yaşayan bir birey, herhangi bir ruhsal sağlık problemi yaşamayan bireye göre çok daha fazla sorunla baş başa kalmaktadır. Bu sorunlar bireylerin hayat kalitelerinin düşmesine ve zihinsel güçlükler çekmelerine sebep olmaktadır (Corrigan vd., 2005). Kişilik bozuklukları, şizofreni veya anksiyete gibi ruhsal hastalık örnekleri uzun yıllardır insanlar tarafından deneyimlenmektedir. Ancak ilk zamanlarda ruh sağlığı bilimi çok gelişmediği için profesyonel destek alma imkânı bulunmamaktadır (Brown, 2019). Hastalıkların tedavisinde kullanılacak tedavi yöntemlerinin belirgin olmamasının yanı sıra herhangi bir ilaçlı tedavi yöntemi de geçmiş zamanlarda henüz keşfedilmemiştir (Bozkurt, 2020). Geçmiş zamanda bazı toplumların ruh hastalıklarını müzikle tedavi etmeye çalıştıkları bilirse dahi insanların iyileşmek umuduyla genellikle manevi tedavi yollarına başvurdukları günümüze aktarılan bilgiler arasında yer almaktadır (Erer ve Atıcı, 2010, 29-31).

Ruhsal hastalıklar ile başa çıkma yöntemleri arasında manevi tedavi yöntemlerine bakıldığında hem Doğu hem de Batı kültüründeki insanların birincil eylem olarak duayı tercih ettikleri görülmektedir (Tepper vd., 2001). Bahsedilen her iki kültür için dua dışındaki ibadetlere başvurmakta önemli başa çıkma yöntemlerinden sayılmaktadır (Diener vd., 1985). Bahsi geçen bu manevi yöntemlere çeşitli ayinleri ve namaz ibadetini örnek göstermek mümkündür (Koenig vd., 1998). En bilindik ve insanların ulaşmasının en kolay olduğu yöntemler arasında toplum tarafından manevi değer açısından üstün görülen şifacılar danışmanın yer aldığı söylenebilir (Pargamanet vd., 2000). Günümüze gelindiğinde ise psikiyatri hekimleri, aile hekimleri, psikolog ve klinik psikologlar, psikolojik danışmanlar, sosyal hizmet uzmanları ve psikiyatri hemşireleri de başvurulabilecek profesyonel meslek elemanları arasında yer almaktadır (Mamacı, 2021, 2030-2051). Ancak yine de hem kolay ulaşılabilir olması hem de dini temellerinin olması nedeniyle manevi tedavi yön-

**576 • TÜRKİYE’DE DİNİ YÖNELİMLİ GELENEKSEL ŞIFACILARIN
ÇALIŞMA DENEYİMLERİ, RUH SAĞLIĞI ALANINA VE
UZMANLARINA YÖNELİK GÖRÜŞLERİ**

temleri günümüzde hala geçerliliğini korumaktadır (Manzakoğlu ve Berkan, 2016, 193-204). Bunlar bireylerin sahip oldukları değerler ve dini görüşleri doğrultusunda tercih edebilecekleri yöntemler arasında sayılmaktadır (Sağır, 2020, 5-37). Ancak manevi çözümlerin şifa kaynağı olup olamayacağı konusu hakkında tartışmalar gerçekleşmektedir (Hoisel ve Klimkeit, 1995, 86-93). Çünkü psikoloji biliminde daha çok modern ve seküler görüşün kabul edildiği günümüz dünyasında dua/ibadet/okuma gibi çözüm yolları pek anlamlı görülmemektedir. Ancak özellikle 2000’li yılların başlarından itibaren ruh sağlığı bilimleri ile din arasındaki ilişki tam tersi anlamında belirgin şekilde değişmeye başlamıştır. Zira psikolojik tedavi uygulamalarında artık dini/manevi uygulamalara da yer verilmektedir. Bu anlamda özellikle din psikoloji alanındaki çalışmalar dikkat çekmektedir (Şahin, 2020, 1607-1632). Bunlarla beraber ruhsal sıkıntı çektiğine inanan pek çok kişi, bu durumlarda uzman olduklarını düşündükleri şifacılara ulaşmakta ve kendilerine dua ederek/ettirerek, bazen de çeşitli sembollerini üzerlerinde taşıyarak şifa bulmak istemektedirler (Apaydın, 2020, 59-77).

Bireylerin şifa bulmak adına şifacılara başvurmalarına neden olan belirli bazı problemler bulunmaktadır. Bunlardan birisi nazar değmesi durumudur (Gür ve Soykan, 2013, 117-119). Nazar değmesi İslam dininde, dolayısıyla kutsal kitapta ve hadislerde yer aldığı bilinen bir olaydır. Bunun yanında Hz. Muhammed’in (s.a.v) nazar değmesinden sakınmak üzere duaların varlığından bahsettiği, dini kitaplar vasıtasıyla belirtilmektedir (Çıblak, 102).

Şifacılara başvurulmasını gerektiren bir diğer durum cinni olayların ortaya çıkmasıdır (Polat, 2018). Kur’an’da da geçtiği bilinen cinni varlıklar ve cin çarpması hadisesi diğer büyük dinlerde inanılan bir olgudur (Rassool, 2020). Bu ruhani varlıkların musallat olması sonucunda oluşan rahatsızlıklar; zihinsel ve akli melekelerin bozulması, ruhi durum ve fiziki faaliyetlerde değişimlerin vb. olumsuzlukların yaşanmasına yol açabilmektedir (Finneran, 2010, 427-433). Bu nedenle de ruhsal sıkıntılarının bir kısmının cinni varlıklar sebebiyle başka bir deyişle cin çarpması/musallat olması sonucunda meydana geldiğine inanılmaktadır (Polat, 2010). Bunların yanı sıra psikoloji biliminde ruhsal sorunlar olarak tanımlanan çeşitli rahatsızlıklarda şifacılara gidilebilmektedir (Stein, 1974, 15-46).

Araştırmanın Perspektifi ve Gereçesi

İslam dini perspektif olarak alındığında; cin çarpması, nazar ve okuma; metafizik ve felsefe dışında bir gerçekliğe sahiptir. İnananlara göre bu olgular

insanın ruh haline doğrudan tesir etmekte ve ruh halini değiştirebilmektedir. Zira nazarın fiziksel, psikolojik ve sosyal belirtileri pek çok ruhsal hastalığın belirtileri ile örtüşmektedir. Örneğin; kalpte çarpıntı, sebepsiz yere ağlama, göğüs sıkışması, insani ilişkilerde sorun, endişe, intihara meyilli olma, yetersizlik hissi, yoğun utanç, içe kapanıklık, kronik gerginlik gibi hal ve durumlar nazara işaret ettiği gibi (Rassool, 2022, 136) çeşitli ruhsal hastalıkların tanınmasında da belirleyici rol oynamaktadır. Benzer şekilde ruh hastalıklarının cin çarpması ile de ortak yönleri mevcuttur. Bu ruhsal hastalıklar arasında özellikle psikoz, şizofreni ve bipolar bozukluk ön plana çıkmaktadır. Zira bu sorunlar ile cin çarpması olayı; sesler duyma, olmayan şeyi görme, paranoyak olma, ani duygulanımlar gibi ortak semptomlara sahiptir (Begum, 2016). Bireylerin yaşadıkları bu gibi sorunların kaynağının cin çarpması, nazar vb. dini temelli etkenler de olabildiği düşünüldüğünde genellikle ve yoğun olarak şifacılar başvurulmaktadır. Dolayısıyla İslam dininde cin çarpması, nazar vb. kaynaklı ruhsal sorunların tedavi edilmesinde etkili olduğuna inanılan şifacıların günümüz dünyasında profesyonel ruh sağlığı çalışanlarının yaptığı çalışmalarla ve faaliyetlerle benzer işleve sahip iş yaptıklarını belirtmek mümkündür.

Bu bağlamda ulusal ve uluslararası literatür incelendiğinde cinni hastalıklar (Atmaca, 2010 25-67; Weathers, 2018, 3-17), nazar (Keskin, 2008 191-214; Abu-Rabia, 2006, 241-254) ve manevi yaklaşımlı tedaviler (Ceylan, 2021, 108-129; Vieten ve Lukoff, 2022, 26-38) hakkında çeşitli araştırmalar ve çalışmalar yapıldığı görülmüştür. Yapılan araştırmalara bakıldığında genellikle “ne, nasıl” gibi sorulara cevap arandığı anlaşılmıştır. Ancak benzer sorunlara farklı yöntemlerle çözümler sunan; şifacıları ve profesyonel ruh sağlığı çalışanlarının birlikte ele alındığı herhangi bir araştırma ile karşılaşılmamıştır. Bu noktalardan hareketle araştırmada; cin çarpması, nazar ve okuma konusunda yetkin olduğu bilinen şifacıların, benzer şikâyetler için dini uygulamalardan daha farklı yöntemler kullanan profesyonel ruh sağlığı çalışanları hakkındaki bilgi düzeylerini anlamak, onlara karşı bakış açılarını ortaya çıkarmak ve iş birliği yapıp yapmadıklarını öğrenmek amaçlanmaktadır.

YÖNTEM

Araştırmanın Modeli ve Deseni

Bu araştırmada cin çarpması, nazar değmesi ve okuma üzerine uzmanlığı olduğu toplum tarafından bilinen ve kendilerini bu şekilde tanımlayan şifacıların; ruh sağlığı çalışanlarına bakış açılarının ve onlar hakkındaki düşüncelerinin ortaya çıkarılması, onlarla iş birliği yapıp yapmadıklarının anlaşılması

**578 • TÜRKİYE’DE DİNİ YÖNELİMLİ GELENEKSEL ŞİFACILARIN
ÇALIŞMA DENEYİMLERİ, RUH SAĞLIĞI ALANINA VE
UZMANLARINA YÖNELİK GÖRÜŞLERİ**

amaçlanmaktadır. Bu nedenle araştırma, nitel araştırma yöntemi kullanılarak yürütülmüştür. Nitel araştırma, bireylerin sosyal gerçekliğini anlamak için insanların yorumlama ve deneyimlerini anlamlandırma biçimine vurgu yapan bir yöntemdir (Zohrabi, 2013). Keşfedici bir metot olması ve bir sosyal fenomenin belirli bir bağlamda “nasıl” ve “neden” çalıştığını açıklamaya olanak sağlaması, bunun yanında içinde yaşadığımız sosyal dünyayı ve olayların neden böyle olduğunu anlamamıza yardımcı olmaya çalışması sebebiyle araştırmanın bu yöntem ile daha sağlıklı yürütüleceği düşünülmüştür (Polkinghorne, 2005, 137-145). Başka bir deyişle bu çalışmada görüşmelerin yapılacağı meslek grubundaki insanların bakış açıları, inanç, deneyim ve düşünce sistemleri anlaşılmasına çalışılmıştır (Brink, 1993, 35-38).

Bunun yanında çalışmada nitel araştırma yöntemi araştırma desenlerinden biri olan durum çalışması deseni tercih edilmiştir. Araştırılmakta olan sistem hakkındaki bilgilerin sınırlı olması sebebiyle derinlemesine bir betimleme ve incelenmeye ihtiyaç duyulmuştur. Dolayısıyla bu desene göre araştırmayı yürütmenin daha uygun olacağı kanaatine varılmıştır (Merriam, 1998). Bu desen türünün tercih edilmesinin bir nedeni ise; araştırılan olay/durumun derinlemesine ve boylamsal incelenmesine ve ayrıca elde edilen verilerin sistematik bir biçimde toplanmasına ve görüşme yapılan kişilerin kendi doğal ortamlarında görüşmelerin gerçekleşmesine olanak sağlamasıdır (Creswell, 2007).

Araştırmanın ana sorusu ise “*cin çarpması, nazar ve okuma konusunda uzman olduğu bilinen şifacıların; profesyonel meslek elemanı olan ruh sağlığı çalışanları hakkındaki görüşleri nedir?*” olarak belirlenmiştir.

Veri Toplama Yöntemi ve Araçları

Veri toplama yöntemlerinin temel hedeflerinden biri sosyal gerçekliğin algılanması ve anlaşılmasına olanak sağlamaktır. Bunun en etkili araçlarından birisi ise derinlemesine mülakat yöntemidir. Bu teknikte yapılan görüşme ile konunun bütün boyutları ele alınmakta, açık uçlu soru sorma yöntemiyle net cevaplar alınmaya çalışılmakta ve görüşmeler genellikle birebir/yüz yüze gerçekleştirilmektedir (Tekin, 2006, 101-116). Bu yöntemin kullanılmasındaki ana hedef, mülakat gerçekleştirilen bireylerin yaptıkları işin, bu iş için kullandıkları yöntemlerin ve herhangi bir konudaki ana bakış açılarının neler olduğunu anlayabilmektir (Johnson, 2002). Öte yandan kişileri herhangi bir konuda test etmekten ziyade, onların deneyimlerini ve bir konu hakkındaki düşünceleri keşfedilmeye çalışılmaktadır (Seidman, 1991). Derinlemesine mülakat yöntemi kullanırken yarı yapılandırılmış soru formu tercih edilmiş-

tir. Yarı yapılandırılmış soru formu; bireylerin şifacılara başvurma nedenleri, şifacılar tarafından uygulanan manevi tedavi yöntemleri, şifacıların literatüre dair bilgi birikimleri ve ruh sağlığı alanına bakış açıları gibi dört temel konuda hazırlanmıştır. Soru formu hazırlanırken klinik psikoloji ana bilim dalı akademisyenlerinden ve din psikolojisi alanında çalışmalar yapan uzmanlardan destek alınmış ve gerekli düzenlemeler yapılmıştır. Soru formunda sosyodemografik sorular dahil toplamda 21 soru yer almaktadır.

Derinlemesine mülakat sırasında katılımcıların onayı ile mülakatlar ses kaydına alınmıştır. Tüm katılımcılar ses kaydını kabul etmiştir. Bu sayede planlı fakat araştırmacı için esnek olan bir mülakat süreci yürütülmesi amaçlanmıştır. Toplam 371,06 dakika ses kaydı elde edilmiş ve görüşmeler ortalama 20 dakika sürmüştür.

Çalışmada kullanılan temel veri toplama yöntemlerinden bir diğeri de gözlemdir (Özdemir, 2010, 328). Bu yöntem ile araştırma yapılan ilgili grup veya şahsın bedensel ve duygusal reaksiyonları izlenmiş, bunun yanında ortamın fiziksel şartları da dahil olmak üzere gerekli notlar alınarak gözlem süreci gerçekleştirilmiştir (Yıldırım ve Şimşek , 2008).

Araştırma Grubu

Araştırmada nitel araştırmalarda kullanılan örnekleme yöntemlerinden ikisi kullanılmıştır. Bunlardan bir tanesi derinlemesine araştırma yapılmasına, sınırlı kaynakların etkin biçimde kullanılabilmesine olanak sağlaması sebebiyle amaçlı örnekleme yöntemidir (Baltacı, 2018). Amaçlı örnekleme yöntemi ile ilk olarak araştırmacı ekibinin çevresindeki kişiler ile iletişim kurulmuş ve ilk katılımcılar bu şekilde belirlenmiştir. Katılımcılar belirlenirken toplum tarafından nazar değmesi ve cin çarpması ile ilgili olarak çalıştığı bilinen ve kendisini de bu şekilde tanımlayan kişiler dikkate alınmıştır. Öte yandan katılımcıların mesleki deneyim sürelerinin en az 3 yıl olmasına dikkat edilmiştir. Bununla beraber katılımcıların meslekte bulunma süreleri ortalama 21 yıl olarak tespit edilmiştir. Bu süre katılımcıların deneyimlerinde ve toplum tarafından şifacı olarak bilinmelerinde önemli bir parametre olarak görülmektedir. Örnekleme grubunun sınırlı bir kaynak olması, konuyla ilgili en etkin verilerin sunulabilmesi ve derinlemesine çalışılmasına olanak vermesi sebebiyle bu yöntem kullanılmıştır (Yağar - Dökme, 2018).

Araştırmada kullanılan bir diğer yöntem kartopu örnekleme yöntemidir. Örnekleme oluşturan hedef sayıdaki erişim zor olduğu için (Patton, 2005) bu

**580 • TÜRKİYE’DE DİNİ YÖNELİMLİ GELENEKSEL ŞİFACILARIN
ÇALIŞMA DENEYİMLERİ, RUH SAĞLIĞI ALANINA VE
UZMANLARINA YÖNELİK GÖRÜŞLERİ**

yöntem tercih edilmiştir. Bu yönetime istinaden hali hazırda ulaşılan ve sistemin içinde yer alan şifacılardan ilgili kişilere dair yönlendirilme yapılması istenmiştir. Kartopu örnekleme yöntemindeki bu yönlendirme talebi, “*Bana bu konu hakkında yardımcı olabilecek başka şifacı tanıdıklarınız var mı? Yönlendirmeniz mümkün mü?*” şeklindeki sorularla sağlanmaya çalışılmıştır (Flick, 2014). Bu süreçte yönlendirme yapan kişinin güvenilirliğine dikkat edilmiştir (Grix, 2010).

Bu yöntemler kullanılarak 17’si erkek 3’ü kadın olmak üzere 20 geleneksel dini yönelimli şifacı ile mülakat gerçekleştirilmiştir. Katılımcıların yaş ortalaması 47, meslekte buldukları yıl ortalaması ise 21 olarak hesaplanmıştır. Katılımcılara dair sosyodemografik bilgilere Tablo 1’de yer verilmiştir.

Tablo 1: Katılımcıların Sosyodemografik Bilgileri

İsim	Yaş	Cinsiyet	İkametgâh	Meslekte Bulunulan Süre	Eğitim Durumu	Ailede Psikolojik Destek Öyküsü	Ücret Talep Durumu
K1	57	Erkek	İstanbul	39 sene	İlahiyat/Ön lisans	Yok	Yok
K2	39	Erkek	İstanbul	17 sene	İlahiyat/Lisans	Yok	Yok
K3	45	Erkek	İstanbul	13 sene	İlahiyat/Yüksek Lisans	Var	Yok
K4	62	Erkek	Eskişehir	20 sene	Hava Harp Okulu	Yok	Var
K5	43	Erkek	İstanbul	36 sene	Lise	Yok	Yok
K6	52	Erkek	İstanbul	40 sene	İlahiyat/Ön lisans	Var	Yok
K7	45	Erkek	İstanbul	12 sene	İlahiyat ve İşletme Lisans	Yok	Yok
K8	53	Erkek	İstanbul	31 sene	İlahiyat/Lisans	Yok	Yok
K9	44	Erkek	İstanbul	22 sene	İlahiyat/ Ön lisans	Var	Yok
K10	50	Erkek	İstanbul	28 sene	İlahiyat/ Ön Lisans	Yok	Var

K11	25	Kadın	İstanbul	4 sene	İslami İlimler/ Lisans	Yok	Yok
K12	56	Erkek	İstanbul	30 sene	İlahiyat/ Ön Lisans	Var	Yok
K13	34	Kadın	İstanbul	10 sene	İlahiyat/ Lisans	Var	Yok
K14	51	Erkek	İstanbul	29 sene	İlahiyat/ Yüksek Lisans	Var	Yok
K15	44	Kadın	İstanbul	24 sene	İlahiyat/ Ön Lisans	Var	Yok
K16	42	Erkek	İstanbul	10 sene	Lisans terk	Yok	Cevapsız
K17	33	Erkek	İstanbul	20 sene	Lise	Yok	Var
K18	46	Erkek	İstanbul	10 sene	Lisans	Yok	Var
K19	40	Erkek	İstanbul	17 sene	-	Yok	Cevapsız
K20	80	Erkek	Gaziantep	20 sene	İslami İlimler/ Lisans	Yok	Var

Veri Analizi

Araştırmada elde edilen ses kayıtları bilgisayar ortamında yazıya aktarılmış ve toplam 159 sayfa yazılı doküman oluşmuştur. Bu belgeler MAXQDA 2022 Nitel Veri Analiz Programına aktarılmış ve kodlama işlemi yapılmıştır. Belirtilen program üzerinde her belge kodlanmış olup toplam 56 adet kod, 4 ana ve 9 alt tema elde edilmiştir. Elde edilen kodlar katılımcıların en çok değindiği konular gözetilerek; bireylerin manevi desteğe ihtiyaç duyma nedenleri, şifacıların uyguladıkları manevi tedavi yöntemleri, şifacıların ruh sağlığı alanı hakkındaki bilgileri ve şifacıların ruh sağlığı çalışanlarına bakış açıları başlıklı dört tema altında birleştirilmiş ve betimsel analiz yöntemiyle değerlendirilmiştir. Bu sayede hem soru formu hem de kodlama sonucu ortaya çıkan yeni temalara göre analiz yapılabilmektedir. Veriler arasında neden-sonuç ilişkisi betimsel analiz yöntemi ile kurulabilmektedir (Yıldırım ve Şimşek, 2008).

Sınırlılıklar

Araştırma sürecinde en büyük sınırlılık ve zorluk katılımcı grubuna ulaşma aşamasında yaşanmıştır. Diğer bir zorluk ise araştırmanın konu başlığıdır. Öte yandan saha araştırması sırasında, katılımcılara yöneltilen “yaptığımız

582 • TÜRKİYE’DE DİNİ YÖNELİMLİ GELENEKSEL ŞİFACILARIN
ÇALIŞMA DENEYİMLERİ, RUH SAĞLIĞI ALANINA VE
UZMANLARINA YÖNELİK GÖRÜŞLERİ

okumalar karşısında herhangi bir ücret alıyor musunuz?” sorusu sebebiyle bazı şifacıların mülakata devam etmek istememesi önemli sınırlılıklardan biridir. Sonraki süreçte katılımcıların eğitim seviyesi ve mesleklerine uygun olarak soru sorma biçimi revize edilmiştir fakat araştırma için önemli bir bulgu olacağından bu soru mülakat formundan kaldırılmamıştır. Bunlara ek olarak araştırmanın örneklem grubu, sosyokültürel düzeyi nispeten daha yüksek ve toplum tarafından güvenilirliğiyle bilinen katılımcılardan oluşmaktadır. Fakat dini yönelimli gelenseksel şifacı grubuna dahil olup, olumsuz sonuçlar doğuran işler yapan kişilerin de bulunduğu herkesçe bilinmektedir. Katılımcı profiliyle ilgili böyle bir risk mevcuttur. Fakat araştırmanın katılımcı grubunda söz konusu riskten kaçınılmış ve güvenilir şifacılar ile mülakat gerçekleştirilmiştir.

BULGULAR

1. Bireylerin Manevi Desteğe İhtiyaç Duyma Nedenlerine Yönelik Gözlemler

Yapılan mülakatlarda, katılımcılara tedavi olmak için gelen kişilerin birbirinden farklı şikâyetlerinin olduğu anlaşılmıştır. Katılımcıların ifade ettikleri bu sorunlar, ruhsal ve manevi sorunlar olmak üzere temelde iki grupta ele alınmıştır.

1.1. Ruhsal Sağlık Sorunları: Katılımcıların ifadeleri incelendiğinde; kendilerine başvuruda bulunan kişilerin bipolar bozukluk, intihar düşüncesi, halüsinasyon ve depresyon gibi sorunlarının olduğu ifade edilmiştir. Şifacıların söz konusu sorunlar karşısında Kur’an-ı Kerim’den bazı sûreleri ve çeşitli duaları okudukları anlaşılmıştır.

“Mesela bipolar üzerinde çalıştım. O ağır bir şey yani bipolar da kolay bir şey değil. Bipolarda da kişide çok muazzam kaygı ve korkuları oluyordu. Bipolar olarak yanıma geldi ve belli bir süre sonra o bipolarlığı zayıfladı, zayıfladı, zayıfladı.” (K-4)

“İşte ayet-el kürsidir, felak-nastır türlü ayetler ve sûreleri onlara tavsiye ettiğimizde onlar da bunu gidip bir bayan hocaya okutmalarını söyledim ben onlara. Ve bu kardeşimizin de sonradan o sıkıntı halinin işte intihar düşünen bir kardeşimizdi o hallerinin gittiğini o çalışan ablamız vasıtasıyla öğrenmiştim.” (K-2)

“Mesela takıntısı olan kişiler geliyor bana veyahut korkunç kötü kötü rüyalar gören insanlar geliyor misal ya da rüyasında ani irkilmeler, çırpınmalar, ayaklarını aniden kasılmalar olan insanlar geliyor. Veyahut işte kişi hayal gören insanlar oluyor.” (K-4)

“Düğününden kaçan bir arkadaşımız vardı. Yani bu derece düğününden kaçan bir arkadaşımız... Bu arkadaşımızdan bahsedeyim... Bu arkadaşına ben bir okuma yapmıştım Kur'an-ı Kerim'deki ayetlerden. Bu arkadaş sonradan düzeldi.” (K-3)

Öte yandan klostrofobi ve uyuşturucu madde bağımlılığı gibi sorunlara sahip kişilerin de tedavi olmak için kendilerine başvurduklarını dile getirmişlerdir. Geleneksel dini yönelimli şifacılar söz konusu sorunlar için yaptıkları okumalar sayesinde, bireylerin şikâyetlerinin sonlandığını ve iyileştiklerini belirtmişlerdir.

“Bir arkadaş uçağa binemiyordu. Çok kötü oluyordu. Ben bir takım duaları tavsiye ettim ve ben uçak inerken ve kalkarken WhatsApp'la beraber devamlı görüntülü konuştum onunla. Bak şöylesin böylesin vesaire. Allah'ın izniyle rahatladı.” (K-18)

Son olarak ruhsal hastalığı olan başvuranlar arasında uyuşturucu madde bağımlılarının da olduğu ifade edilmiştir. Söz konusu kişiler için yapılan okumalara ek olarak bağımlı kişinin sosyal çevresinin değişmesine yönelik de yönlendirme yapıldığı öğrenilmiştir. Ayrıca ilgili katılımcının, kişinin ibadetlerinde düzenli ve istikrarlı olması için teşvikte bulunduğu, tedavi sürecinde kişi ile irtibatını koparmadığı ifade edilmiştir:

“Bir talebem vardı. Bir gün geldi annesi bizi kurtar diyor. Dedi hocam madde bağımlısı oldu... Madde halinden çıkınca yanına getirin dedim. Bilerek aileye yüklenmişim “işte ayıp etmişsiniz, yanlış yapmışsınız” falan çocuk rahatladı ve destek buldu. “X” dedim “seni teravih namazına bekliyorum, görüştiğün arkadaşlarla tamamıyla bağrını koparıyorsun kurtulmak için...” Ramazan bitene dek geldi gitti. Her gelip gittiğinde konuştuk nasihat ettik ve hediyeler falan derken. Elhamdulillah çocuk maddeyi bıraktı.”(K-9)

1.2. Manevi Temelli Sorunlar: Yapılan mülakatlar sonucunda katılımcılara başvuran kişilerden bazılarının ise manevi temelli sorunlar yaşadıkları tespit edilmiştir. Bu sorunlar arasında tıbbi tedavilere rağmen iyileşmeyen vakalar, cinni vakaların musallat olması, tıbbi açıklamaları olmayan fiziksel sorunlar gibi vaka özellikleri yer almaktadır:

“Yaşlı birisine bakmıştım. Elleri o kadar şiddetli titriyordu ki hiçbir surette yemek falan yiyemiyordu, döküyordu üzerine. Yardım alıyordu. Birkaç seans çalışmamdan sonra normal duruma geldi. Elleri titrememeye başladı ve kendi kendine yemeye başladı. Bir kontrol ettim ki özofagus denilen yani yutak

**584 • TÜRKİYE’DE DİNİ YÖNELİMLİ GELENEKSEL ŞİFACILARIN
ÇALIŞMA DENEYİMLERİ, RUH SAĞLIĞI ALANINA VE
UZMANLARINA YÖNELİK GÖRÜŞLERİ**

borusu bölgesinde yabancı enerjiler orada mekân kurmuş ve kişi yutkunma refleksini kaybetmiş çünkü enerji yokluğu oluşturuyor bu varlıklar.” (K-4)

“Birtakım varlıkların vesvesesi ve fisiltularıyla, sözleriyle gencin akli karışmış diyelim. Çocuk bir anda, iki elini ensesine bağladı ondan sonra kafayı aşağıya doğru sallamaya başladı, bacaklarını salladı. Okuma! Okuma! (Bağırarak) Tabii, okumayı kestik. Neyse, biraz sonra “sana okuma diyorum yaa!” Tabii ses tonu değişiyor, acayip bir ses tonu, sesi çıkıyor falan. Okunmaya devam ettikçe öğürdü ve dik dik baktı... Derken, üç seans daha gittiler. Çocuk tamamen kurtuldu ve evine gitti. Mutlu bir şekilde yaşıyor.” (K-9)

“Doktora başvurup müracaat edip fakat efendim eee tedavi olmayan insanlar geliyor. Uzun seneler ilaç kullanmış efendim ve ilaçtan da fayda bulamamış insanlar geliyor.” (K-5)

2. Şifacıların Uyguladıkları Manevi Tedavi Yöntemleri

1.1. Kullandıkları Yöntemler: Katılımcıların kullandıkları yöntemler incelendiğinde; öncelikle başvuran kişinin yaşam örüntülerini öğrenmeye çalıştıkları, ardından ibadet hayatlarını inceledikleri öğrenilmiştir. Zira katılımcılara göre ibadetten uzak bir yaşam tarzı olan bireylerini manevi anlamda rahatsızlık yaşamaları daha olası görülmektedir:

“İşte kişinin ibadet yönünü, kişinin nasıl diyeyim dini yönündeki yaşantısını incelerim çünkü genelde böyle ibadetten uzak, maneviyatı zayıf insanlar bu gibi şeylere daha çabuk yenik düşüyorlar.” (K-10)

“Şimdi onları güzelce dinliyor ve anlıyorum sonra Kur’an okumasını öğren diyor, biliyorsa okumasını tavsiye ediyorum, namaz kılmasını tavsiye ediyorum. Bunları, gelenlerin hepsine soruyorum, “namaz kılıyor musunuz?” “Kur’an okuyor musunuz?” diye soruyorum hayır diyorlar. Bu ortak noktaları zaten ama bir başlayın diyorum. En sonda şifa ayetleri var Kur’an-ı Kerim’de diyorum, o şifa ayetlerini okuyorum.” (K-8)

“Yani genelde bir okuma yani önce nasihat yapılıyor. Tamam mı? Eğer bu manevi anlamda danışmanlarsa nasihatlerle başlanıyor. İki, eğer kişiye varlıklar veya başka şeyler musallat olmuşsa tedavi yöntemini temizlemeye gidiliyor. Üç, ona bazı koruyucu dualar veriliyor. Genelde bu şekilde çalışma yapılıyor.” (K-7)

Başvuruda bulunan kişinin dinlenmesi ve anlaşılması aşamasından sonra katılımcıların Kur’an-ı Kerim’den birkaç sûre ve ayet okudukları belirlenmiş-

tir. Söz konusu sûre ve ayetleri suya okuyarak kişinin içmesi gerektiği öğrenilmiştir.

“Yani dediğim gibi Kur’an’ı Kerim’den felak nas sûrelerini okuyoruz. Kalem sûresinden bismillah ‘ve in yekadüllezine keferu’ ayetini okuyoruz. Ayet herkesi okuyoruz. Fatiha’yı okuyoruz. Şifa niyetiyle böyle bir bardak su olur, bir sürahi su olur, bunu okuyoruz. Ve o sudan hep beraber hepimiz de içiyoruz. Onlar da içiyorlar. Allah’ın (c.c) bu ayetler hürmetine ve sûresine şifa yarattığını yaratacağını ümit ediyoruz Rabbimizden. Yani bu şekilde.” (K-1)

“Duanın tesiri veya kendi okumaya başladıktan sonra mesela her gün 9 ayet-el kürsi, 41 ihlas, 41 felak, 41 nas sûrelerini ben tavsiye ediyorum bir hocamızdan da öğrendiğimiz şekliyle. Nazara, büyüye bu şekilde bir tesir şey olacağını o şekilde onları tavsiye ediyoruz. Mesela okumaya devam ettiklerinde bir şey olduğunu, rahatlama olduğunu, iyileştiklerini yani manevi olarak söylüyorlar.” (K-9)

Bazı şifacıların uyguladıkları manevi tedavi yöntemlerinin etkili olabilmesi için ancak bireylerin dini ibadetleri düzenli uygulayarak ve tedavinin olumlu sonuçlanacağına inanarak verim alabileceklerini düşündükleri ve bu yönde telkinde buldukları gözlemlenmiştir:

“Ben de diyorum ki senin eşinle ailenle annenle babanla yaşadığın bu sorunlara biraz daha derinlemesine girdiğim zaman diyorum ben senin ibadetlerindeki o ruhundaki maneviyat eksikliğinden kaynaklandığını düşünüyorum deyince, bu defa kişiyi ibadete yoğunlaştırıyoruz ve gerçekten de bu konularda da çok ben şey aldım yani verim aldım.” (K-3)

“Onları okuduğumuz zaman ve niyetimiz de güzel olduğu zaman ve onlar da buna inandığı zaman. Bu inançla alakalı bir şey bu okuma. Ne kadar inanyorsa ne kadar güveniyorsa o kadar şifa buluyor.” (K17)

Bazı katılımcılar ise kendi kullandıkları manevi temelli yöntemlere ek olarak, başvuran kişiyi profesyonel ruh sağlığı uzmanlarına da yönlendirdiklerini ifade etmişlerdir. Zira bu katılımcılara göre psikolojik kökeni olan bir rahatsızlığın manevi okumalarla iyileşmesi yanlış bir müdahale yöntemi olarak görülmektedir:

“Bir kere tedavi görüyorsa tedavisini bırakmamasını söylüyorum. Çünkü ne tek taraflı tedaviyle olur ne tek taraflı okumakla olur. Öyle düşünüyorum. Sen yine diyorum tedavine devam et ama ben de istiyorsan seni bir okurum ama sen arada da Kur’an

**586 • TÜRKİYE’DE DİNİ YÖNELİMLİ GELENEKSEL ŞIFACILARIN
ÇALIŞMA DENEYİMLERİ, RUH SAĞLIĞI ALANINA VE
UZMANLARINA YÖNELİK GÖRÜŞLERİ**

oku diyorum yani sadece benim okumam yetmez. Senin de kendin için bir şey yapman lazım. Ben okursam o anda rahatlırsın o kadar. Belki o da.” (K-13)

“Okuma iyileşecek durumlar vardır iyileşmeyecek durumlar vardır. Yani gidip de sen yani geçim sıkıntısı çeken ondan sonra psikolojik depresyona girmiş bir adama yani sana şunu okuyayım da iyileşirsin şunu oku iyileşirsin ben onu da pek şey yapmam. Bence kişinin psikolojisini ölçerim yani bu halini aileden anneden babadan bir sıkıntısı var mı? Bunları takip ederim ondan sonra kişinin başka yönlerine, yani işte manevi yönüne bakarım.” (K-10)

Alternatif tıp uzmanı olan şifacıların çeşitli teknolojik cihazları manevi tedavi yöntemlerine entegre ettikleri mülakat sürecinde edinilen bilgilerden-
dir:

“Ben cihazda baktığım sırada birçok problemler gördüm ve bitkisel droglar programı yaptım...15-20 gün sonra bana yeniden geldi. Dedi ki ben bunları kullanınca içimden bir duygu bunları kullanma. R2 uzmanıyım dolayısıyla bedendeki manyetik enerji bozukluğunu hissedebiliyorum. Kontrol ettim, baktım ki vücudunda dezekarne varlık denilen cinler hâkim ve ilaçları kullanıp iyileşmesini istemiyorlar. Dedim ki önce manevi tedavi olmalısın ve 8-10 seans çalıştım. Haftada bir kez bir seans şeklinde okuma yapıyordum ve sonra da benim ürünlerimi çok rahatlıkla kullanmaya başladı ve hızlı bir şekilde düzeldi.” (K-4)

2.2. Geri Takip Süreçleri: Psikolojik ve manevi destek hizmetlerinin en önemli noktalarından biri şüphesiz geri takip süreçleridir. Bu bağlamda manevi destek hizmeti sunan şifacıların da mümkün olduğunca okuma yaptıkları bireylerin süreç takibini yaptıkları öğrenilmiştir:

“Ve diğer hastalarımı da ben, benden sonraki dönemde takip ediyorum. Beni zaten bırakmıyorlar. Nasıl bırakmıyorlar? Kendisi şifa bulduğu için ailesinden birilerini getiriyorlar. Daha sonra çoluğunu, çocuğunu getiriyor. Derken senelerce beni takip ederler.” (K-4)

“Tabii. Bunları takip ediyoruz ki biz okuduğumuz ayetlere kadar tesir olup olmadığını yahut onların bize müracaat ettikleri sıkıntılarla ilgili bizim onlara faydalı olup olmadığımızı tespit etmek için tabii takip ediyoruz efendim onları.” (K-1)

“Görüşüyorum tabii ki. Görüştüğüm kişiler. Aslında bu okuma biraz bağımlılık yapıyor. Her aynı problemi yaşadığında tekrar gelip okunmak istiyorlar. Bizde kıramadığımız için okuyoruz.” (K-12)

“Bazen gelenler oluyor. Hocam çok iyi geldi tekrar okur musunuz diyenler oluyor biz de tekrar okuyoruz. Birakmıyoruz. Onlar geldiği zaman biz onların isteklerini geri çevirmiyoruz.”
(K-15)

Takibi yapılamayan bireylerin ise iletişimsizlik sebebiyle takiplerinin aksatıldığı geleneksel dini yönelimli şifacılar tarafından ifade edilmiştir. Bu aksaklıkların bazen başvuran kişinin geri dönmemesinden ve sürece dair ilgisiz kalmasından bazen ise şifacıların kişi aramadığı müddetçe arayıp takipte bulunmamasından kaynaklandığı anlaşılmıştır:

“Bu gibi okumaları yaptıran insanlar bir süre sonra onlarla iletişime geçemiyorsunuz. Çok yakinen bildiğiniz ya da onların yakınlarıysa belki, onlar da genelde ilk okumadan sonra tedavi olacağını, hastaların iyileşeceğini düşünüyorlar. O nedenle ilk okumadan netice alamadıkları zaman devam etmiyorlar.” (K-6)

“Ben onu aramıyorum bilakis okumadan sonraki durumunu öğrenmek için ona üç gün sonra beni aramasını veya bana mesaj atmasını söylüyorum. Eğer ararsa yardımcı oluyorum, aramazsa ben bir daha arayıp sormuyorum.” (K20)

“Yok etmiyorum çünkü gelmiyorlar. Bilmiyorum ne olup olmadığını ama onlara söylüyorum. Bak bunu şey yapın, bu süreçlerine devam ederseniz inşallah iyileşirsiniz. Ve neticede de rahat edersiniz diyorum. Ama bunun için de en iyi güzel ilaç olması için de yani etkili, çabuk olması için de namaz abdesti bırakmayın.” (K-7)

2.3. Yapılan Müdahaleye Dair Geri Bildirimler: Katılımcıların çeşitli okuma ve yönlendirmelerle yaptıkları müdahalelerin, başvuran kişi üzerinde nasıl bir etki bıraktığının bilinmesi açısından geri bildirimler önem arz etmektedir. Bu nedenle katılımcılara, başvuran kişilerin nasıl geri bildirimde buldukları sorulmuş ve şifacılar tarafından yapılan tüm geri bildirimlerin olumlu yönde olduğu öğrenilmiştir. Zira neredeyse şifacıların tamamı, uyguladıkları tedavi yönteminin başarılı sonuçlandığına dair geri bildirimler aldıklarını ifade etmişlerdir:

“İyi geldiğinde gelirler. Hocam işte okudunuz çok iyi geldi, Allah razı olsun diye. Aslında ben onun tamamen şöyle olduğuna inanıyorum. Yani bizim okumamızdan daha ziyade kişinin kendi inancı ile ilgili.” (K-3)

“Bazıları şifa bulduğu için arıyor, mesaj atıyor teşekkür ediyor, kimisi hediye getiriyor. Bazıları şifa buldukları için memnun kalıyorlar ve beni başkalarına tavsiye ediyorlar. Ama hiç olumsuz bir geri dönüş almadım.” (K-20)

588 • TÜRKİYE’DE DİNİ YÖNELİMLİ GELENEKSEL ŞİFACILARIN ÇALIŞMA DENEYİMLERİ, RUH SAĞLIĞI ALANINA VE UZMANLARINA YÖNELİK GÖRÜŞLERİ

“Evet. İyi olduğunu söylüyorlar genel olarak. Hani elhamdülillah biraz daha rahatladım vs. diye geri dönüş yapıyorlar.” (K-11)

“Geribildirim alıyorum, evet. Aa hocam çok iyi, çok bir rahatladım, hafifledim, başımın ağrısı geçti gibi.” (K-4)

Bazı şifacılar ise okuma işlemiyle beraber bireyde tam anlamıyla psikolojik iyi oluş hali gözlemlediklerini belirtmişlerdir:

“Efendim gerekli işlemi yapıyoruz. İlacı da bırakma diyoruz. Fakat ilacı kendiliğinden bırakıyorlar Allah’ın izni verirse. Efendim kısa sürede de yirmi bir gün bazen otuz gün, bazen bir gün. Valla Allah’ın hikmet bu. Artık düzeldim diyor, hocam Allah razı olsun diyor. Biz de selametle kal diyoruz yani.” (K-5)

“Yani geliyorlar bize, bizde gerekli işlemleri yapıyoruz. Efendim ilaç kullanıyorlar, ilaçları bırakıyorlar. Şifa Kur’an’dadır diyoruz zaten. Anlatabildim mi? O sebeple de Allah’ın izniyle tedavi ediyoruz.” (K-19)

3. Geleneksel Dini Yönelimli Şifacılar Ruh Sağlığı Alanındaki Bilgi Düzeyleri

Mülakat yapılan şifacıların genel olarak ruh sağlığı ve hizmetleri hakkında temel düzeyde bilgi sahibi oldukları, buna ek olarak ruh sağlığı alanında herhangi bir uzmanlık iddia etmediklerine dair veriler elde edilmiştir.

3.1. Ruh Sağlığı Hakkındaki Bilgi Düzeyleri: Şifacıların büyük kısmının psikoloji literatürü hakkında temel seviyede de olsa bilgi sahibi oldukları yapılan mülakatlar sürecinde anlaşılmıştır:

“Yani tabii psikolojik rahatsızlık deyince öncelikle depresyon geliyor aklıma, efendim travmaya bağlı stres bozukluğu, sosyal alanda içine kapanıklık, sosyal fobi, madde ve nikotin bağımlılığı, efendime söyleyeyim başka neydi o, OKB gibi şeyler aklıma geliyor.” (K-8)

“Psikolojik rahatsızlıklar deyince ne gibi mesela işte kendi bir şeyler gördüğünü söylüyor. Kendi yalnız kaldığında sesler duyduğunu falan mesela söyleyenler oluyor. O şekilde yalnızlık hissettiğini böyle o şekilde söyleyenler oluyor. Öyle bir şey, genelde bu şekilde.” (K-2)

Şifacıların ifade ettikleri ruh hastalıklarının semptomları hakkında da bilgi sahibi oldukları ancak bu bilgilerinin belirli ruh hastalıkları ile sınırlı kaldığı tespit edilmiştir:

“Yani depresyonla ilgili ne diyebilirim, yani insanların kendi iç huzursuzluğu, yani iç huzursuzluk diyebilirim, genelde yaygın

olarak rastlanılan bir hastalık sanırım, hemen hemen birçok insan zaman zaman depresyona girebiliyor diye düşünüyorum. OKB’de de yine nasıl diyelim, kişinin günlük aktivitelerini çok fazla sayıda tekrar etmesi, yani yaptığı şeyi yeniden yapma ihtiyacı duyması...” (K-6)

“Depresyona giren insan kendini her zaman bunalımda hisseder, herkesten tedirgin olur, herkese şüphyle bakar, herkes kendisi ona yanlış yapacakmış gibi bir vehme kapılır. Bu gibi düşünceler de yaşıyor insanlar. Şizofreni olanlar da zaten kendilerini iyi hissetmez. Geçmişe matuh pek bir bilgisi olmadan, geçmişini unutmuş olarak hareket eder.” (K-1)

“Kaygı bozukluğu denen olay mesela, olayı kendi içinizde yaşıyorsunuz, kendi içinizde büyüte büyüte. İşte bu bildiğim kadarıyla işte vücutta farklı şeyler de veriyor ve kalp çarpıntısında veya vücudun farklı, beyin ve elektronlarında falan böyle farklı şeylere sebep oluyor. Acaba bende şu mu var, bende bu mu var falana götürüyor.” (K-2)

Şifacıardan bir kısmının ise psikolojik tanılara inanmadıkları ifade edilmiştir. Bunların yalnızca insanları ayırdığı ve psikolojik rahatsızlıkların yalnızca bir etiketten ve manevi sorunlardan ibaret olduğunu düşündükleri belirlenmiştir.

“İnsanların kendini yani aslında tanımlayamıyorlar. Ona bir isim koyuyorlar. İşte ona bir isim buluyorlar. Senin hastalığın bu diyorlar. O da o hastalık üzerinden kendisini bir tanımlıyor. Diyor ki benim şunun varmış diye. O da ona inanıyor... Psikolojik diyerek işin içinden çıkıyorlar.” (K-9)

“Herkesin genel bulgular vardır ama herkesin hastalığı ayrı cinsten diyemeyiz ama genel olan insandan kaynaklanan, mad-diyetten kaynaklanan, maneviyattan kaynaklanan vakar sebepleri vardır.” (K-17)

“Ben çok fazla psikolojiye dair okuma yapmadım pek bilgim yok ama genellikle psikolojik rahatsızlıkların evhamdan olduğunu düşünüyorum. Kişi kendi kendisine bazı şeyleri şartlandırıp hasta oluyor. Aslında hasta değil.” (K-18)

3.2. Yönlendirme Yaptıkları Ruh Sağlığı Hizmetleri: Yapılan mülakatlar neticesinde manevi desteğin yeterli olmadığı noktalarda, şifacıların patolojik olduğunu düşündükleri vakaları gerekli ruh sağlığı uzmanlarına yönlendirdikleri tespit edilmiştir. Başvuran kişinin şikâyetçi olduğu semptomlarda tıbbi müdahalelerden sonra azalma görürlerse ve bununla beraber manevi tedaviye de ihtiyaç olduğuna kanaat getirirlerse okuma yaptıkları öğrenilmiştir:

**590 • TÜRKİYE’DE DİNİ YÖNELİMLİ GELENEKSEL ŞİFACILARIN
ÇALIŞMA DENEYİMLERİ, RUH SAĞLIĞI ALANINA VE
UZMANLARINA YÖNELİK GÖRÜŞLERİ**

“... mutlaka bir psikiyatri ya da psikologdan destek almalarını, bu menfi düşüncelerin hızlıca ve sürekli, devamlı düşünce dünyalarındaki menfiliğin yavaşlaması, biraz daha rahatlamaları için bir psikologdan bir psikiyatrdan destek almalarını söylüyoruz, tavsiye ediyoruz.” (K-6)

“Tabii ki biz bilimden yani şöyle ilim ve bilimi efendim her zaman başımızın tacı tutuyoruz. Özellikle de mesela şunu arz ediyoruz. İlk önce mesela gördüğümüz kadarıyla diyoruz ki psikolojik rahatsızlığın var diyorsun. Psikologdan destek aldın mı diye önce soruyoruz.” (K-5)

“Mesela iki tane kardeş var ki bunlar bizim okumamızla değil tamamen ilaç alacak seviyede olduklarını gördük ve yönlendirdik yani.” (K-14)

4. Şifacıların Ruh Sağlığı Çalışanlarına Bakış Açıklarına Yönelik İfadeleri

Şifacıların genel anlamda tıp ve ruh bilimine karşı olumlu tutum içinde oldukları, gerekli yerlerde ilgili kurum ve şahıslara yönlendirmede buldukları mülakat sürecinde edinilen bilgilerdendir.

1.1. Ruh Sağlığı Çalışmaları Hakkındaki Görüşleri: Yapılan mülakatlar sonucunda katılımcı şifacıların çoğunun ruh sağlığı alanındaki çalışmalarını desteklediği ve gerekli gördüğü tespit edilmiştir. Ancak bu bağlamdaki desteğin niteliğinin doğrudan ruh sağlığı uzmanlarının yetkinliği ile ilgili olduğunu dile belirtmişlerdir.

“Tabii, ruh sağlığı uzmanları bizim alanımıza giren bir şey değil yani. Onların da faydalı olduğunu düşünüyoruz ama tabii doktor kalitesine göre değişir. Uzmanlık alanına göre değişir.” (K-12)

“Bir din adamı olmanın yanında bilime de tıbbı da kesinlikle inanan bir insanım. Yani bilim de tıp da gereklidir. Efendimize (s.a.v) sahabelerden birisi geliyor diyor ki Ya Resulullah devemi bağlayıp da mı tevekkül edeyim yoksa bağlamadan mı? Allah her halükârda bizim istediğimizi yapmaya kadirdir ama efendimiz ‘sen deveni bağla öyle tevekkül et’ diyor. Dolayısıyla tıbbın da çalışmalarına değer verilmeli.” (K-1)

Bazıları ise; manevi tedavisiz bir ruh sağlığı hizmeti eksik olacağı için ruh sağlığı uzmanları tarafından kendilerine ‘şifanız orada’ denilerek yönlendirmeler yapıldığını belirtmişlerdir:

“Şizofreni olan hastalarımız var. Eee zaten onları doktor bize gönderiyor. Anlatabiliyor muyum? Doktor diyor ki artık biz sana bir şey yapamayız diyor, bizi aştığı için herhangi bir hocaya yönlendiriyorlar tabii bizde hocalık vasfımız da Allah bilir de yani Allah gönderiyor diyelim daha doğrusu. Şifası bizdeyse elimizden gelen şeyi yardımcı oluyoruz.” (K-5)

Bununla beraber destek hizmeti sunan geleneksel dini yönelimli şifacılarla gelen vakanın durumu daha hafifse manevi danışmanlığın yeterli olacağını ama eğer patolojik bir vakaysa psikolojik tedavinin şart olduğunu düşündüklerini belirtmişlerdir:

“Gerçekten adamın psikolojisinde, beyninde rahatsızlığı var. Bu adamı sen şimdi okumayla nasıl tedavi edeceksin? Bu adama tek başına okuma yeterli değildir... Yönlendirilmelidir.” (K-10)

1.2. Ruh Sağlığı Uzmanlarının Manevi Destek Sağlamaları Hakkındaki Görüşleri: Şifacıların, ruh sağlığı uzmanlarının psikolojik desteğin yanı sıra manevi destekte sağlamaları konusu hakkındaki görüşleri olumlu ve olumsuz olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. Bazı şifacılar ruh sağlığı uzmanlarının psikolojik tedavi yöntemlerini rukye vb. okumaların yapıldığı manevi tedavi yöntemleri ile desteklemelerinin daha faydalı bir metot olacağını düşünmektedirler. Söz konusu katılımcıların psikolojik ve manevi tedavinin birlikte yürütülmesi gerektiğine inandıkları anlaşılmıştır:

“Ama keşke benim kendi düşüncem psikologlar da ibadetle bağlantılı yaparsa mükemmel olacağını düşünüyorum.” (K-14)

“Tabii Kur’an şifadır. Kendilerine gelen hastalara Kur’an okumaları lazım.” (K-20)

“Yani tabii ruh sağlığı uzmanları bilimsel açıdan, tıbbi açıdan onları tedavi ederken diğer taraftan eğer yetkinlikleri varsa aynı zamanda rukyelerle, okumalarla, Kur’an’dan bazı ayetlerle onları teskin etmelerinde fayda olduğunu düşünüyorum.” (K-6)

“Psikolog arkadaşlarımızın da efendim Esma-ül Hüsnâ’nın gizlilikleri hakkında bilgi almasını isterim. Tamam mı? Çünkü bu nokta atışı yapacaktır. Kalben nakşedecektir. Efendim hastaya da şifa olacaktır. Ama Kur’an’sız, sünnetsiz şifa olmuyor.” (K-5)

Katılımcılardan bazıları ruh sağlığı uzmanlarından okuma yapanlar olduğuna şahit olduklarını ve bunun hem faydalı olduğunu düşündüklerini hem de şifacı olarak bundan çok memnun olduklarını ifade etmişlerdir:

“Şimdi bu arkadaş benimle görüştüğünden sonra bir de psikoloğa gitmiş. İsmi vermek istemiyorum burada ama psikolog hocası

**592 • TÜRKİYE’DE DİNİ YÖNELİMLİ GELENEKSEL ŞİFACILARIN
ÇALIŞMA DENEYİMLERİ, RUH SAĞLIĞI ALANINA VE
UZMANLARINA YÖNELİK GÖRÜŞLERİ**

muz da bu arkadaşımıza birtakım okumalar vermiş. Yani bu benim çok hoşuma gitti. Demek ki bu doktorumuz hem bilimsel olarak hem tıbbi olarak bu işi yapıyor ve insanlara faydalı olmaya çalışıyor.” (K-2)

Öte yandan bireyin iyileşmesi için manevi tedavi yöntemleri ve ruh sağlığı çalışmalarının eş güdümlü yürütülmesinden ziyade manevi destek olmadan yapılan tıbbi ve psikolojik müdahalenin başarısız sonuçlanacağına inanan katılımcıların da olduğu tespit edilmiştir.

“Psikolog konusunda da şöyle düşünüyorum. Psikolog bu manevi sıkıntılara hiçbir şey yapamaz. Eğer Kur’an okumuyorsa, eğer rukye ayetlerini okumuyorsa hiçbir şey yapamaz. Sadece biraz manevi destek verebilir. Yani kişiye moral verebilir ama o da çözüm değildir. Geçicidir.” (K-4)

“Etkili olarak düşünüyorum ben ama tam etkili diyemem. Çünkü niye? Maddi tedaviyle beraber manevi tedavinin eğer psikolog, doktor da bu anlamda itikadında, inancında, zayıflığında, inanın böyle şeyler diyorsa ben evet etkilidir ama tam etkili olduğunu düşünmüyorum.” (K-9)

Ruh sağlığı uzmanlarının manevi destek sağlamalarını desteklemeyen ve herkesin kendi mesleğiyle ilgili uygulamalar yapmasını doğru bulan şifacı görüşleri de bulunmaktadır:

“Psikolog okuyamaz. Psikoloğun alanı farklı hocanın alanı farklıdır.” (K-14)

“Hayır okuma yapmamalı. Okuma yapmasını tavsiye etmem. Yani bizim okuma yaptığımız şey anlık bir şey sürekli değil ki zaten. Yani kesinlikle tavsiye etmem, yapmasın. Ne gerekiyorsa onu yapsın ama şunu söylemesini bekleyebilirim belki “ya sen arada bir dini ortama katıl, Kur’an okunan yerde bulun.” (K-13)

TARTIŞMA VE SONUÇ

Bu çalışmada cin çarpması, nazar değmesi gibi manevi rahatsızlıklar üzerine okuma yapan şifacıların çalışma yöntemleri, ruh sağlığı alanındaki bilgi düzeyleri ve ruh sağlığı çalışanlarına bakış açılarını öğrenmek amaçlanmıştır.

Katılımcılarla yapılan görüşmeler neticesinde elde edilen bilgilere göre pek çok kişi tarafından manevi desteğe ihtiyaç duyulduğu ve bu sebeple de kendilerine oldukça fazla başvuruda bulunulduğu anlaşılmıştır. Bu başvuruları

ruhsal ve manevi temelli olmak üzere birbirinden farklı şikâyetler oluşturmaktadır. Katılımcılar; kendilerine başvuruda bulunan kişilerin bipolar bozukluk, intihar düşüncesi, halüsinasyon ve depresyon gibi sorunlarının yanı sıra klostrofobi ve uyuşturucu madde bağımlılığı gibi sorunlara da sahip olduklarını dile getirmişlerdir. Öte yandan manevi kaynaklı sorunlara bakıldığında katılımcılara başvuran kişilerden bazılarının tıbbi tedavilere rağmen iyileşmeyen vakalar, cinni vakaların musallat olması, tıbbi açıklamaları olmayan fiziksel sorunlar gibi vaka özellikleri yer aldığı anlaşılmıştır. Aka'nın (2020, 224) bir çalışmasında bahsettiği gibi bireyler doğüstü olarak nitelendirilen bu ruhani varlıkların sebebiyet verdikleri ruhani değişimleri onarabilmek adına şifacılarla başvurularda bulunmaktadır. İlgili araştırmayla bu araştırma sonuçlarının paralellik gösterdiğini belirtmek mümkündür.

Katılımcıların manevi tedavi yöntemlerini uygulama süreçlerine dair yapılan incelemelerde, onlara başvuran bireylerin yaşam örüntülerini anlamaya ve ardından ibadet hayatlarını incelemeye odaklandıkları ortaya çıkmıştır. Katılımcılar, bu yöntemi tercih etmelerinin nedeninin, manevi anlamda sıkıntılar yaşama eğiliminde olan bireylerin genellikle ibadetten uzak bir yaşam tarzı benimsemeleri olduğunu ifade etmişlerdir. Katılımcılar, öncelikle bu nedenin tespit edilmesinin önemini vurgulamışlardır. Manevi desteğin psikoloji ve sosyal hizmet gibi ruh sağlığını doğrudan ilgilendiren alanlarda önemsendiği görülmektedir. Zira bununla ilgili Pargament (2013) manevi destek sağlayan terapötik yaklaşımların hastaların iyileşme sürecini desteklediğini ve ruh sağlığını olumlu yönde etkilediğini ifade ederken; Seligman (2011), manevi desteğin insanların yaşam amaçlarını keşfetmelerine, içsel güçlerini kullanmalarına ve psikolojik sağlıklarını artırmalarına yardımcı olduğunu vurgulamaktadır. Yine Kim (2020) yapmış olduğu meta-analiz çalışmasında manevi destek temelli grup müdahalelerinin depresyon, anksiyete ve psikolojik iyilik hali üzerinde olumlu etkileri olduğunu göstermektedir. Bu sonuçlar, manevi destek sağlamanın psikolojik sağlık üzerinde önemli bir rol oynadığını göstermektedir. Dolayısıyla katılımcıların kendilerine ruhsal sorunlar nedeniyle başvuran kişilere yönelik dini ve manevi anlamda bilgi edinme girişimlerinin anlamlı olduğu ifade edilebilir.

Bunların yanı sıra bireylere sunulan manevi desteğin önemsiz olduğunu savunan bazı görüşler de mevcuttur. Jones (2018) manevi desteğin psikolojik iyilik hali üzerindeki etkisini araştıran bir derleme yapmış ve manevi desteğin klinik olarak anlamlı bir fark yaratmadığına dair bulgulara ulaştığını ifade etmiştir. Garssen ve Pool (2019) meta-analiz çalışmalarında manevi destek ile

**594 • TÜRKİYE’DE DİNİ YÖNELİMLİ GELENEKSEL ŞİFACILARIN
ÇALIŞMA DENEYİMLERİ, RUH SAĞLIĞI ALANINA VE
UZMANLARINA YÖNELİK GÖRÜŞLERİ**

mental sağlık arasındaki ilişkiyi değerlendiren bir inceleme yapmış ve manevi destek sağlamanın sağlık sonuçları üzerinde önemli bir etkisi olmadığı sonucuna varmışlardır. Yaden ve arkadaşları ise (2022) yapmış oldukları meta-analizde, manevi destek ve psikolojik iyi oluş arasındaki ilişkiyi inceleyen bir derleme yapmış ve manevi destek ile psikolojik iyilik arasında klinik olarak anlamlı bir ilişki bulamadıklarını belirtmişlerdir. Bu kaynaklar, manevi desteğin psikolojik sağlık üzerindeki etkisini sorgulayan ve önemsiz olduğunu savunan bazı görüşleri desteklemektedir. Ancak bu görüşlerin diğer çalışmalarla çelişkili olduğu ve manevi desteğin bireyler için farklılıklar gösterebileceği de göz önünde bulundurulmalıdır.

Görüşme yapılan katılımcıların büyük çoğunluğunun kullandıkları yöntemlerin; belli bir sisteme sahip olduğu; bu kapsamda ilk olarak başvuruda bulunan kişinin dinlendiği ve anlaşıldığı, sonrasında katılımcıların Kur’an-ı Kerim’den birkaç sûre ve ayet okudukları belirlenmiştir. Söz konusu ayetler arasında Ayetel Kürsi, Nas ve Felak sûreleri gibi sûrelerin ayetleri olduğu öğrenilmiştir. Şifacılar bu ayetleri suya okuyup üflediklerini, yalnızca Kur’an-ı Kerim ayetleri dinlettiklerini ya da muska gibi yazılı yöntemlere başvurduklarını eklemişlerdir. Bu yöntemlerin evrensel olduğunu ise Richards ve Bergin (1997) dini müdahale teknikleri arasında dua, tefekkür ve meditasyon, kutsal metinleri okuma, af dileme ve tövbe, ibadet ve ritüel, din kardeşliği ve beraber ibadet etme gibi pek çok teknik sayarak göstermişlerdir.

Bazı şifacıların, manevi tedavi yöntemlerinin etkili olabilmesi için bireylerin düzenli dini ibadetler yapmaları ve tedavinin olumlu sonuçlanacağına inanmaları gerektiğini düşünerek bu yönde telkinlerde buldukları belirlenmiştir. Katılımcılardan bazıları ise kendi kullandıkları manevi yöntemlere ek olarak, başvuran kişiyi profesyonel ruh sağlığı uzmanlarına da yönlendirdiklerini ifade etmişlerdir ve psikolojik kökenli bir rahatsızlığın manevi okumalarla iyileşmesinin yanlış bir müdahale yöntemi olduğunu düşündüklerini eklemişlerdir. Ayrıca, alternatif tıp uzmanı olan bazı şifacıların mülakat sürecinde ortaya çıkan bilgilere göre, manevi tedavi yöntemlerine çeşitli teknolojik cihazları entegre ettikleri görülmüştür.

Geri takip süreçleriyle ilgili yapılan araştırma sonucunda, psikolojik destek hizmetlerinde olduğu gibi manevi destek hizmetlerinde de önem arz ettiği anlaşılmıştır. Geleneksel dini yönelimli şifacılar, manevi destek sunanlar olarak, okuma yaparak bireylerin süreçlerini takip etmeleri gerektiği bildirmişlerdir. Ancak takibi yapılamayan bireylerin iletişimsizlik nedeniyle takiplerinin aksadığı durumlarında olduğunu belirtmişlerdir. Şifacılar bu aksaklıkların ba-

zen başvuran kişinin geri dönmemesi ve sürece ilgisiz kalması, bazen de şifacıların kişiyi aramadığı sürece takipte bulunmaması nedeniyle ortaya çıktığını ifade etmişlerdir. Mevcut araştırmalar ise, geri bildirimlerin hastaların tedavi sürecini desteklediğini, tedavi sonuçlarını olumlu etkilediğini ve hastaların motivasyonunu artırdığını göstermektedir (Claiborn ve Goodyear, 2004, 209-217; Knaup vd., 2009, 15-22) Ayrıca geri takip süreci, tedavi planının kişiye özelleştirilmesini sağlayarak daha etkili bir tedavi sağlamaktadır (Peterson, 2018, 433-472). Bu nedenle, psikolojik tedavide geri takip ve geri bildirim etkin bir şekilde uygulanması, hastaların daha iyi sonuçlar elde etmesine yardımcı olmaktadır (Pearsons, 2006, 167-170).

Mülakat sonuçlarına göre, şifacıların genel olarak ruh sağlığı ve hizmetlerine ilişkin temel düzeyde bilgi sahibi oldukları ve herhangi bir uzmanlık iddiasında bulunmadıkları ortaya çıkmıştır. Şifacılar, manevi destek sağlamalarına yardımcı olacak düzeyde psikoloji literatürü hakkında temel bilgilere sahiptirler, ancak uzmanlık düzeyinde değillerdir. Ruh hastalıklarının semptomları konusunda bilgi sahibi oldukları, ancak bu bilginin belirli rahatsızlıklarla sınırlı olduğu gözlemlenmiştir. Şifacıların çoğunluğu, manevi desteğin yetersiz olduğu durumlarda, patolojik olduğunu düşündükleri vakaları uygun ruh sağlığı uzmanlarına yönlendirdiklerini ifade etmişlerdir. Ayrıca, semptomlarda tıbbi müdahale sonrasında bir azalma görülmesi ve manevi tedaviye olan ihtiyaçlarının da farkına varmaları durumunda okuma yapabilecekleri öğrenilmiştir. Bununla birlikte bazı şifacılar, patolojilere ve psikolojik tanılara inanmadıklarını ve bunların sadece etiketlerden ibaret olduğunu düşündüklerini ifade etmişlerdir. Bu şifacılar, psikolojik temelli görünen tüm rahatsızlıkların aslında manevi sorunlardan kaynaklandığına inanmaktadırlar.

Araştırmalar şifacıların psikoloji literatürü hakkında bilgi sahibi olup olmadığını dair çeşitli görüşlerin olduğunu göstermektedir. Slewa-Younan ve diğerlerinin (2020) yapmış oldukları derleme çalışması, şifacıların psikoloji literatürüne ne kadar aşina olduklarını incelemektedir. Araştırma, bazı şifacıların psikoloji hakkında temel düzeyde bilgi sahibi olduğunu, ancak bu bilginin sınırlı olabileceğini ortaya koymaktadır. Yine Deslandes ve Anderson (2019) yapmış oldukları meta-analiz çalışması şifacıların psikoloji ve ruh sağlığı alanlarında ne kadar bilgiye sahip olduklarını değerlendirmektedir. Araştırma, bazı şifacıların psikoloji alanında yetkinliklerinin olduğunu, ancak bu yetkinliklerin heterojenlik içerdiğini göstermektedir. Seybold ve Hill ise (2001) yapmış oldukları araştırma da şifacıların genellikle ahlaki sorunlarla ilgilenme, manevi rehberlik ve etik konularında bilgi ve uzmanlığa sahip olduklarını

**596 • TÜRKİYE’DE DİNİ YÖNELİMLİ GELENEKSEL ŞIFACILARIN
ÇALIŞMA DENEYİMLERİ, RUH SAĞLIĞI ALANINA VE
UZMANLARINA YÖNELİK GÖRÜŞLERİ**

öne sürmektedirler. Bu görüşler, şifacıların psikoloji literatürü hakkında bilgi sahibi olup olmadığı konusundaki tartışmaları yansıtmaktadır. Bazı şifacıların psikoloji konusunda bilgi sahibi olduğu ve danışanlarına bu alanda destek sağladığı düşünülmektedir. Ancak diğer görüşlere göre, şifacıların psikoloji literatürü hakkında sınırlı bir bilgiye sahip olabileceği ve uzmanlık alanlarına odaklandıkları ifade edilmektedir.

Buna karşın yaygın bir görüş olarak Rego ve Nunes (2019, 279-287) yaptıkları araştırmada, ruh sağlığı uzmanlarının uzmanlık alanlarına dayanarak bireylerin zihinsel ve duygusal sağlıklarını değerlendirme ve tedavi etme konusunda eğitim alan bireyler olduğunu, bu bağlamda profesyonellerden destek almanın kişinin sağlıklı bir iyileşme süreci geçirmesi için çok önemli olduğunu vurgulamaktadırlar. Yine uzmanlar, terapi seansları ve farklı terapi teknikleri kullanarak kişinin sorunlarını anlamaya ve çözüm üretmeye yardımcı olmaktadır. Ayrıca, bireyin ruh sağlığını desteklemek ve korumak için önleyici çalışmalar yapmaktadırlar. Bunların bilimsel yöntemleri kapsamında mümkün olduğu belirtilmektedir (Cassandra, 2013, 129-144).

Yapılan derinlemesine mülakatlarda geleneksel dini yönelimli şifacıların genel anlamda tıp ve ruh bilimine karşı olumlu tutum içinde oldukları, gerekli yerlerde ilgili kurum ve şahıslara yönlendirmede buldukları, ruh sağlığı alanındaki çalışmaları destekledikleri ve gerekli gördükleri tespit edilmiştir. Ancak bu bağlamdaki desteğin niteliğinin doğrudan ruh sağlığı uzmanlarının yetkinliği ile ilgili olduğunu da ifade etmişlerdir. Bazı şifacılar ise ruh sağlığı profesyonelleri tarafından kendilerine ciddi oranda yönlendirme olduğundan bahsetmişlerdir. Bu yönlendirmeler neticesinde ise bireyin durumu daha hafifse manevi danışmanlığın yeterli olacağını ama eğer patolojik bir vakaysa psikolojik tedavinin şart olduğunu düşündüklerini de eklemişlerdir. Yine de manevi desteğin çok daha önemli olduğunu vurgulayan şifacılar da olmuştur. Şahin (2018: 1607) dünyada benimsenen terapi yöntemlerinin Batı ile standartize edildiğini fakat Doğu insanının tedavi yöntemlerine Batı standartlarını entegre etmenin ciddi problemlere yol açtığına değinmektedir. Kültüre bağlı olarak dini ve manevi yaşantının önem taşıdığı bir toplumda dua, zikir ve ibadet gibi manevi destek temelli yöntemler birincil kaynak olarak kullanıldığı takdirde olumlu etkilerin gözlemlenme oranını önemli ölçüde etkilediğinin de eklemiştir. Yine manevi desteğin önemi hakkında Brennan (2021) manevi desteğin insana umut aşıladığından, hayata karşı daha anlamlı bir perspektif kazandırdığından bahsetmektedir. Bunların yanında bireye güven, benlik saygısı ve muhakeme yapabilme gibi beceriler kattığını ve manevi des-

teğın, bireylerin hayattaki deneyimlerini anlamlandırmalarına yardımcı olan bir yöntem olduğunu ifade etmektedir.

Derinlemesine yapılan mülakatlar sonucunda, şifacıların ruh sağlığı uzmanlarının psikolojik destek sunmak amacıyla manevi destek hizmeti de vermeleri konusundaki görüşleri olumlu ve olumsuz şekilde ikiye ayrılmaktadır. Bazı şifacılar, ruh sağlığı uzmanlarının psikolojik tedavi yöntemlerini rukye gibi manevi tedavi yöntemleriyle desteklemenin daha faydalı bir yaklaşım olabileceğine inanmaktadırlar. Genel olarak, katılımcıların psikolojik ve manevi tedavinin birlikte yürütülmesi gerektiğine inandıkları yönünde bir fikir birliği olduğu gözlenmiştir. Burada en çarpıcı noktalardan biri, bazı katılımcı şifacıların ruh sağlığı uzmanlarından okuma yaptıklarını gözlemlenmeleri ve bundan oldukça memnun kaldıklarını ve faydalı bulduklarını ifade etmeleridir. Bunların yanı sıra şifacıların, bireyin iyileşmesi için manevi tedavi yöntemi ile eş zamanlı uygulanmayan psikolojik desteğin yeterli olmayacağına dair görüşlerinin olduğu anlaşılmıştır. Katılımcılardan oldukça az bir kısmı ise bir ruh sağlığı uzmanının manevi destekte bulunmaması gerektiğini düşünmektedirler. Örneğin Mohr (2006) ruh sağlığı profesyonellerinin, terapötik etkinliği en üst düzeye çıkarmak amacıyla birçok danışanın maneviyatın hayati bir yaşam faktörü olduğunu fark etmeleri gerektiğini savunmaktadır. Bu doğrultuda, psikolojik tedavi yapılan ortamlarda önemli sınırlar ve etik sorunlar olduğunu kabul ederek, hastaları dikkatlice değerlendirmeli ve ruhsal ifade ihtiyaçlarını karşılamaya yönelik çabalarda bulunmalıdırlar.

Manevi desteğin ruh sağlığı uzmanları tarafından da uygulanmasının yararlı olabileceği hakkında yaygın görüşler mevcuttur. Bununla ilgili Kersting (2003: 40) psikologların maneviyat temelli uygulamaları terapotik ortamlara dahil ettikleri müddetçe başarılı olabileceklerini vurgulamıştır. Yine modern İslami psikolojinin kurucusu olan ve müslüman psikolog kimliği ile bilinen Badri (2018) “Müslüman Psikologların Çıkmazı” isimli kitabında iyi bir terapistin/psikoloğun müslüman hassasiyetlerine sahip, dini emirlerin bilincinde olarak ‘önce müslüman sonra psikolog’ olmaları gerektiğinin altını çizmektedir. Literatürdeki diğer çalışmalar incelendiğinde ise manevi desteğin ruh sağlığı uzmanları tarafından uygulanmasının yararlı olabileceği konusunda bazı görüşler mevcuttur. Koenig (2012) ruh sağlığı uzmanlarının manevi boyutu ele alarak tedavi sürecine entegre etmelerinin faydalı olduğu sonucuna varmıştır. Ayrıca manevi desteğin hastaların ruh sağlığı üzerinde olumlu etkileri olduğunu ve bu nedenle ruh sağlığı uzmanlarının bu konuya dikkat etmeleri gerektiğini belirtmektedir. Öte yandan Pargament (2013) yazdığı kitabında,

**598 • TÜRKİYE’DE DİNİ YÖNELİMLİ GELENEKSEL ŞİFACILARIN
ÇALIŞMA DENEYİMLERİ, RUH SAĞLIĞI ALANINA VE
UZMANLARINA YÖNELİK GÖRÜŞLERİ**

ruh sağlığı uzmanlarının manevi boyutu tedavi sürecine dahil etmelerinin önemini vurgulamakta ve manevi desteğin terapötik ilişkiyi güçlendirebileceğini, hastaların anlamlı bir bağlantı hissi ve içsel dönüşüm deneyimlemelerine yardımcı olabileceğini ifade etmektedir. Canda ve Farman (2017) ise kitaplarında manevi destek sağlamanın ruh sağlığı üzerinde olumlu etkileri olduğunu ve sosyal hizmet uzmanlarının bu konuda eğitim alarak danışanlarına destek olmaları gerektiğini vurgulamaktadırlar.

Yapılan mülakatlar sürecinde, katılımcıların yanıtlarına dayanarak ruh bilimiyle manevi desteğin birleşiminin önemi daha da belirginleşmiştir. Manevi rehberlik sağlayan uzmanlarında vurguladığı gibi, bireylerin ruh sağlığını iyileştirmek için biyolojik, psikolojik, sosyal ve manevi boyutları bir arada ele alan holistik bir yaklaşım benimsenmelidir. Bu perspektife göre, bireylerin ruh sağlığına etki eden faktörler sadece biyolojik ve psikolojik değil, aynı zamanda sosyal ve manevi boyutları da içermektedir (Edwards, 2014, 531-537). Bu nedenle, biyopsikososyal modelin yanı sıra manevi desteğin de tedavide önemli bir yer tuttuğu savunulmaktadır. Harrison ve arkadaşları (2001) manevi değerlerin, hastaların motivasyonunu artırarak tedaviye uyumlarını ve ruh sağlıklarını olumlu yönde etkileyebileceği sonucuna ulaşmıştır. Benzer şekilde Miller ve Thoresen (2003) manevi boyutun sağlık ve iyilik hali üzerindeki etkilerine ilişkin olumlu sonuçlar elde etmiştir. Söz konusu araştırma, maneviyatın psikolojik tedavilerdeki etkilerini vurgulayarak, terapötik süreçte manevi değerlerin ve inançların ele alınmasının önemini vurgulamaktadır. Puchalski ise (2006) manevi boyutun sağlık bakımından önemi vurgulamakta ve psikolojik tedavilerin manevi boyutunun hastaların iyilik hali ve tedavi sonuçları üzerinde olumlu etkileri olduğunu savunmaktadır. Toprak’a göre (2018, 137) ruhsal sorunların tedavisi iki uç noktada gerçekleşmektedir. Zira söz konusu tedavi süreci ya yalnızca olgu-deneyci bir bakış açısına hapsedilmiştir ya da bilimsel araştırmalardan ve zeminden tamamen ayrıştırılan bazı uygulamalarla yürütülmektedir. Bu noktada hem bilimsel hem din/maneviyat temelli uygulamalar olmak üzere iki yöntemin de birlikte işlemesi gerektiği savunulmaktadır. Bu kaynaklar, psikolojik tedavilerde holistik bir yaklaşımın gerekliliğini ve manevi desteğin önemini vurgulayan çalışmalardan sadece birkaç örnektir. Buna göre, bireylerin ruh sağlığını iyileştirmek için biyolojik, psikolojik, sosyal ve manevi boyutları ele alan bütünsel bir yaklaşım benimsenmelidir. Psikolojik tedavilerde manevi boyutun değerlendirilmesi ve uygun manevi destek unsurlarının entegre edilmesi, tedavi sürecinde bireylerin ruh sağlığına katkı sağlayacaktır. Bu şekilde, pozitif ruh bilimiyle manevi desteğin birleşimi, bireylerin ruh sağlığına değerli bir katkı sunacaktır.

Sonuç olarak yapılan araştırma neticesinde cin çarpması, nazar değmesi ve okuma üzerine uzmanlığı olduğunu ifade eden bireylerin halk arasındaki tanımıyla şifacıların, bireylere manevi destek sağlarken psikolojik destek konusundaki görüşlerinin neler olduğu anlaşılmıştır. Bununla beraber kendi tedavi yöntemlerinde, başvuruda bulunan kişiyi ruh sağlığı uzmanlarına yönlendirmeyi uygulayıp uygulamadıklarına dair veri elde edilmiştir. Katılımcıların çoğunlukla psikolojik tedavi yöntemlerini desteklemek kimi zaman ifade ettikleri üzere bu yöntemlerin yetersiz kaldığı noktalarda destek olmak üzere faaliyetlerini sürdürdükleri belirtilmiştir. Büyük çoğunluğu icra ettikleri meslek sebebiyle psikoloji literatürü hakkında bilgi sahibi olmalarına karşın herhangi bir uzmanlık iddia etmemişlerdir. Bunun yanında hatırı sayılır bir çoğunluk ruh sağlığı çalışanlarına pozitif bir perspektiften baktıklarını ifade etmişlerdir. Öte yandan ruh sağlığı profesyonellerinin de manevi destek uygulamalarını öğrenmeleri ve faaliyete geçirmelerini önemsediklerini öğrenilmiştir. Yine mülakat sürecinde bilinenden çok daha fazla bireyin manevi desteğe başvurduğu anlaşılmıştır. Bireylerin manevi desteğe bu kadar önem verme sebebinin ise kültür ve dini inanışları sebebiyle manevi desteğe duydukları ihtiyaçtan kaynaklandığı düşünülmüştür. Bazılarının inançlarından ötürü psikolojik destek almayı reddettikleri bazılarının ise psikolojik tedavi yöntemlerinden fayda göremediklerini ifade ederek manevi desteğe yöneldikleri mülakat gerçekleştirilen katılımcılar tarafından öğrenilmiştir. Bunun sebebinin çoğunluğu Müslüman olan bir ülkede ruh sağlığı uzmanları tarafından etik ihlal olmaması adına dini inançları/hassasiyetleri tedavi yöntemlerine entegre etmemelerinden kaynaklandığı düşünülmüştür. Yapılan araştırmalar neticesinde manevi destek hizmetlerinin uzak geçmişten beri var olduğu günümüzde ise batıda "pastoral care" ve "pastoral counseling", ülkemizde ise manevi rehberlik adı altında gelişmekte olan bir alan olduğu anlaşılmıştır. Bu klinik-dini danışmanlık hareketinin ülkemizdeki birçok kesimi kapsadığı göz önüne alındığında gelişiminin önem arz ettiği düşünülmüştür.

Çıkar Çatışması / Conflict of Interest: Yazarlar çıkar çatışması olmadığını beyan etmiştir. / The authors declared that there is no conflict of interest.

Finansal Destek / Grant Support: Yazarlar bu çalışma için finansal destek almadıklarını beyan etmiştir. / The authors declared that this study has received no financial support.

Etik Kurul İzni / Ethics Committee Approval: Yazarlar bu makalede araştırma ve yayın etiğine uyulduğunu beyan etmektedirler. Bu araştırma,

**600 • TÜRKİYE'DE DİNİ YÖNELİMLİ GELENEKSEL ŞİFACILARIN
ÇALIŞMA DENEYİMLERİ, RUH SAĞLIĞI ALANINA VE
UZMANLARINA YÖNELİK GÖRÜŞLERİ**

Bingöl Üniversitesi Sosyal ve Beşerî Bilimler Bilimsel Araştırma ve Yayın Etiği Kurulunun 07.03.2023 tarih ve E.97121 sayılı belgesi ile alınan izinle yürütülmüştür. This research is conducted with the permission of Bingöl University Social and Human Sciences Scientific Research and Publication Ethics Committee, decree no: E.97121, 07.03.2023

Yazar Katkıları / Author Contributions: Esra ERAYDİN % 50- Gamze ÖZBAYRAK % 30- Ömer Miraç YAMAN %20.

Kaynaklar/References

- APDER, Anadolu Psikologlar Derneği. "Anadolu Terapi Teknikleri, Eski Türk Uygarlıklarında, Osmanlı'da ve Selçuklularda Uygulanan Psikolojik Tedavi Yöntemleri". Erişim 5 Eylül 2023. <https://anadolupsikologlardernegi.org.tr/selcuklularda-osmanlida-eski-turklerde-psikolojik-tedavi-yontemleri.html>
- Aref, Abu Rabia. "The Evil Eye and Cultural Beliefs among the Bedouin Tribes of the Negev, Middle East". *Folklore* 116/3 (Aralık 2005), 241-254.
- Apaydın , Halil. "Ruh Sağlığı-Din İlişkisi Araştırmalarına Bir Bakış". *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 10/2 (Nisan 2010), 59-77.
- Atmaca, Velil. "Hadislerde Geçen Hastalık Adları". *Hadis Tetkikleri Dergisi* 8/2 (Aralık 2010), 25-67.
- Baltacı, Ali. "Nitel Araştırmalarda Örnekleme Yöntemleri ve Örnek Hacmi Sorunsalı Üzerine Kavramsal Bir İnceleme". *Bitlis Eren Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 7/1 (Haziran 2018), 231-274.
- Brink, Hil. "Validity and Reliability in Qualitative Research". *Curationis* 16/2 (Haziran 1993), 35-38.
- Brown, Richard. "Why Study the History of Neuroscience?". *Frontiers in Behavioral Neuroscience* 13 (Mayıs, 2019), 82. <https://doi.org/10.3389/fnbeh.2019.00082>
- Canda, Edward-Furman vd. *Spiritual Diversity in Social Work Practice: The Heart of Helping*. New York: Oxford University Press, 2019.
- Cassandra, Vieten vd. "Spiritual and Religious Competencies for Psychologists". *Psychology of Religion and Spirituality* 5/3 (Haziran 2013), 129-144. <https://doi.org/10.1037/a0032699>
- Ceylan, İsa. "Bağımlılıktan Bağlanmaya: Bağımlılığa Dini ve Manevi Yaklaşımlar". *Türk Manevi Danışmanlık ve Rehberlik Dergisi* 3 (Haziran 2021), 108-129.
- Claiborn, Charles - Goodyear, Rodney. "Feedback in Psychotherapy". *Journal of Clinical Psychology* 61/2 (Aralık 2004), 209-217.
- Corrigan, Patrick vd. "How Adolescents Perceive the Stigma of Mental Illness and Alcohol Abuse". *Psychiatric Services* 56/5 (Mayıs 2005).
- Creswell, John. *Qualitative Inquiry & Research Design: Choosing Among Five Approaches*. California: Sage Publications, 2007.
- Çıblak, Nilgün. "Halk Kültüründe Nazar, Nazarlık İnancı ve Bunlara Bağlı Uygulamalar". *Türklük Bilimi Araştırmaları* 15 (Temmuz 2004), 103.
- Çobanoğlu, Abdullah. *Halk Arasında Yaşayan Hurafeler Üzerine Alan Araştırması*. Sakarya: Sakarya Üniversitesi, Temel İslam Bilimleri, Yüksek Lisans Tezi, 2006.

- Deslandes, Christine - Anderson, Joel. "Religion and Prejudice Toward Immigrants and Refugees: A Meta-Analytic Review". *The International Journal for the Psychology of Religion* 29 (Şubat 2019), 128-145. <https://doi.org/10.1080/10508619.2019.1570814>
- Diener, Ed vd. "The Satisfaction with Life Scale". *Journal of Personality Assessment* 49/1 (Şubat 1985), 71-75. https://doi.org/10.1207/s15327752jpa4901_13.
- Edwards, Stephen David. "Holistic Psychology: A Brief Primer". *Journal of Psychology in Africa* 23/3 (Mayıs 2014), 531-537. <https://doi.org/10.1080/14330237.2013.10820664>
- Erer, Sezer - Atıcı, Elif. "Selçuklu ve Osmanlılarda Müzikle Tedavi Yapılan Hastaneler". *Uludağ Üniversitesi Tıp Fakültesi Dergisi* 36/1 (Mart 2010), 29-31.
- Finneran, Niall. "Ethiopian Evil Eye Belief and the Magical Symbolism of Iron Working". *Folklore* 114/3 (Mart 2003), 427-433. <https://doi.org/10.1080/0015587032000145414>
- Flick, Uwe. *An Introduction to Qualitative Research*. New York: Sage Pub, 2014.
- Garssen, Bert - Pool, Grieteke. "Does Spirituality or Religion Positively Affect Mental Health? Meta-analysis of Longitudinal Studies". *International Journal for the Psychology of Religion* 31/1 (Şubat 2020), 1-17. <https://doi.org/10.1080/10508619.2020.1729570>
- Grix, Jonathan. *The Foundations of Research*. London: Palgrave Macmillan, 2010.
- Gür, Durmuş - Soykan, Nazlı. "Anadolu Kültüründe Nazar ve Nazarlıklar: Safranbolu Örneği". *Tarih Kültür ve Sanat Araştırmaları Dergisi* 2/3 (Eylül 2013), 117-119. <https://doi.org/10.7596/taksad.v2i3.258>
- Gürsu, Orhan. "Nöropsikoloji, Din ve Psikolojik İyi Oluş". *Journal of International Social Research* 11/61 (Aralık 2017), 502-512. <http://dx.doi.org/10.17719/jisr.2018.3007>
- Harrison, Mayleme. "The Epidemiology of Religious Coping: A Review of Recent Literature". *International Review of Psychiatry* 13/2 (Ocak 2001), 86-93. <https://doi.org/10.1080/09540260120037317>
- Hoheisel, Karl - Klimkeit, Hans. *Heil und Heilung in den Religionen*. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 1995.
- İslam Ansiklopedisi. "Cin". 5 Eylül 2023. <https://islamansiklopedisi.org.tr/cin>
- Johnson, John - Rowlands, Timothy. *In-Depth Interviewing*. London: Sage Publications, 2002.
- Jones, Forrester vd. "Including the 'Spiritual' Within Mental Health Care in the UK, from the Experiences of People with Mental Health Problems". *Journal of Religion and Health* 57/1 (Şubat 20018), 384-407. <https://doi.org/10.1007/s10943-017-0502-1>
- Kasapoğlu, Figen. "COVID-19 Salgını Sürecinde Kaygı ile Maneviyat, Psikolojik Sağlık ve Belirsizliğe Tahammülsüzlük Arasındaki İlişkilerin İncelenmesi". *Electronic Turkish Studies* 15/4 (Ağustos 2020), 599-614. <http://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.44284>
- Kersting, Karen. "Religion and Spirituality in the Treatment Room". *American Psychological Association* 34/11 (Aralık 2003), 40.
- Keskin, Yahya Mustafa. "Türk Toplumunda Nazar Olgusu ve Buna Karşı Geliştirilen Korunma ve Kurtulma Pratikleri: Elazığ Örneği". *Dini Araştırmalar Dergisi* 11/32 (Haziran 2008), 191-214.
- Kim Psikoloji. "Doğulu Çareyi Hoca'da Arıyor". Erişim 5 Eylül 2023. <https://www.kimpsikoloji.com/dogulu-careyi-hocada-ariyor/>
- Knaup, Carina vd. "Effect of Feedback of Treatment Outcome in Specialist Mental Healthcare: Meta-Analysis". *The British Journal of Psychiatry* 195/1 (Temmuz 2009), 15-22. <https://doi.org/10.1192/bjp.bp.108.053967>

**602 • TÜRKİYE'DE DİNİ YÖNELİMLİ GELENEKSEL ŞİFACILARIN
ÇALIŞMA DENEYİMLERİ, RUH SAĞLIĞI ALANINA VE
UZMANLARINA YÖNELİK GÖRÜŞLERİ**

- Koenig, Harold vd. "Religious Coping and Health Status in Medically Ill Hospitalized Older Adults". *The Journal of Nervous & Mental Disease* 186/9 (Eylül 1998), 513-521. <https://doi.org/10.1097/00005053-199809000-00001>
- Koenig, Harold. "Religion, Spirituality, and Health: The Research and Clinical Implications". *ISRN Psychiatry* (Aralık 2012), 33. <https://doi.org/10.5402/2012/278730>
- Malas, Elmas Merve. "Ruhsal Bozukluklara Karşı Stigma-Derleme". *MANAS Sosyal Araştırmalar Dergisi* 8/1 (Şubat 2019), 1170-1188. <https://doi.org/10.33206/mjss.470932>
- Mamacı , Merve. "Ruh Sağlığı Çalışanlarının Çeşitli Değişkenler Açısından Karşılaştırması: Duygusal Emek, Psikolojik Sermaye ve İyi Oluş". *OPUS Uluslararası Toplum Araştırmaları Dergisi* 17/35 (Mart 2021), 2030-2051. <https://doi.org/10.26466/opus.801638>
- Manzakoğlu, Bilgen Tuncer - Berkan, Saliha Türkmenoğlu. "Evil Eye Belief in Turkish Culture: Myth of Evil Eye Bead". *The Turkish Online Journal of Design, Art and Communication* 6/2 (Nisan 2016), 193-204. <https://doi.org/10.7456/10602100/013>
- Merriam, Sharan. *Qualitative Research and Case Study Applications in Education*. San Francisco: Jossey-Bass Publishers, 1998.
- Miller, William - Thoresen, Carl. "Spirituality, Religion, and Health: An Emerging Research Field". *American Psychologist* 58/1 (Ocak 2003), 24-35. <https://doi.org/10.1037/0003-066x.58.1.24>
- Mohr, Wanda. "Spiritual Issues in Psychiatric Care". *Perspectives in Psychiatric Care* 42/3 (Ağustos 2006), 174-183. <https://doi.org/10.1111/j.1744-6163.2006.00076.x>
- Özdemir, Murat. "Nitel Veri Analizi: Sosyal Bilimlerde Yöntembilim Sorunsalı Üzerine Bir Çalışma". *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 11/1 (Mart 2010), 323-343.
- Özdoğan, Öznur. "İnsanı Anlamaya Yönelik Bir Yaklaşım: Pastoral Psikoloji". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 47/2 (Ağustos 2006), 127-141. https://doi.org/10.1501/Ihfhak_0000000054
- Pargament, Kenneth vd. "The Many Methods of Religious Coping: Development and Initial Validation of the RCOPE". *Journal of Clinical Psychology* 56/4 (Mart 2000), 519-543. [https://doi.org/10.1002/\(SICI\)1097-4679\(200004\)56:4<519::AID-JCLP6>3.0.CO;2-1](https://doi.org/10.1002/(SICI)1097-4679(200004)56:4<519::AID-JCLP6>3.0.CO;2-1)
- Pargament, Kenneth. *Spiritually Integrated Psychotherapy Understanding and Addressing the Sacred*. London: The Guilford Press, 2007.
- Paterson, Charlotte vd. "Psychological Therapy for Inpatients Receiving Acute Mental Health Care: A Systematic Review and Meta-Analysis of Controlled Trials". *British Journal of Clinical Psychology* 57/4 (Nisan 2018), 433-472. <https://doi.org/10.1111/bjc.12182>
- Patton, Michael Quinn. *How to Use Qualitative Methods in Evaluation*. London: Sage Publications, 1987.
- Patton, Michael Quinn. *Qualitative Research*. New York: John Wiley & Sons, Ltd., 2005.
- Pearsons, Jacqueline. "Case Formulation-Driven Psychotherapy". *Clinical Psychology: Science and Practice* 13/2 (Mayıs 2006), 167-170. <https://doi.org/10.1111/j.1468-2850.2006.00019.x>
- Polat, Emanullah. *Kur'an-ı Kerim'e Göre Ruhî Hastalıklar*. Sakarya: Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2010.
- Polat, Emanullah. *Kur'an'a Göre Ruhî Hastalıklar*. Ankara: Fecr Yayınevi, 2018.
- Polkinghorne, Donald. "Language and Meaning: Data Collection in Qualitative Research". *Journal of Counseling Psychology* 52/2 (Nisan 2005), 137-145. <https://doi.org/10.1037/0022-0167.52.2.137>

- Puchalski, Christina. "Spirituality and Health: The Art of Compassionate Medicine". *British Journal of General Practise* 89/1 (Ocak 2014), 806-808. <https://doi.org/10.1097/ACM.0000000000000083>
- Rassool, Hussein. *Evil Eye, Jinn Possession, and Mental Health Issues: An Islamic Perspective*. Londra: Routledge, 2018.
- Rego, Francisca - Nunes, Rui. "The Interface Between Psychology and Spirituality in Palliative Care". *Journal of Health Psychology* 24/3 (Mart 2019), 279-287. <https://doi.org/10.1177/135910531666413>
- Richards, Scott - Bergin, Allen. *A Spiritual Strategy for Counseling and Psychotherapy*. Washington: American Psychological Association, 2005.
- Sağır, Zeynep. "Kültürleşme, Dini Başa Çıkma ve Yaşam Memnuniyeti: Türkiye’de Yaşayan Yabancı Öğrenciler Üzerine Nicel Bir Araştırma". *Kilitbahir* 17/5 (Eylül 2020), 5-37. <https://doi.org/10.5281/zenodo.4033461>
- Seidman, Irving. *Interviewing as qualitative research: A Guide for Researchers in Education and the Social Sciences*. New York: Teacher College Press, 1991.
- Seybold, Kevin - Hill, Peter. "The Role of Religion and Spirituality in Mental and Physical Health". *Current Directions in Psychological Science* 10/1 (Şubat 2001), 21-24. <https://doi.org/10.1111/1467-8721.00106>
- Slewa-Younan, Shameran vd. "An Evaluation of a Mental Health Literacy Course for Arabic Speaking Religious and Community Leaders in Australia: Effects on Posttraumatic Stress Disorder Related Knowledge, Attitudes and Help-Seeking". *International Journal of Mental Health Systems* 14/1 (Ağustos 2020). <https://doi.org/10.1186/s13033-020-00401-7>
- Stein, Howard. "Envy and the Evil Eye among Slovak-Americans: An Essay in the Psychological Ontogeny of Belief and Ritual". *Ethos* 2/1 (Ekim 2009), 15-46. <https://doi.org/10.1525/eth.1974.2.1.02a00020>
- Şahin, Zuhâl Ağılkaya. "Din ve Psikoloji Arasındaki Uçurum Gerçekten Ne Kadar Derin? Psikoterapilerdeki Dini İzler". *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi* 22/3 (Aralık 2018), 1607-1632. <https://doi.org/10.18505/cuid.466215>
- Şahin, Zuhâl Ağılkaya. *Psikoloji ve Psikoterapide Din*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2020.
- Tekin, Hasan Hüseyin. "Nitel Araştırma Yönteminin Bir Veri Toplama Tekniği Olarak Derinlemesine Görüşme". *İstanbul Üniversitesi Sosyoloji Dergisi* 3/13 (Şubat 2012), 101-116.
- Tepper, Leslie vd. "The Prevalence of Religious Coping Among Persons with Persistent Mental Illness". *Psychiatric Services* 52/5 (Haziran 2001), 660-665. <https://doi.org/10.1176/appi.ps.52.5.660>
- Toprak, Taha Burak. "Dini Obsesyon ve Kompulsiyonların Psikoterapisinde Kuramlar, İmkanlar, Sınırlılıklar". *Türkiye Bütüncül Psikoterapi Dergisi* 1/1 (Ocak 2018), 123-141.
- Vieten, Cassandra - Lukoff, David. "Spiritual and Religious Competencies in Psychology". *American Psychologist* 77/1 (Temmuz 2021), 26-38. <https://doi.org/10.1037/amp0000821>
- Weathers, Elizabeth. "Spirituality and Health: A Middle Eastern Perspective". *Religions MDPI* 9/2 (Ocak 2018), 3-17. <https://doi.org/10.3390/rel9020033>
- WEBMD, "How Spirituality Affects Mental Health". Erişim 5 Eylül 2023. <https://www.webmd.com/balance/how-spirituality-affects-mental-health>
- Yaden, David Bryce vd. "Meta-Analysis of Religion/Spirituality and Life Satisfaction". *Journal of Happiness Studies* 23/11 (Ekim 2022), 4147-4163. <https://doi.org/10.1007/s10902-022-00558-7>

**604 • TÜRKİYE’DE DİNİ YÖNELİMLİ GELENEKSEL ŞİFACILARIN
ÇALIŞMA DENEYİMLERİ, RUH SAĞLIĞI ALANINA VE
UZMANLARINA YÖNELİK GÖRÜŞLERİ**

Yağar, Fedayi - Dökme, Sema. "Niteliksel Araştırmaların Planlanması: Araştırma Soruları, Örneklem Seçimi, Geçerlik Ve Güvenirlik". *Gazi Sağlık Bilimleri Dergisi* 3/3 (Ekim 2018), 1-9.

Yaşar, İdris vd. *Eğitimciler İçin Eğitim Rehberi Ruh Sağlığı Modülleri. Eğitimciler İçin Eğitim Rehberi Ruh Sağlığı Modülleri*. Ankara: T.C. Sağlık Bakanlığı Yayınları, 2008.

Yıldırım, Ali - Şimşek , Hasan. *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*. Ankara: Seçkin Yayınevi, 2008.

Türkiye Psikiyatri Derneği. "Ruh Sağlığı Sorunları Olanlar Önce Kime Başvurmalı?". Erişim 5 Eylül 2023. <https://psikiyatri.org.tr/halka-yonelik/7/ruh-sagliği-sorunlari-olanlar-once-kime-basvurmalı>

Zehtab, Samira - Adib-Hajbaghery, Mohsen. "The Importance of Spiritual Care in Nursing". *Nursing and Midwifery Studies* 3/3 (Eylül 2014).

Zohrabi, Mohammad. "Mixed Method Research: Instruments, Validity, Reliability and Reporting Findings". *Theory and Practice in Language Studies* 3/2 (Şubat 2013), 254-262. <https://doi.org/10.4304/tpls.3.2.254-262>

KIRGIZİSTAN ORTAOKULLARINDA DİN DERSİ

Sayfulla BAZARKULOV*

Öz

Bu araştırmada Kırgızistan ortaokullardaki din dersi ele alınmıştır. Bağımsızlığına kavuşmasının ardından Kırgızistan’da, milli, manevî ve dinî değerler yeniden canlanmıştır. İnanç ve vicdan özgürlüğü hakkındaki kanun çerçevesinde, vatandaşlara din özgürlüğü tanınmıştır. Bu çerçevede, genel eğitim içinde din dersinin yer almasına dair arayışlar başlamıştır. Bağımsızlığın ilk yıllarında laiklik ilkesinin farklı anlaşılması sebebiyle, okul programında din dersinin yer almasında büyük zorluklar yaşanmıştır. Ülke tarihinde yaşanan siyasi devrimler din dersinin önünü açmıştır. Daha sonra toplumda meydana gelen dinî olaylar din dersinin hukukî temellerinin oluşmasını hızlandırmıştır. Böylece ortaokullarda din dersi okutulmaya başlamıştır. Ancak din dersi içeriğinin toplumun beklentilerine cevap vermediği gerekçesiyle müfredatın yeniden düzenlenmesi sözkonusu olmuştur. Bu araştırmada Kırgızistan ortaokullarındaki din dersi analiz edilerek çeşitli yönleri ile ortaya konulmaya çalışılmıştır. Din dersinin tarihi, hukukî gelişimi ve öğretim programı, ders kitabı ve ders öğretmenleri betimsel araştırma yöntemine göre incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Din Eğitimi, Kırgızistan, Adep Sabagı, Din Kültürü Tarihi Dersi, Dinlerin Gelişim Tarihi Dersi.

---

* Yard. Doç. Dr., Oş Devlet Üniversitesi, Araşan Sosyal Bilimler Enstitüsü
eposta: sbazarkulov@gmail.com, ORCID: 0000-0003-3902-9938

Atıf/Cite as: Bazarkulov, Sayfulla. “Kırgızistan Ortaokullarında Din Dersi”. *Dini Araştırmalar* 26/65 (Aralık 2023), 605-628. <http://doi.org10.15745/da.1373490>

Religious Education in Kyrgyzstan Secondary Schools

Abstract

In this research, religious courses in Kyrgyzstan secondary schools were discussed. With the independence of Kyrgyzstan, the return to national, spiritual and religious values was revived. In the first year of independence, the Law on Freedom of Belief and Religious Institutions was adopted. Freedom of religion is recognized within the framework of the Law. Accordingly, the search for teaching religion lessons within general education has begun. While the first searches began to take place as a result of civil initiatives, the Iyman course began to be taught by the state. However, when the official curriculum of the Iyman course was determined, it was understood that it was not a religious course. The society continued to seek religious lessons again. Freedom of religion could only be realized by rearranging the Law according to social and political needs. This research aimed to analyze and reveal the religion courses in secondary schools. As a result of the different understanding of the constitutional principle of secularism in the first years of independence, this constituted a major obstacle to the inclusion of religion lessons in the school curriculum. The political revolutions of the people that took place in the history of the country paved the way for religious education. Later, the events that took place in society in the name of religion accelerated the political will and the formation of the legal foundations of religious education in practice. Thus, religion lessons began to be taught in secondary schools. However, on the grounds that the content of religion lessons did not meet the expectations of society, it was possible to organize religion lessons again in 2022. In this study, using descriptive research methods, the history of religion education, its legal development, and the state standard of religion education, curriculum, textbooks, and course teachers were examined.

Keywords: Religious Education, Kyrgyzstan, Adep Sabagy, History of Religious Culture Lesson, History Development of Religions Lesson.

Summary

In democratic countries, providing religious education within general education is considered pedagogically important and a natural right in terms of human rights. The importance of religion lessons is increasing in helping students make sense of their own lives, integrate their beliefs with their minds, and think critically. In this research, the search for religious education

in Kyrgyzstan is considered as a problem. The aim of the research is to evaluate the process, legal foundations, and standards of religious education in general education in Kyrgyzstan. In the research, information was obtained according to the theoretical description method by scanning the resources on the subject.

In Kyrgyzstan, which adopted the concept of democracy after independence, a revival began to occur in the religious field, as in every field after 1991. During this process, teaching religion lessons in school came to the fore. In this context, the place and position of religion lessons in general education have begun to be discussed. In this context, Iyman/Adep course started to be taught in schools. However, with the decision of the Ministry of Education and Science in 2003, this course started to be taught as a compulsory course by specifying its curriculum, and the search continued again because it was not a religious course expected by society.

Adep course, which includes the rules of moral behavior within the framework of Kyrgyz material and spiritual culture, customs, and traditions, can be called a moral course, not a religious education. The aim of the course is defined in the state standard of school courses in the Kyrgyz Republic as to raise students as individuals who behave in accordance with the ideals of society and the conditions of the day, have spiritual characteristics, and good moral behavior. In addition, it has been claimed that information about the moral principles of religion is included in the curriculum in terms of recognizing social consciousness as a part of culture. In addition, the course content in the curriculum consists of moral principles, etiquette, material and spiritual values, and cultural issues that have been going on for centuries in Kyrgyz society. Thus, it aimed to provide future generations with a national identity within the framework of Kyrgyz ethnopedagogy. In addition, religious issues were also discussed in the curriculum, as spiritual values are related to religion. Here, it is claimed that information about the moral principles of religion is included in the program in terms of recognizing social consciousness as a part of culture. However, Adep course was later removed from the school curriculum.

Kyrgyzstan has a constitutional right to freedom of conscience and religious pluralism. Within the framework of this right, some different religious movements began to occur in the country. As a result of the activities of religious institutions, the concern that religious chaos will increase and social life will become disordered has begun to increase. Teaching religion classes in general education is envisaged as the most important of the basic

solutions to solve these problems. However, the inclusion of religion classes in general education in the country has gone through a very difficult process. The main reason for this can be understood as the different interpretation of the principle of secularism in the constitution. It is worth noting that the main problem here is the misperception that the principle of secularism does not allow religion. Because the idea that those in control of the state should stay away from religion can be considered as a remnant of atheism. On the other hand, it can be said that the 24 March and 5 October political events that took place in the country caused the teaching of religion lessons in general education to accelerate. Only with the reorganization of the Law on Freedom of Belief and Religious Institutions in 2008, the legal way for religion lessons was paved. After this, official activities for religious education began to revive. Religion lesson programs were organized and presented for discussion.

Teaching religion lessons in general education is mentioned in the "State Policy Concept of the Kyrgyz Republic in the Religious Field for 2014-2020", which was accepted by the Security Council by the Decree of the President. Thereupon, a working commission was formed by the Ministry of Education and Science and the state standard, curriculum and textbook of religion lessons were prepared. Accordingly, it was decided to pilot it in 10 schools for 9th graders starting from the 2016-2017 academic year, and then in 56 schools throughout the country in the academic year. However, this decision could not be realized as a result of the pandemic process and political events in the country. Later, as a result of the constitution that was re-approved in 2021, the President reconsidered religion lessons with the transition to the presidential administration system. Accordingly, a commission for preparing the state standard and curriculum of religion lessons was established. This commission was tasked with preparing religion lessons in accordance with the country's principle of secularism and taking into account the expectations of the society.

The issue of who will teach religion is one of the most controversial issues. After the religion course was put into practice as a pilot, various opinions were put forward about who should teach this course. As a result of the first religion lesson pilot application in 2016, it was revealed that history teachers generally had insufficient knowledge about religion and religious studies. Therefore, in 2022, some of theology faculty graduates will be employed, taking into account the deficiencies in the previous course practice and in order to meet the expectations of the society. The state has organized a compulsory certificate

program for professional development and pedagogical formation training by the Professional Development and Teacher Retraining Institute under the Ministry of Education and Science to prepare religious teachers.

As a result, systematically providing religious education within general education under state supervision is a necessity for building a democratic multicultural and multi-religious Kyrgyzstan. Religious education should never be turned into a tool of political ideology. The importance and contribution of religion lessons to the student's self-realization and giving meaning to life should be ensured. As a result of the religion lesson prepared taking these into consideration, it is expected that the expectations of the society will be met rationally and will be realized in a pedagogical manner.

Giriş

Dünyadaki birçok demokratik ülkede genel eğitim içerisinde din dersi verilmektedir. Din dersi insanın doğal inanma ihtiyacını karşılama imkanı olarak kabul edilmektedir. Bunu gerçekleştirmeye çalışırken, din dersinin meşruiyetinin ötesinde, dersin daha işlevsel hale nasıl getirilebileceği konusu gündeme gelmektedir. Bu, öğrencinin kendi inancını (olumlu ya da olumsuz) akıyla bütünleştirebilmesine pedagojik imkan tanımak olarak değerlendirilmektedir. Artık bugün din dersi konusundaki tartışmalar pedagojik açıdan din dersinin etkisinin nasıl arttırılabileceği konusuna odaklanmaktadır.

Kırgızistan'da bağımsızlığın ilan edilmesinden sonra milli ve manevî değerlere yeniden dönüş yaşanmaktadır. Dini değerlere dolayısıyla dini kimliğe verilen önem daha da artmıştır. Bu çerçevede okullarda din dersinin okutulması için girişimler başlatılmıştır. İlk olarak okullarda ıyman/iman dersi sivil girişimler sayesinde okutulmaya başlanmıştır. 2002-2003 eğitim yılında ıyman dersinin programı resmi yayınlanmıştır. Buna göre laiklik anlayışı çerçevesinde ıyman dersinin din eğitimi olmadığı anlaşılmıştır. Böylece din dersiy-le ilgili tartışmalar sürerken toplumdaki gelişmeler neticesinde din, toplumsal ve siyasî açıdan güvenlik konusuna dönüşmüştür. Temelde dinî aşırılıkla dine karşı yapılan aşırılık arasında bir farklılık yoktur. İkisi de olumsuz neticelere götürür. Toplumdaki din mensuplarıyla hiçbir dine inanmayanlar arasında dinî toleransı, hoşgörüyü kazandırmak adına din eğitiminin önemi büyüktür. Diğer taraftan dinin Kırgız tarihindeki yeri ve günlük yaşamdaki rolü hakkında yeni neslin bilgilendirilmesi ihtiyacı oluşturmuştur. Bu ihtiyacın rasyonel olarak okullarda din dersinin okutulmasıyla giderilmesi gerektiği, hem toplum hem de siyasî irade tarafından kabul edilmiştir.

Araştırmanın amacı, Kırgızistan ortaokullarında din dersinin gelişim sürecini ortaya koymaktır. Bu çerçevede din dersi gelişim tarihi, hukukî boyutu ve dersin devlet standardı, ders öğretmenleri konusu ve problemleri ele alınacaktır.

Alanyazın incelendiğinde, Kırgızistan’da genel eğitimde din eğitimi hakkında bir kaç araştırma yapıldığı görülmektedir. Bunlardan Dilaram Akramova’nın *Kırgızistan’da Orto Mekteplerdeki “Adep Sabagı” Dersinde Din Eğitimi İle İlgili Amaçların Gerçekleşme Düzeyi (Oş Örneği)* (Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2006), Kubatalı Topchubaev’in *Adep Dersi Öğretmenlerinin Yeterlilikleri (Oş İli Örneğinde Bir Alan Araştırması)* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi) başlıklı doktora tezlerinde Adep dersi ele alınırken, Elvin Yusubov’un *Kırgızistan’da Din Eğitimi*, (Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2016) başlıklı doktora tezinde ise genel olarak Kırgızistan’daki din eğitimi incelenmişlerdir. Söz konusu tezlerin hazırlandığı dönemde Kırgızistan’da genel eğitim içinde resmî olarak din dersi bulunmuyordu. Daha sonra yapılan çalışmalardan biri olan Cazgül Colaliyeva’nın “Bağımsızlık Yıllarında Kırgızistan Okullarında Din Dersi Denemeleri ve Son Dönemdeki Gelişmeler”. (*Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 22/41 (2020): 173-196) ise son üç yıldaki din dersi konusundaki resmî gelişmeleri araştırmayı konu edinmektedir. Araştırmamız ise günümüzde ortaokullardaki din dersinin durumunu ortaya koyarak alanyazına katkı sağlamayı amaçlamaktadır.

1. Din Dersinin Tarihi Gelişimi

Kırgızlar genel olarak 18-19. asırlara kadar göçebe hayat sürdürdürmüşlerdir. Bundan dolayı eğitim-öğretim faaliyetleri boz üy çadırlarında gerçekleştirilmiş, eğitim giderleri ise çocuğun ebeveynleri tarafından karşılanmıştır (Baygaziev, *Ala-Toodogu Agartuunun Tarihinin Kısaça Oçerki*, 2005). Daha sonra mektep ve medreselerin meydana gelmeye başlamasıyla boz üy okullarının faaliyeti sona ermiştir.

Kırgızistan’da medreselerin yaygınlaşması, 19. yüzyılın ortasından 20. yüzyılın başlarına kadar Hokand Hanlığı dönemine tekabül eder. Daha önceleri Kırgızlar diğer Türk boyları gibi Türkistan genelindeki medreselerde eğitim görüyordu. Hokand Hanlarından Alimbek Datka tarafından 1841 yılında Akmedrese’nin kurulduğu, 1892 yılındaki tarihi kayıtlarına göre ise Oş bölgesinde 7 medresenin olduğu bilinmektedir. Hokand Hanlığının bölgedeki etkisinin artmasıyla cami ve mektepler 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren çoğalmaya başlamıştır (Malabaev, 1999, 77).

19. yüzyılın sonlarıyla 20. yüzyılın başlarında, Kırgızistan'da diğer Orta Asya devletlerinde olduğu gibi, eski medrese usulü din öğretimine alternatif olarak, *Usul-u Cedid* okulları açılmıştır. 1917 Ekim İhtilaline kadar Kırgızistan'da 15 tane cedit okulu faaliyet göstermiştir (Kırgız Sovet Ensiklopediyası, 1977, 335). Bunlar arasında bugün Özbekistan sınırlarında bulunan *Kırgız Moldo Medresesi*'nin (Namangan şehrinde) önemi büyüktür. Kırgız aydını, ilk eğitimcilerinden biri olan Nurmoldo'nun eğitim gördüğü ve kendisinin de hoca olarak cedit usulüne göre ders verdiği bu medreseler daha sonra geliştirilememiştir (Baygaziev, *Nurmoldo*, 2005).

1863 yılında Çarlık Rusya'nın himayesi altına girmek zorunda kalındığında, Kırgızistan'da Çarlık Rusya'nın siyasi politikaları sonucunda yeni *Rus-yerli okulları* (Russko-tuzemnaya şkola) faaliyete başlamıştır (Kırgız Sovet Ensiklopediyası, 1989, 268-269). Diğer taraftan İslam dini okullarının yanında paralel olarak Hıristiyan Ortodoks dini okulları açılmaya başlamıştır. 1880'e gelindiğinde Ortodoks Kilisesine ait ilkokul sayısı 23'e ulaşmıştır (Konnikova, 1983, 268). Böylece Kırgızistan'da İslami mekteplerle birlikte kilise okulları ve Rus-yerli okullar faaliyet göstermişlerdir. 1917 Ekim İhtilalinin meydana gelmesiyle sözkonusu bu okullar kapatılmıştır. Bütün bunların yerine Sovyet insanı yetiştirecek *Sovyet okul*'u açılmıştır.

Sovyet eğitim felsefesi, Marksist-Leninist dünya görüşü temeline dayanarak *politeknik eğitim* yoluyla materyalist ilmi zihniyete sahip, dini kalınlardan arınmış, sosyalist toplumun gelişmesinde faal rol alan *Homo Sovieticus* (Sovyet İnsanı) yetiştirmeyi amaçlamıştır. Böylece Komünizm'i gerçekleştirmeye çalışırken Komünizmin ayrılmaz parçası olan ateizm propagandası araç olarak kullanılmıştır (Savinov, 1974, 42).

1991 yılında Kırgızistan'ın bağımsızlığa kavuşmasıyla eğitim sisteminde milli ve manevî değerleri yeniden kazandırma arayışı başlamıştır. Bu süreç içerisinde okulda din dersinin okutulması ve bunun genel eğitim içerisindeki yeri ve konumu gündeme gelmiştir. Bu bağlamda okullarda *Iyman sabagı/dersi* okutulmaya başlamıştır.

Iyman sabagı 1991-2003 yılları arasında isteğe bağlı olarak farklı şekilde okutulagelmiştir. Bazı bölgelerde il eğitim müdürlerinin insiyatiflerine göre okutulurken bazı bölgelerde derse karşı kayıtsız kalınmıştır. Bazı okullarda müdürlerin bazılarında da öğretmenlerin şahsî girişimlerine göre farklı anlayış ve program çerçevesinde bu ders okutulmuştur. Bu çerçevede ülke genelinde üç farklı öğretim programından söz etmek mümkündür. İlk program, 1990-1991 yıllarında Talas valisi Dastan Sarıgulov'un girişimiyle hazırlanarak

sunulmuştur(Sarıgulov, 2004, 12). Bu program Kırgızistan'daki öncü İyman dersi programı olarak adlandırılabilir. İkincisi, 1992-1993 öğretim yılında Oş ilinde uygulanan programdır (I-X klasstar için İyman sabagın okutuunun bolcolduu programması, 1992). Üçüncü olarak da “Dil Mürögü” Adep-Ahlak cana Madaniyat Borboru tarafından hazırlanmış öğretim programıdır (Çotonov, 2004, 456-474).Sözkonusu üçüncü programın içeriği ve amacı,diğer iki programa nazaran dini eğitimi önerdiği için çok sert tepkilerle karşılaşmıştır. O dönemde gerek siyasi irade gerekse toplum, din dersinin önemini yeteri kadar algılayamamıştır. Dolayısıyla bu programlar sadece proje halinde kalmış ve kabul edilmemiştir. Neticede 2002-2003 öğretim yılından itibaren Eğitim ve Bilim Bakanlığının kararıyla, 1. ve 11. sınıflarda haftada bir saat toplam 34 saat zorunlu ders olarak İyman dersi okutulmaya başlamıştır (Kutbilim Gazetesi, 5 Eylül 2003, 3).

2. Din Dersinin Hukukî Gelişimi

Eğitim ve Bilim Bakanlığı kararı üzere İyman dersi zorunlu olarak okutulmaya başlamış ancak bu dersin beklenen dini konu ve muhtevayı kapsamadığı anlaşılınca arayışlar yeniden başlamıştır. İyman dersinin öğretim programı Eğitim ve Bilim Bakanlığı tarafından kabul edildiğinde, bu sefer toplumun bazı kesimleri “İyman” kelimesinin dinî bir kavram olduğunu ileri sürerek, “dinî eğitim” olarak işlenmesi gerektiğini savunmuşlardır. Butartışmalar sonucunda, Kırgız Eğitim Akademisinin önerisi üzerine Eğitim ve Bilim Bakanlığı tarafından 19 Temmuz 2004 tarihli 545/1’ nolu Kararname doğrultusunda dersin ismi *Adep* olarak değiştirilmiştir (*Adep sabagı. Calpı bilim berüüçü mektepterdin 1-11-klasstarı için okuu programması, 2004, 2*).

Kırgız maddî ve manevî kültürü, örf ve adetler çerçevesinde ahlaki davranış kurallarını içeren *Adep* dersi din eğitimi değil, ahlak dersi olarak isimlendirilebilir. Dersin amacı Kırgız Cumhuriyeti okul derslerinin devlet standardında *öğrencileri toplum ideallerine ve günün şartlarına uygun davranan, manevi özelliklere ve güzel ahlaki davranışlara sahip bireyler olarak yetiştirmektir...* – diye tarif edilmektedir (Kırgız Respublikasının Mekteplerinde Predmettik Bilim Berüünün Mamlekettik Standartarı, 2006). Ders içeriği, Kırgız toplumunda asırlardır devam eden ahlakî ilkeler, görgü kuralları, maddi ve manevi değerler ve kültürel konulardan oluşturmaktadır. Böylece, gelecek kuşaklara Kırgız etnopedogoji çerçevesinde milli kimlik kazandırmak amaçlanmıştır. Bunun yanında öğretim programında manevî değerlerin din ile ilişkili olması hasebiyle dini konular da ele alınmıştır. Burada dinin ahlakî ilkeleri hakkında-

ki bilgilerin, kültürün bir parçası olarak toplumsal bilinci oluşturmak amacıyla programda yer aldığı ileri sürülmüştür.

Eğitim ve Bilim Bakanlığı her akademik yılın başında genel eğitim kurumları için temel müfredatı onaylanarak yayınlamaktadır. Bu kapsamda Adep dersinin kademeli olarak her eğitim yılında ilgili derslere entegre edilerek kısaltıldığı veya kaldırıldığı görülmektedir. Mesela, 2012-2013 eğitim yılında Adep dersi 9. 10. ve 11. sınıflarda, İnsan ve Toplum, Ekonomiye Giriş dersleriyle birleştirilerek okul programından kaldırılmıştır. 2013-2014 eğitim yılından itibaren 1-8. sınıflarda adep dersi okutulmaya devam ederken, 2017-2018 eğitim yılında 1-4. ve 7-8. sınıflarda, 2019-2020 eğitim yılında 1-4. ve 8. sınıflarda, 2020-2021 eğitim yılından itibaren sadece 1-4. sınıflarda okutulmaya devam etmiştir.

Adep dersinin okul programından kaldırılmasına öğrencilerin ders yükünün fazla olması ve ders konularının paralel ders içeriğiyle benzerlik arz etmesi başlıca neden olarak gösterilmiştir. Ancak globalleşen dünyada genel eğitimde değerlerin öğretimi daha da önem kazanmaktadır. Adep dersinin Kırgız toplumunun milli kimliğini koruma ve geliştirme çabalarının artmaya başladığı süreçte, önemi ve rolü büyüktür. Bundan dolayı sözkonusu ders okutulmaya devam edilmelidir.

Bağımsızlığın başından beri genel eğitimde din dersine müsaade edilmesinin sebebine gelince, Anayasadaki laiklik şartı gösterilmektedir. Böylece din eğitimini amaçlayan dersin genel eğitimde yer alamayacağı fikri savunulmuştur. Adep dersinin programı resmî olarak yayınlanarak ahlak dersi olduğu belli olunca, toplum tarafından yeniden genel eğitimde din dersi gündeme gelmiştir. Bu tartışma devam ederken ülkede 24 Mart 2005 siyasi devrim meydana gelmiştir. Devrim sonucunda yeni anayasa düzenlenmesi sözkonusu olmuştur. Toplum beklentilerine uygun yeni anayasa düzenlemesi sürecinde bazı kesimler arasında anayasada geçen laik” ifadesinin yer alıp almaması konusunda anlaşmazlıklar yaşanmıştır. Fakat anayasada “laik” tabiri yerini muhafaza etmiştir. Ancak yeni kabul edilen anayasa muhalefet tarafından birçok yönden yetersiz görülmüş ve itirazlar devam etmiştir. Bu süreç 2007 yılında yeni anayasanın kabulüne kadar devam etmiştir. Sözkonusu anayasada yer alan ve din dersinin genel eğitimde uygulanmasına imkan tanımayan laik kelimesinin yerine Rusça “svetskî” ibaresi kullanılmıştır. Bu yeni anayasada “svetskî” ibaresi yerine “laik” ifadesi kabul edilmiştir. Fakat kısa süre sonra Anayasanın tekrar yeniden değiştirilmesi sonucu “laik” ifadesi kaldırılmıştır.

Din ve inanç özgürlüğüne dair ilk kanun (*İnanç Özgürlüğü ve Dini Kurumlar ile İlgili Kanun*) 16 Aralık 1991’de kabul edilmiştir (Slovo Kırgızsta-

na, 16 Aralık 1991 y. №657-XII). Bu kanunun kabul edilmesiyle Kırgızistan, vicdan hürriyetine ve dinî çoğulculuğa hak tanımıştır. Bu hakkı kullanarak ülkeye dış devletlerden farklı din ve inanç grupları kendi mensuplarını arttırmak amacıyla akın etmişlerdir. Bu çerçevede ülkede farklı dinî kurumların faaliyetleri sonucunda dinî alanda karmaşaların artması ve bunun toplumsal hayatın düzensizliğine neden olacağı endişesi artmaya başlamıştır. Sözkonusu sorunları gidermenin temel çözüm yollarından en önemlisi olarak genel eğitim çağından itibaren din dersinin okutulması öngörülmüştür. Neticede dinî durumun yeniden gözden geçirilmesi doğal bir ihtiyaç haline gelmiştir. Böylece hükümet esnek olan İnanç Özgürlüğü ve Dini Kurumlar Kanununu değiştirmek ihtiyacı hissetmiştir. Bu çerçevede 2008 yılında Kırgız Cumhuriyeti *Din Özgürlüğü ve Dini Kurumlar Hakkında Kanunu* yeniden düzenleyerek kabul etmiştir. Sözkonusu Kanun'un 6. Bölüm, 8. Maddesinde, “Kırgız Cumhuriyeti kanunlarına uygun olarak genel eğitim kurumlarında din hakkında öğretimin gerçekleştirilmesinde sakınca yoktur” ifadesi yer almaktadır (Erkin Too. 16 Ocak 2009, 8). Böylece din dersinin genel eğitimde yer alabilmesinin resmî olarak önü açılmıştır.

Bu kararı, ülkedeki son on yıl içerisindeki siyasi sistemdeki değişikliğe bağlamak mümkündür. Ülkede çok partili demokratik yönetim sistemine geçilmesi genel eğitimde din eğitimi arayışının neticelenmesine sebep olmuştur. Din eğitimi arayışı çerçevesinde gerek sivil toplum kuruluşları gerekse devletin din komisyonu ve gerekse Eğitim ve Bilim Bakanlığı tarafından projeler geliştirilerek kamuoyuna sunulmuştur. Bu projelerin ilki *Din Tarihi* dersi modelidir (Kutbilim, 9 Ekim 2009, 14-15). İkinci olarak, Devlet Din İşleri Devlet Komisyonu tarafından önerilen *Din Taanuu* ders programıdır (Din taanuu sabagı – Calpı bilim berüüçü mektepterdin 1-11 klasstarı üçün sınaq okuu programması, Bişkek 2009).¹ Üçüncüsü ise, Eğitim ve Bilim Bakanlığı tarafından oluşturulan komisyon tarafından hazırlanan *Din Taanuu* dersi konseptidir (Kutbilim, 7 Ocak 2011). Geliştirilen bu projelerin tartışmaları devam ederken ülkede 7 Nisan 2010 yılında ikinci halk devrimi meydana gelmiştir. Dolayısıyla geliştirilen bu projeler resmî olarak uygulama imkanı bulamamıştır (Bazarkulov, 164-168). Halk devrimi sonrası yeni siyasi yapının düzenlenmesi ve anayasal değişikliklerin hayata geçirilmesiyle, din dersini uygulamaya geçirme hareketi tekrar canlanabilmiştir.

¹ Programı hazırlayan Gülayım Jumabaeva Devlet Din İşleri Komisyonu talebi üzerine bu modeli Eğitim Kanununun 40. Maddesine uygun olarak düzenlediğini ifade etmiştir.

Cumhurbaşkanının 14 Kasım 2014 tarihindeki 203'nolu Kararnamesiyle Güvenlik Konseyi tarafından kabul edilen "2014-2020 Yılları Kırgız Cumhuriyeti Dini Alanda Devletin Siyaset Konsepti" onaylanmıştır (2014-2020 cıldarga Kırgız Respublikasının Diniy Çöyrödöğü Mamlekettik Sayasatının Konsepsiyası). Sözkonusu Konseptin 2.2. Bölümünde Dinî Öğretim ve Din Hakkında Öğretimde Devlet Siyaseti başlığı altında dinî eğitim ile din hakkında eğitimin farklılıkları belirtilerek, resmî öğretimde din dersinin okutulması önerilmiştir. Bunun üzerine 2015 yılında Eğitim ve Bilim Bakanlığı tarafından oluşturulan çalışma komisyonu tarafından din dersi standardı, öğretim programı ve ders kitabı hazırlanmıştır. Eğitim ve Bilim Bakanlığının 2016 yıl 12 Ağustos 1184/1'nolu Kararnamesiyle, 2016-2017 eğitim yılından itibaren 10 okulda 9. sınıflara din dersinin pilot uygulamasına karar verilmiştir. Dersin ismi de dini eğitim yerine din hakkında eğitim vermek olduğunu belirtmek için "Din Kültürü Tarihi" olarak belirlenmiştir. Bunu daha önce Adep dersinde olduğu gibi din dersinin isimlendirmesinden dolayı tartışmalara sebebiyet vermemek için olduğunu belirtmekte fayda vardır. Çünkü toplumdaki dine mesafeli kesim tarafından "laiklik" ilkesi öne sürülerek din dersinin genel eğitimde yer alamayacağı eleştirilerine yer vermemek amaçlanmıştır.

2017-2018 öğretim yılında da din dersinin ülke genelinde 56 okulda uygulanmasına karar verilmiştir. Daha sonraki eğitim yılından itibaren "Din Kültürü Tarihi" dersinin ülke genelindeki tüm okullarda okutulma planı ise gerçekleşmemiştir. Bunun nedeni üç eğitim yılı boyunca pilot uygulaması yapılan bu dersi okutacak öğretmen yetersizliği ve bu eksiği gidermek için gerekli olan finans eksikliği gösterilmiştir. Ayrıca ders kitabına yapılan aşırı itirazlar da başlıca nedenlerdendir ("Din madaniyatının tarihi" sabagın okutuu toluk işke aşpay turat. 15 Kasım 2020). İtirazlar kitap içeriğinin ülkenin % 85'inden fazlasını oluşturan müslüman nüfusun beklentilerini karşılamamasından kaynaklanmaktadır (Colaliev, 186-187).

Din eğitimi alanında devlet siyasetini gerçekleştirmek ve gelecek nesiller arasında dinî toleransı geliştirmek ve yaygınlaştırmak amacıyla Kırgız Cumhuriyeti Hükümeti'nin 30 Ağustos 2017 tarihli 544'nolu Kararnamesiyle Devletin Eğitim Sistemi Standartına "Din Kültürü Tarihi" dersi dahil edilmiştir. Kararnamede Kırgızistan'da genel orta öğretimin devlet eğitim standardına göre sosyal blok dersleri: Tarih, İnsan ve Toplum, Hukuk dersleri grubuna Din Kültürü Tarihi dersi dahil edilmiştir. Ancak daha sonra ülkenin anayasasının cumhurbaşkanlığı sistemine geçmesi ve kanunları buna göre revize etme sürecinde sözkonusu 544'nolu kararnamenin yürürlüğü durdurulmuştur (Kırgız

Respublikasında Calpı Mekteptik Bilimdin Mamlekettik Bilim Berüü Standartı Cönündö Toktomu, 05.04.2022).

2020 yılında ülkedeki genel seçim sonuçlarına itirazlar 5 Ekim’de halk devrimiyle neticelenmiştir. Cumhurbaşkanının istifasını vermesi sonucu, yeni cumhurbaşkanı seçimi yapılmıştır. Şuandaki Cumhurbaşkanı Sadır Japarov’un aday iken seçim kampanyası sırasında halk tarafından genel eğitimde din dersinin toplumun ihtiyaç ve beklentisine uygun olarak okutulmasını çözüme kavuşturması istenmiştir. Buna göre daha önceki din eğitimi dersinin 2022 yılında yeniden düzenlenmesi kararlaştırılmıştır.

Kırgız Cumhuriyeti'nin dini alanda devlet siyaset konseptini uygulamak amacıyla, “Kırgız Cumhuriyeti Bakanlar Kurulu'nun 20 Ocak 2022 tarihli 19’ nolu Eylem Planı Kararı yayımlanmıştır. Eylem planında genel eğitim kurumlarında 2022-2023 eğitim yılında din dersinin okul müfredatına dahil edilmesi planlanmıştır (Kırgız Respublikasının Ministrler Kabinetinin 2022 cıldın 20. Yanvarı №19-t yönergesi). Bu eylem planını uygulamaya geçirmek için Bakanlar Kurulu'nun 2 Şubat 2022 tarih 73’ nolu kararıyla, gelecek nesillerin din kültürünün geliştirilmesi amacıyla ilgili kurumlar arası çalışma grubu oluşturulmuştur. Çalışma grubu Eğitim ve Bilim Bakanlığından, Kırgız Eğitim Akademisinden, Din İşleri Devlet Komisyonundan, Kırgızistan Müslümanları Dinî İdaresinden, Kırgızistan Rus Ortodoks Kilisesinden ve ilahiyatçılardan oluşturulmuştur. Bu çalışma grubu, din dersinin devlet standardını ve öğretim programını hazırlamıştır.

Kırgız Cumhuriyeti Bakanlar Kurulu'nun 22 Temmuz 2022 tarihli 393’ nolu kararı ile onaylanan, Kırgız Cumhuriyeti'nin Devlet Okul Eğitim Standardında Dinlerin Gelişimi Tarihi dersi, ortaokul ve lise eğitiminde sosyal bloktaki: Tarih (Kırgızistan Tarihi ve Dünya Tarihi), İnsan ve Toplum dersleriyle beraber okutulması zorunlu dersler olarak kabul edilmiştir (Kırgız Respublikasının Mekteptik Calpı Bilim Berüünün Mamlekettik Standartı Cönündö Ministrler Kabinetinin Toktomu. 05.04.2022). Son kabul edilen devlet okul eğitim standardında Dinlerin Gelişimi Tarihi dersi 7. 8. 9. ve 10. 11. sınıflarda okutulacak ders olarak belirtilmiştir. Dersin isimlendirilmesi konusu çok tartışmalı olmuştur. Burada daha önce pilot uygulaması yapılan Din Kültürü Tarihi dersinin içeriğini oluşturmada sadece kültürel bazda kalınması eleştirilmiştir. Bunun yanında “kültür” kavramının içerğinin sadece maddi kültürle sınırlandırıldığı, Kırgızistan Müslümanlar Dini İdaresinin yetkilileri tarafından dile getirilmiştir.

Cumhurbaşkanının 7 Haziran 2022 tarihli 177’ nolu Kararnamesiyle 2022-2023 öğretim yılından itibaren mülkiyet türleri ve biçimlerine bakılmaksızın

tüm ortaöğretimdeki 9. sınıflara “Dinlerin Gelişim Tarihi” dersinin okutulması kabul edilmiştir (Erkin Too, 10 Temmuz 2022, 4).

Söz konusu kararnamede din dersinin okutulması şöyle temellendirilmektedir: Orta Asya ve Kırgızistan halkı tarihsel ve geleneksel olarak İslamın Maturidî-Hanefî mezhebini benimsemiştir. Bu mezhebin diğerlerinden farklı olarak dinî hoşgörü çerçevesinde toplumda huzurlu yaşamı, millî ve dinî değerleri birbirine karşı koymadan bütünleştirici, tamamlayıcı unsur olarak kabul edilmiştir. Aynı zamanda, son yıllarda hem dünya çapında hem de ülke bazında dini aşırılık ve radikalizmin büyümesi nedeniyle sosyal ve siyasi durum daha karmaşık hale gelmiştir. Bunun ise devletin ulusal güvenliğini tehdit eden şiddet ve aşırılık yanlısı faaliyetlerin yayılmasına yol açtığı belirtilmektedir. Dine artan ilgi ve onun Kırgızistan'ın tarihi, kültürü ve günlük yaşamındaki rolü, din hakkında nesnel bilimsel bilgiye büyük bir ihtiyaç oluşturmuştur. Bu ihtiyacın okulun laik eğitim sistemi ile karşılanması gerektiği belirtilmiştir (Erkin Too, 10 Temmuz 2022).

Bunun üzerine Eğitim ve Bilim Bakanlığının 5 Ağustos 2022 tarih 1529/1'nolu yayınladığı kararnamede 2022-2023 eğitim yılı için ortaöğretim kurumlarında uygulanacak olan müfredata “Dinlerin Gelişim Tarihi” dersi sadece 9. sınıflarda haftada bir yılda 34 saat olarak okutulması kabul edilmiştir (Erkin Too, 10 Temmuz 2022). 2023-2024 eğitim yılından itibaren ise 7. ve 8. sınıflarda okutulmaya başlanmıştır (Kutbilim, 4 Ağustos 2023).

3. Din Dersi Devlet Standardı

2015 yılında Eğitim ve Bilim Bakanlığı tarafından oluşturulan çalışma grubu tarafından din dersinin devlet standardı, öğretim programı ve ders kitabı hazırlanmıştır. Bu ilk devlet standardında “Din Kültürü Tarihi” dersinin temel amacı: öğrencileri, dini ve manevi kültürün toplumsal gelişmedeki rolü, tarihi, gelenekleri, ritüelleri, ulusal özellikleri ve benzersizliği konusunda bilinçlendirmek; dine, insan kültürünün ayrılmaz bir parçası olarak saygı duyan hoşgörülü, yetkin bir kişilik oluşturmak; Kırgız vatadaşı ve kültürel kimliğinin oluşturulmasını sağlamak olarak ifade edilmektedir (Din Madaniyatının Tarihi Kursu Boyunça Predmettik Standart, 2017). “Din Kültürü Tarihi” dersinin sadece 9. sınıflarda okutulması öngörülmüştür.

Daha sonra 2022 yılında geliştirilen dersin devlet standardında “Dinlerin Gelişim Tarihi” dersinin temel amacı, öğrencilerin dünya dinlerinin ortaya çıkış tarihi, gelişimi ve işleyişi, toplum üzerindeki etkileri hakkında bilgi sahibi

olmaları; ahlak, inanç ve dinin insan ve toplum hayatındaki önemini anlamak; dinler arası diyalog, ahlaki ve manevi olarak kendini geliştirme yeteneği; farklı kültürlerin, milliyetlerin, inançların, sosyal grupların temsilcileriyle olumlu etkileşim becerileri; radikalleşmeye ve dini çatışmalardan kendini uzak tutma bilinci oluşturmak olarak belirtilmiştir (Dinderdin Ötügüü Tarihi Boyunça Predmettik Standart, 2022). “Dinlerin Gelişim Tarihi” dersinin 7. 8. ve 9. sınıflarda okutulmasına karar verilmiştir. Ancak Eğitim ve Bilim Bakanlığı tarafından “Dinlerin Gelişim Tarihi” dersi kendi başında özel bir ders olarak değil, İnsan ve Toplum, Dünya Tarihi, Kırgızistan Tarihi dersleriyle bir konu bileşeni olarak değerlendirilmektedir (Dinderdin Ötügüü Tarihi Boyunça Predmettik Standart, 2022).

Hem 2017 hem de 2022 yılında hazırlanan standartta din dersinin felsefesi, anayasanın “laiklik” ilkesinin çiğnenmesi endişesiyle, din hakkında eğitim yaklaşımına odaklanmıştır. 2017 yılındaki standartta dini konular sadece tarihi kronolojik açıdan çok yüzeysel olarak ele alınmıştır. 2022’de kabul edilen standartta öğrenciler, toplumda dinin etkisi ve kültürlerin şekillenmesindeki rolü anlayarak, farklı dini ve kültürel geleneklere karşı hoşgörüyü benimsetmeyi amaçlamaktadır. 2022 yılında sonradan geliştirilen standart dinlerin tarihsel dinamikleri içinde ele alınmasına önem vermiştir. Bununla birlikte dindarlığın artıları ve dini fanatizmle mücadelede din dersinin önemine vurgu yapılmıştır. Böyle bir eğitim yaklaşımının din ve vicdan özgürlüğünün önünü açacağı belirtilmektedir.

İlk Din Kültürü Tarihi dersi (2017) 9. sınıflara eğitim yılının birinci yarılı için tasarlanmış olup, toplam 16 saatten oluşmaktadır. Öğretim programında dinlere sırf tarihî perspektiften yaklaşıldığı için konular kronolojik olarak ele alınmıştır. Bundan dolayı animizimden başlayarak bütün dinler müfredatta yer almıştır. Ancak 2022 yılında son kabul edilen Dinlerin Gelişim Tarihi dersi öğretim programında sadece dünya dinleri olarak Buddizm, Hıristiyanlık ve İslam’a odaklanmıştır. Bunun yanında din dersinin 7. 8. ve 9. sınıflarda okutulması kabul edilmiştir. 7. sınıfta manevî ve dinî değerlere yer verilirken, 8. sınıfta dünya dinleri başta olmak üzere dinlerin gelişim tarihi, 9. sınıfta dünya dinlerinin temelleri ve özellikleri, geleneksel olarak Orta Asya ve Kırgızistan’da yayılmış Hanefî-Maturidîlik mezhebi genel özellikleriyle ele alınmıştır.

Diğer taraftan din dersinde ölçme ve değerlendirme önemli hususlardan biri olarak kabul edilmiştir. Din Kültürü Tarihi dersi pilot uygulama sürecinde öğrenme sonuçlarının değerlendirilmesinde öğrencilerin özellikleri (iş yürütme hızı, konuya hakim olması vb.) dikkate alınır ve öğrencilerin başarılarına

ve ilerlemelerine dikkat edilirdi. Öğretmenin öğrencilerin bireysel gelişimine ilişkin kendi gözlemlerini not ederek gerektiğinde öğrencilerin günlüğüne not vermesi kararlaştırılmıştı (Din Madaniyatının Tarihi Kursu Boyunça Predmettik Standart, 2017). Ancak 2022 yılında kabul edilen devlet standardında dersin öğrencilerin kişiliğinin sadece bilişsel değil, aynı zamanda duygusal-değer bileşenini de etkilediği dikkate alınarak, öğretmenin öğrencilerin inançlarını değerlendirme hakkının olmayacağı belirtilmiştir. Öğretim sürecinde öğrencinin sadece din tarihi çalışmaları ile ilgili eğitim çıktılarını dikkate alması gerektiği belirtilmiştir (Dinderdin Önüğü Tarihi Boyunça Predmettik Standart, 2022). Öğrencilerin din dersinde sadece bilgileri değil, inanç, vicdan ve dinî değerler de işlenmektedir. Dolayısıyla vicdan ve din hürriyetine bağlı iç dünyasını ilgilendiren böyle konuların işlenmesinde öğrenci bilgilerini değerlendirmek bir dayatma veya zorlama olarak algınacağı ileri sürülerek din dersinde değerlendirme sistemi getirilmemiştir. Burada öğretmenin, kişisel inançları ve dünya görüşü ne olursa olsun, tarafsız ve farklı kültürel geleneklere saygılı olmalıdır. Bu, eğitimin laikliğinin şartı olarak ifade edilmiştir. Ancak burada din dersinde öğrenci bilgisinin değerlendirilmediğinde kazandırılmak istenen davranışları benimsetmek zorlaşacaktır. Dolayısıyla din dersinde öğrenci bilgisinin değerlendirmeye tabi tutulması gerekir.

4. Din Dersi Kitabı

Din dersinde önemli konulardan biri de ders kitabıdır. 2016 yılında Eğitim ve Bilim Bakanlığının oluşturduğu çalışma grubu tarafından Din Kültürü Tarihi ders kitabı projesi hazırlanmıştır. Ders kitabının hazırlanmasında ve yayınlanmasında 2011'den bu yana Kırgızistan'da birçok projeye katkı sağlayan Norveç Oslo Barış ve İnsan Hakları Merkezi'nin katkısı olmuştur (Proşel Trehdnevny Trenning Dlya Uçiteley Po Napravleniyu Kursa "İstoriya Religioznoi Kulturi" 17 Şubat, 2017). 2016 yılında Bişkek'te gerçekleştirilen öğretmen yetiştirme seminerinde Norveç'li Uzman Ida Hoknes, din dersi öğretim deneyimini paylaşmıştır. Buna göre "Din Kültürü Tarihi" dersi ders kitabı hakkında yapılan tespitler, eklemeler ve yorumlar doğrultusunda ders kitabına son şekli verilerek 2016-2017 eğitim yılı başına belirli sayıda yayınlanmıştır.

2016 yılında hazırlanan Din Kültürü Tarihi ders kitabının konu dağılımı şöyledir (Din Madaniyatının Tarihi, Kurbanova, İ. Aslanova vd., 2016):

1. Kültürel Bir Olgu Olarak Din
2. İlkel Dinî İnançlar

3. Eski Dinî İnançlar
4. Millî Dinlerin Kültürü
5. Dünya Dinleri: Buddizm
6. Günümüz Dünyasında Hıristiyanlık
7. Tarihte ve Günümüzde İslam
8. Kırgızistan'da İslam'ın Yayılması
9. Kırgızistan'da Devlet ve Din İlişkisi
10. Kırgızistan'daki Modern Dini Durum
11. Modern Toplumda Din ve Çatışmalar

Din Kültürü Tarihi ders kitabı yayınlandıktan sonra pilot uygulamayı gerçekleştiren tarih dersi öğretmenleri ile ders kitabını değerlendirmek üzere anket yapılmıştır. Katılımcılar tarafından ders kitabı “mükemmel” %14,2 (190 üzerinden 27 soru), “iyi” %53 (101) “başarısız” olarak %27,36, (52) değerlendirilmiştir (Press-Reliz O Seminare I Kruglom Stole Po Osenke Rezultatov Pilotirovaniya Kursa “İstoriya religioznoi kulturi” 17 Şubat, 2017).

Din Kültürü Tarihi ders kitabının içeriği ve konuları çok karmaşık ve yüzeyseldir. Metin içeriklerindeki hata ve yanlışların aşırı olması toplum tarafından ciddi şekilde eleştirilmiştir. Bunun üzerine Din Kültürü Tarihi ders kitabı 2018 yılında ikinci kez yeniden basılmıştır. Ancak teknik hatalar nedeniyle 2019 yılında da tekrar üçüncü baskısı çıkması planlanmış (Din Madaniyatının Tarihi Üçüncü İret Sinoo Möönötündö Okutulat 11. Mayıs 2019) ise de COVID19 pandemi sürecinin ve hükümetin mali yetersizliği nedeniyle kitap yayınlanmamıştır.

2018 yılında yayınlanan Din Kültürü Tarihi ders kitabının konu dağılımı şöyledir (İmankulov vd., 2018):

1. Din Kültürü Olgusu
2. İlkel Dinî İnançlar
3. Eski Dinî İnançlar
4. Millî Dinlerin Kültürü
5. Dünya Dinleri: Buddizm
6. Dünya Dinleri: Hıristiyanlık
7. Dünya Dinleri: İslam
8. Kırgızistan'da İslam'ın Yayılması

9. Kırgızistan'da Devlet ve Din İlişkisi

10. Modern Toplumda Din ve Çatışmalar

Ders kitabının ilk baskısına nazaran ikinci baskısı üslup ve içerik açısından daha gelişmiş, sadeleştirilmiş ise de dersin programına olan eleştiri, kitabı ikinci plana itmektedir. Eleştirilerin en önemlisi ders kitabının yaklaşımı ve içeriğine yönelik olunca kitabın yeniden ele alınması şart olmuştur.

2022 yılında yayınlanan yeni Dinlerin Gelişim Tarihi ders kitabının konu dağılımı ise şöyledir (Dotaliev vd., 2022):

1. Bölüm Dünya Dinlerinin Temelleri

§1. Dinlerin Temellerini Anlamak

§ 2. Budizm Temelleri

§ 3. Hristiyanlık Temelleri

2. Bölüm İslam Temelleri

§ 5. İnanç

§ 6. İbadet

§ 7. Etik

§ 8. Hz.Muhammed'in Çağdaşı Sahabeler Hayatı

3. Bölüm Kırgızistan'da Hanefi Mezhebi ve Maturidilik Akaidi

§ 9. İmam Azam ve Hanefi Mezhebi

§ 10. Hanefi Mezhebinin Özellikleri

§ 11. Kırgızistan'da Hanefi Mezhebinin Yayılması

§ 12. Ebu Mansur el-Maturidi ve Maturidilik Akaidi

4. Bölüm Devlet ve Din

§ 13. Kırgız Cumhuriyeti'nde Devlet ve Din Arasında Karşılıklı İşbirliği

§ 14. Kırgız Cumhuriyeti'nin Dini Alanda Devlet Politikası

§ 15. Radikalizm, Aşırılık Yanlısı ve Terör Örgütleri

§ 16. Dinler Arası Uyum ve Hoşgörü

Bakanlar Kurulunun 2022 yılındaki kararına göre din dersi standardının yeniden hazırlanmasıyla ders konuları genel eğitimde 7. 8. ve 9. sınıf olmak üzere üç sınıfa yayılmış durumdadır. Burada daha önceki pilot uygulamada kullanılan 9. sınıflar için hazırlanan Din Kültürü Tarihi dersi kitap içeriğiyle

yeni hazırlanan Dinlerin Gelişim Tarihi 9. sınıf ders kitabının konuları çok farklıdır. Dinlerin Gelişim Tarihi ders kitabında İslam dinine ağırlık verilerek Hanefî-Maturidîlik hakkında geniş bilgiye yer verilmeye çalışılmıştır.

Dinlerin Gelişim Tarihi ders kitabının gerek uslup, gerekse konuları ve içeriği açısından da sadeleştirilmesi gerekir. Genel eğitimdeki öğrencilere dinlerin temellerini öğretmek amaçlandığından meslekî dinî bilgileri detaylı şekilde öğretmeye gerek yoktur (Dotaliev vd., 2022). Mesela İslam kaynakları anlatılırken Kur'an, Sünnet, İcmâ ve Kıyas konularının okul eğitiminde teferuatlı anlatılmasına lüzüm yoktur. Çünkü öğrencilerin henüz bu konuları anlayabilecek eğitim seviyesi ve ihtiyacı da yoktur. Diğer taraftan bu gibi spesifik konular meslekî eğitimin konularıdır. Bundan dolayı sonraki ders kitaplarının yayınlanmasında bu gibi yanlışlıklara yer verilmemesi gerekir. 9. Sınıflar için Dinlerin Gelişim Tarihi ders kitabı 2022-2023 eğitim yılının başında ülke genelindeki tüm okullara ücretsiz olarak dağıtılmıştır. Ancak 7. ve 8. sınıflarda 2023-2024 eğitim yılında okutulmaya başlanan Dinlerin Gelişim Tarihi ders kitabının hazırlandığı belirtilmişse de, henüz dağıtılmış değildir.

5. Din Dersi Öğretmenleri

Din dersini kimin okutacağı konusu en tartışmalı konulardan birini teşkil etmektedir. Din dersi pilot olarak uygulamaya konulduktan sonra bu dersi kimin vermesi gerektiği konusunda farklı görüşler ortaya atılmıştır. Bir taraflı lahiyat fakültelerinde dinler tarihi, din psikolojisi, din sosyolojisi, din eğitimi ve temel İslam bilimleri okutulduğu için bu dersi ilahiyatçıların verebileceğini öne sürülürken, diğer taraf buna ilahiyat fakültelerinde derslerin ağırlıklı olarak İslami yönde işlenmesinden dolayı okulda din dersinin tek taraflı verileceği endişesiyle karşı çıkmaktadır. (Din Madaniyatın Okutuu Sozduktu. 15 Kasım 2020). Bugün ülkede üniversitelerde alan kodu 531600 ilahiyat ve alan kodu 531400 din bilimleri olmak üzere ayrı ayrı bölümler vardır. Bu iki bölümde de meslekî eğitim yanında pedagojik formasyon dersleri okutulmaktadır. Ancak Sovyet kalıntısı eski görüşlerin etkisinden dolayı ya da ideolojik görüşlerin neticesi olarak, ilahiyatçıların din dersi öğretmeni olamayacağı meselesinin daha çok tartışılacağı öngörülebilir.

2016 yılında ilk Din Kültürü Tarihi dersi devlet standardında Tarih dersi kapsamında okutulacağı için, bu dersin Sosyal Bilgiler ve Tarih dersi öğretmenleri tarafından okutulması öngörmüşlerdir. Buna göre, Din Kültürü Tarihi dersinin, sadece bilgi verici ve tarafsız din bilimleri temelinde işlenmesi gerektiği savunulmuştur. Tarih ders öğretmenlerinin lisans eğitiminde dinler hakkında da bilgi aldıkları belirtilmiştir. Diğer taraftan Tarih dersi öğretmenle-

rinin din öğretimi sürecinde tarafsızlığı sağlama açısından en uygun öğretmen profilini oluşturduğu da iddia edilmiştir. Ancak Tarih dersi öğretmenlerinin din dersini verebilmeleri için özel meslekî gelişim eğitim seminerinden geçmeleri şartı getirilmiştir. Bütün bunların yanında, hükümetin yeniden din dersi öğretmenlerini temin etmede mali durumun yetersizliğinden dolayı, bunun en uygun çözüm olduğu ileri sürülmüştür (Proşel Trehdnevny Trenning Dlya Uçiteley Po Napravleniyu Kursa “İstoriya Religioznoi Kulturi” 27 Temmuz, 2018).

Ancak din dersinin 2016-2019 yılları arasındaki pilot uygulamasının sonucunda, tarih öğretmenlerinin genel olarak din ve din çalışmaları hakkındaki bilgilerinin yetersiz olduğu ortaya çıkmıştır (Din Madaniyatın Okutuu Sozduktu. 15 Kasım 2020). Bu doğrultuda meseleyi çözmek amacıyla Eğitim ve Bilim Bakanlığına bağlı Meslekî Gelişim ve Öğretmenleri Yeniden Yetiştirme Enstitüsü, Kırgız Eğitim Akademisiyle birlikte yeniden din dersi öğretmenlerini yetiştirme program arayışlarına yönelmişlerdir.

Ders öğretmenlerinin yetiştirilmesi de ders kitabının ilk hazırlanmasında olduğu gibi Norveç tecrübesinin ülke için daha uygun ve makul olacağı kabul edilerek Oslo (Norveç) Barış ve İnsan Hakları Merkezi'nin mali ve görüş desteğiyle gerçekleşmiştir. İlk olarak 16-18 Ağustos 2016 tarihinde Kırgız Cumhuriyeti Din İşleri Devlet Komisyonu, Kırgız Cumhuriyeti Eğitim ve Bilim Bakanlığı ile birlikte Oslo (Norveç) Barış ve İnsan Hakları Merkezi'nin desteğiyle Bişkek ve Çüy bölgesindeki 10 pilot okulun “Din Kültürü Tarihi” ders öğretmenleri için üç günlük mesleki gelişim eğitimi semineri gerçekleştirilmiştir (Press-reliz o seminare i kruglom stole po osenke rezultatov pilotirovaniya kursa “İstoriya religioznoi kulturi”, 17 Şubat, 2017). Daha sonra 2017 yıl 16-17 Şubat tarihlerinde aynı kurumlar tarafından Oslo (Norveç) Barış ve İnsan Hakları Merkezi'nin desteğiyle din dersi öğretmenlerine ikinci kez hizmet içi meslekî gelişim eğitimi semineri verilmiştir (Press-Reliz O Seminare İ Kruglom Stole Po Osenke Rezultatov Pilotirovaniya Kursa “İstoriya Religioznoi Kulturi”, 17 Şubat, 2017).

27-29 Haziran 2018 tarihleri arasında Kırgız Cumhuriyeti Din İşleri Devlet Komisyonu ve Kırgız Cumhuriyeti Eğitim ve Bilim Bakanlığı, Bişkek'teki AGİT Program Ofisi ile ortaklaşa Bişkek'te üçüncü kez ülke genelindeki 56 okulun “Din Kültürü Tarihi” dersi öğretmenleri için meslekî gelişim eğitimi semineri düzenlemiştir. Aynı seminerin 3-5 Temmuz tarihleri arasında Oş'ta yapılması planlanmıştır (İstoria Religioznoi Kulturi Trenningi dlya Uçiteley 27 Temmuz 2018).

Daha sonraki yıllarda “Dinlerin Gelişim Tarihi” dersini kimlerin verebileceği konusunda Cumhurbaşkanının 7 Haziran 2022 tarih 177’ nolu kararnameinde net bir şekilde açıklığa kavuşturulmuştur. Kararnameye göre, din derslerinin, eğitim psikolojisi ve pedagojik formasyon eğitimi ve öğretim yöntemleri konusunda meslekî gelişim eğitim programı sertifikası olan, hiçbir dinî akım ve cemaat mensubu olmayan ilahiyatçılar tarafından verilmesi kararlaştırılmıştır. Ayrıca din dersi öğretmen adayının ilk önce Devlet Milli Güvenlik Komitesi ve İçişleri Bakanlığı tarafından yürütülen teftiş sürecinden geçmesi gerekmektedir. Yeterli ilahiyatçı öğretmen sayısına ulaşamadığı durumda, pedagojik ve dinler hakkında meslekî gelişim eğitim programından sertifikalı olan Tarih öğretmeninin tayin edileceği belirtilmektedir (Erkin Too, 10 Temmuz 2022).

Bu çerçevede Eğitim ve Bilim Bakanlığı, “Dinlerin Gelişim Tarihi” ders öğretmeni alımı için kamuya ilan vermiştir. Ders öğretmeni için gerekli doküman listesi Haziran 2022’de Eğitim ve Bilim Bakanlığının sitesinde yayınlanmıştır. Buna göre dersi vermek isteyenlerin öncelikle okul müdürüne dilekçe yazmaları ve iş yerinden öğrencilerle çalışabileceğine dair referans mektubu almaları gerekmektedir. İlçe ve il bölge eğitim müdürlükleri tarafından bir ön analiz yapılır. Daha sonra adayın belgelerine ve yetkinliğine bakılması ve bir mülakat yapılması gerektiği belirtilmiştir (Kutbilim, 16.06.2022). Bu ilana, Din dersi öğretmenliği için toplam 2.448 aday müracaat etmiştir. Bunların içinden ilgili kurumların teftişinden 18’i denetimi geçememiştir. Kurum teftişinden geçen, 220 ilahiyatçı ve 2.210 Tarih öğretmeni olmak üzere toplam 2.430 kişiye 15 Ağustos - 2 Eylül 2022 tarihleri arasında Eğitim ve Bilim Bakanlığına bağlı Meslekî Gelişim ve Öğretmenleri Yeniden Yetiştirme Enstitüsü tarafından meslekî gelişim ve pedagojik formasyon eğitimi sertifika programı düzenlenmiştir. İlk önce Bişkek ve Oş şehirlerinde 37’si ilahiyatçı ve 36’sı Tarih ders öğretmeninden oluşan toplam 73 kursiyer iki haftalık 72 saatlik eğitimden geçmiştir (Kutbilim, 24.08.2022). Bu 73 kursiyer tarafından çeşitli bölgelerdeki 2600 din dersi öğretmenine meslekî gelişim ve pedagojik formasyon eğitimi sertifika programı düzenlenmiştir. Böylece birinci devrede ülke genelinde:

- Bişkek şehrinden - 125,
- Oş şehrinden - 111,
- Batken bölgesinden - 85,
- Oş bölgesinden 127,
- Celal-Abad bölgesinden - 147,

- Talas bölgesinden - 39,
- Narın bölgesinden - 65,
- Issyk-Kul bölgesinden - 83,
- Chui bölgesinden 138 olmak üzere toplam 920 öğretmen eğitime tabi tutulmuştur (Kutbilim, 24.08.2022).

İkinci devrede din dersi öğretmeni yetersiz olan okulları temin etmek amacıyla Meslekî Gelişim ve Öğretmenleri Yeniden Yetiştirme Enstitüsü tarafından “meslekî gelişim ve pedagojik formasyon eğitimi sertifika programı” düzenlenmiştir. İhtiyaç duyulduğu zaman ülkenin Kuzey bölgesindekiler Bışkek’te güney bölgesindekiler için ise Oş şehrinde bölge eğitim müdürlüğünce din dersi öğretmenleri için hizmet içi meslekî gelişim eğitim programları uygulanmaktadır. Bugün böylece ülke genelinde tüm okullarda din dersi öğretmenleri temin edilmiş durumdadır.

Sonuç ve Öneriler

Kırgızistan’da genel eğitim içerisinde din eğitiminin yer alması çok zorlu bir süreç neticesinde gerçekleşebilmiştir. Bu zorlukların başında laikliğin ateizmle özdeş yorumlanması gelmektedir. Diğer taraftan ülkede meydana gelen siyasi ve toplumsal devrimlerdelerin uygulanma sürecini geciktirmiştir.

Dünyadaki laiklik anlayış ve uygulanma şekillerindeki farklılık, genel eğitimde din eğitiminin ne şekilde yer alacağı veya alıp almayacağını belirlemektedir. Ayrıca okullarda din eğitimi yaklaşımı üzerinde ülke tarihinde dinin yeri, devletin dinle ilişkisi ve toplumun dinden beklentisi gibi hususlar etki etmektedir.

Genel eğitim içerisinde devlet gözetiminde sistemli olarak din eğitiminin gerçekleştirilmesi, demokratik çok kültürlü ve çok dinli Kırgızistan’ı inşa etmenin gereğidir. Ayrıca bu, toplumun bütünlüğü, huzuru ve dini toleransı kazandırmanın şartı olarak da kabul edilir. Tüm bu yaklaşımlar içinde Kırgızistan kendine özgü bir model geliştirmelidir.

Din dersinin içeriği ve öğretmenlerin yetiştirilmesi konusu siyasî ve ideolojik bakış açılarından uzak, ülkenin dinî geçmişi ve sosyal ihtiyaçları temelinde pedagojik ilkeler çerçevesinde tartışılmalıdır. Bu çerçevede din dersi konusundaki sorunları çözmeye şu temel ilkeler önerilebilir:

1. Din dersinin genel eğitimdeki yeri hiçbir zaman siyasi ideolojinin bir aracı olmamalıdır.

2. Din dersi öğretmenlerinin yetiştirilmesinde ilahiyat fakültesiyle işbirliğine gidilmesi uygun olacaktır. Pedagojik formasyon açısından yetersizlikler lisans programına ilgili derslerin konulmasıyla giderilebilir.
3. Ders kitabı, öğrencilerin anlayışına göre sadeleştirilmelidir. Ülke genelinde mensubu olunan İslam dini konularını ve Hanefiliğin özelliğine yer verilmelidir. Dini bilincin oluşturulması esas alınmalıdır.
4. Değerlendirme sistemi olmazsa dersin amaca ulaşması zorlaşacak ve dersin önemi sözkonusu olmayacaktır. Uluslararası tecrübelerde dersin seçmeli, isteğe bağlı olarak işlenmesiyle öğrencilerin bilgilerini değerlendirme sistemi farklı yaklaşımlarda denenmiştir. Sonuçta derse ölçme ve değerlendirme açısından puanlama sistemi getirilmiştir.
5. Din dersinde “din hakkında eğitim yaklaşımı” en uygun olduğu belirtilse de, sadece bilgi vermenin yetersiz olduğu anlaşılmalıdır. Öğrencinin kendini gerçekleştirmesinde ve hayatını anlamlandırma din dersinin önemi ve katkısı sağlanmalıdır.
6. Din dersinin öğretim programı ve ders kitabının içeriği toplumun ihtiyacı ve beklentisi dikkate alınarak düzenlenmelidir.

Bütün bu yukarıdaki öneriler dikkate alınarak programlar hazırlandığında din dersinde amaçlanan hedeflerin gerçekleşmesi beklenebilir.

Kaynaklar/References

- 2014-2020 cıldarga Kırgız Respublikasının Diniy Çöyrödöğü Mamlekettik Sayasatının Konsepsiyası. Erişim 22 Mayıs 2022. <http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ky-kg/68294>.
- Adep Sabagı. Calpı Bilim Berüüçü Mektepterdin 1-11-Klasları Üçün Okuu Programması. Tüzüüçülör: Baygaziev S., İptarov S., İsakoc B., Aşırbaev E., Kalmanbetov M., Bekberdiev K., Bayımbetov M., Batırkulov B., Japarov D. Bişkek: “TAS”, 2004.
- Baygaziev Sovetbek, *Ala-Toodogu Agartuunun Tarhının Kıskaçça Oçerki* (XVII kılımdan 1917. cılga çeyin), Bişkek: Erkin Too, 2005.
- Baygaziev Sovetbek, *Nurmoldo - XIX Kılımdın Tunguç Agartuuçusu Cana Daanışman Pedagogu*, Bişkek: Erkin Too, 2005.
- Bazarkulov Sayfulla, “Kırgızstanda Diniy Bilim Berüü”, *Din Pedagogikası*, ed. Mustafa Köylü- Sayfulla Bazarkulov, Bişkek: Kırgız-Türk “Manas” Üniversitesi Basılmaları, 2018.
- Colaliyeva, Cazgül. “Bağımsızlık Yıllarında Kırgızistan Okullarında Din Dersi Denemeleri ve Son Dönemdeki Gelişmeler”. *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 22/41 (2020), 173-196. <https://doi.org/10.17335/sakaifd.672546>
- Çotonov Özübek, İyman Sabagı, Flosofiyalık, Publistikalık Oy-Tolgoolor, Bişkek: Mega Media, 2004.
- Din Madaniyatın Okutuu Sozduktu. 15 Kasım 2020. Erişim 15 Ağustos 2021. <https://www.azattyk.org/a/din-isaeva-madaniyat/30950311.html>.

- Din Madaniyatının Tarihi Kursu Boyunça Predmettik Standart. Bişkek 2017, Erişim Mayıs 2022. <https://edu.gov.kg/media/files/489b2745-e75d-4b93-a631-6f7a34a7ff5d.pdf>
- Din Madaniyatının Tarihi Sabagın Okutuu Toluk İşke Aşpay Turat. Erişim 9 Ekim 2020. <https://www.azattyk.org/a/30938464.html>.
- Din Madaniyatının Tarihi Üçüncü İret Sınoo Möönötündö Okutulat. Erişim 11 Mayıs 2019. <https://www.azattyk.org/a/29934476.html>
- Din Taanuu Sabagı–Calpı bilim berüüçü mektepterdin 1-11 klasstarı üçün sınak okuu programma-sı, Bişkek 2009. Erişim 10 Ekim 2009. <http://www.religion.kg/?show=article&id=182>.
- Dinderdin Ötügüü Tarihi Boyunça Predmettik Standart, Bişkek 2022, Erişim 15 Ağustos 2022. https://edu.gov.kg/posts/623/?fbclid=IwAR05Rxd7pQeYZiXyhGrDR6V-2ij7L5H2tL-MOYcL7OPm3gCV_87_k37Kv9aQ
- Dotaliev Asılbek vd., *Dinderdin Ötügüü Tarihi: 9. klass*. Bişkek: “Poligrafbumresursı”, 2022.
- Erkin Too, Kırgız Respublikasının calpı bilim berüü uyumdarında “Dinderdin Ötügüü Tarihi” predmetin kirgizüü cönündö Kırgız Respublikasının Prezidentinin Carlığı”, 10 Temmuz 2022, №51 (3386)/4.
- Erkin Too, “Kırgız Respublikasının Din Tutuu Erkindiği Cana Diniy Uyumdar Cönündö Mıyzamı”, 16 Ocak 2009, №03 (1814) 8.
- İmankulov Murat vd., *Din Madaniyatının Tarihi: 9-klass*. Bişkek: “Poligrafbumresursı”, 2018.
- İstoria Religioznoi Kulturu Trenningi Dlya Uçiteley, Erişim 27 Haziran 2018. <http://religion.gov.kg/ru/post/240>.
- I-X klasstar Üçün İyman Sabagın Okutuunun Bolcolduu Programması (1992-1993 okuu cılı üçün), Düzenleyen: B. Nurunbetov, M. Bayımbetov, A. Köçkönov, A. Tölönbaev, Oş 1992.
- Kırgız Respublikasında Calpı Mekteptik Bilimdin Mamlekettik Bilim Berüü Standartı Cönündö Toktomu. Erişim 05 Nisan 2022. <https://edu.gov.kg/media/uploads/2022/09/09/zijlce.pdf>.
- Kırgız Respublikasının Mektepterde Predmettik Bilim Berüünün Mamlekettik Standartları, editör: A. Asanov, Bişkek: Bilim kutu 2006.
- Kırgız Respublikasının Ministrler Kabinetinin 2022 cıldın 20. Yanvarındagı №19-t Teskemesi. Erişim 10 Erişim 2022. <http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ky-kg/218831>.
- Kırgız Sovet Ensiklopediyası, Cilt 2. Frunze. 1977.
- Kırgız Sovet Ensiklopediyası, Frunze. 1989.
- Konnikova R.A., “Elge bilim berüü”, Kırgız Sovet Socialisttik Respublikası Ensiklopediası, Frunze 1983.
- Kurbanova, Nazira vd. (ed) *Din Madaniyatının Tarihi*, Bişkek, 2016
- Kutbilim, “Baldardın dinder cönündö bilimi boluşu kerek”. 16.06.2022. Erişim 16 Temmuz 2022. <https://kutbilim.kg/analytics/inner/baldardyn-dinder-zh-n-nd-bilimi-bolushu-ke-rek/>.
- Kutbilim, “Din Tarihi” okuu predmetinin konsepsiyası, 9 Ekim 2009, 35 (10351)/14-15.
- Kutbilim, “Dinderdin Ötügüü Tarihi” predmeti: mugalimder cana okuu kitebi dayar. Erişim 24 Ağustos2022. <https://kutbilim.kg/analytics/inner/dinderdin-n-g-taryhy-predmeti-mugalimder-zhana-okuu-kitebi-dayar/>.
- Kutbilim, “İyman Sabagı Calpı Bilim Berüüçü Mektepterdin 1-11 Klasstarı Üçün Okuu Programması”, 5 Eylül 2003.

Kutbilim, “Kırgız Respublikasının Calpı Bilim Berüü Uyumdarı için 2023-2024-okuu cılınım Bazistik okuu plandarına tüşündürmө kat”. Erişim 4 Ağustos 2023. <https://kutbilim.kg/wp-content/uploads/2023/08/bazistik-okuu-plandary.pdf>.

Kutbilim, “Kırgız Respublikasının Din Taanuuçuluk Bilim Berüü Konsepsiyası”, 7 Ocak 2011, № 1 (10411).

Malabaev C. M., *Kırgız Mamleketinin Tarihi*, Bişkek; 1999.

Press-Reliz O Seminare I Kruglom Stole Po Osenke Rezultatov Pilotirovaniya Kursa “İstoriya Religioznoi Kulturi”. Erişim 17 Şubat 2017. <http://www.religion.gov.kg/ru/post/150>.

Proşel Trehdnevny Trenning dlya Uçiteley po Napravleniyu Kursa “İstoriya Religioznoi Kulturi” 27 Haziran, 2018. <http://religion.gov.kg/ru/post/123>. (Erişim 10.05. 2022).

Sarıgulov Dastan, *Iyman Sabagı (Tüpkü tüşünüktör)*, Bişkek, 2004.

Savinov V., *Pedagogika*, çev. Canış Abaev, Frunze: Mektep 1974.

Slovo Kırgızstana. “Zakon Kırgızskoi Respubliki O Svobode Veroispovedanie i Religioznıh Organizasiyah”, 16 Aralık 1991 y. №657-XII, 1 Şubat 1992.

TÜRKİYE’DE DİN SOSYOLOJİSİ GELENEĞİ VE KURUMSALLAŞMA SÜRECİNE GENEL BİR BAKIŞ: CUMHURİYET DÖNEMİ ÖRNEĞİ

Yusuf YARALIOĞLU*

Öz

Auguste Comte, Max Weber, Karl Marx, Emile Durkheim gibi sosyolojinin ve aynı zamanda din sosyolojisinin öncüleri Kıta Avrupası’nda yaşanan ‘kültürel, siyasal ve ekonomik devrimlerin’ getirdiği değişimleri din kurumunu dikkate alarak analiz etmişlerdir. Ele aldıkları konular ve ürettikleri kavramlar Kıta Avrupası dışında akademik araştırmalar yürüten Türk sosyologlarını etkilemiştir. Nitekim Osmanlı Devleti, akabinde kurulan Türkiye Cumhuriyeti’ni tecrübe eden Türk aydınları, devrimin sosyolojik çıktıları itibariyle din ve toplum ilişkilerine dair zengin bir alan bulmuştur. Bu çerçevede din sosyolojisi disiplininin Kıta Avrupası’ndaki birikimini ve yönetsel çalışmalarını Türkiye’ye taşıyan sosyologların, sembolleşmiş düşünceleri üç temel döneme ayrılarak incelenebilir. Çalışmanın amacı sembol temsilcilerin ürettiği kavramsal çerçeveler ve katkılarını açıklayarak din sosyolojisi disiplininin kurumsallaşma sürecini üç temel süreçte ele almaktır. Nitekim Cumhuriyet dönemi din sosyolojisi disiplininin kurumsallaşma sürecinin ele alınması alana dair tarihsel bir perspektif adına önemlidir. Çalışma, Cumhuriyet dönemi hazırlık, kurumsallaşmış ve yerel literatürün oluşması bağlamında üç temel dönemde din sosyolojisi teorisyenlerinin görüşleri esas alınarak oluşturulmuştur. Prens Sabahattin, Ziya Gökalp, Mümtaz Turhan, Erol Güngör, Şerif Mardin, Mehmet Taplamacioğlu ve Ünver Günay gibi isimlerin bu sü-

* Dr., MEB.

e posta : yusufyaralioglu@gmail.com, ORCID: 0000-0003-0966-5925

Atıf/Cite as: Yaralıoğlu, Yusuf. “Türkiye’de Din Sosyolojisi Geleneği ve Kurumsallaşma Sürecine Genel Bir Bakış: Cumhuriyet Dönemi Örneği”. *Dini Araştırmalar* 26/65 (Aralık 2023), 629-656. <http://doi.org.10.15745/da.1350578>

reçteki katkılarını konu edinmiş ve üçüncü dönemde yeni literatürün oluşması incelenmiştir. Daha pek çok din sosyoloğu olmasına rağmen farklı sosyoloji ekollerini temsilen bu isimlerle yetinilmiştir. Çalışmada kullanılan veriler dokümantasyon tekniği ile elde edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Din Sosyolojisi, Türkiye’de Din Sosyolojisi, Cumhuriyet Dönemi, Kurucu Din Sosyologları, Kurumsallaşma.

An Overview of the Tradition and Institutionalization Process of the Sociology of Religion in Türkiye: The Case of the Republican Era

Abstract

Some prominent figures in both sociology and the field of sociology of religion, such as Auguste Comte, Max Weber, Karl Marx, and Emile Durkheim, discussed the changes brought about by 'cultural, political, and economic revolutions' in Continental Europe, considering the institution of religion. The issues they explored and the concepts they developed have also had an impact on the Turkish sociologists engaged in academic research outside of Continental Europe. In fact, Turkish intellectuals who experienced the Ottoman Empire's transformation into the Republic of Turkey found a rich area of study in the sociological outcomes of the revolution, particularly in relation to the interplay of religion and society. The accumulation of the sociology of religion discipline and methodological studies from Continental Europe to Turkey can be examined by categorizing the symbolic ideas of sociologists into three distinct periods within this framework. The purpose of this study is to address the process of institutionalization of the discipline of sociology of religion in three key phases, elucidating the conceptual frameworks and contributions made by symbolic representatives. Indeed, the examination of the institutionalization process of the discipline of sociology of religion during the Republican era holds historical significance for the field. This study is based on the views of sociology of religion theorists in three primary phases, focusing on the preparation during the Republican era, institutionalization, and the formation of local literature. It also delves into the contributions of figures like Prens Sabahattin, Ziya Gökalp, Mümtaz Turhan, Erol Güngör, Şerif Mardin, Mehmet Taplamacıoğlu, and Ünver Günay during this process and examines the emergence of new literature in the third phase. Despite the presence of numerous sociology of religion scholars, these specific names were chosen to represent different sociological schools. The data used in this study were obtained through the documentation technique.

Keywords: Sociology of Religion, Sociology of Religion in Türkiye, Republican Period, Founding Sociology of Religion, Institutionalization.

Summary

Together with the establishment of the Republic of Turkey, many scientific disciplines commenced to ascend. One of these disciplines is the sociology of religion. In Turkey, the discipline of religious sociology has been constructed based on examples from the context of Continental Europe's development process. Indeed, concepts and sociological research methods produced by pioneering sociologists such as Auguste Comte, Max Weber, Karl Marx, and Emile Durkheim have been taken as examples by Turkish sociologists. Within this framework, this study examines the discipline of the sociology of religion by dividing the symbolized ideas of sociologists who brought the accumulation and methodological studies of Continental Europe to Turkey into three main periods.

The first period is the name given to the epoch following the establishment of the Republic, which continued from the remnants of the Ottoman Empire (1923-1949). This process is also referred to as the preparatory phase in the study. The second period, especially with the establishment of the Faculty of Divinity at Ankara University (Ankara Divinity) and the subsequent opening of the department of sociology of religion within it, is the interval in which the discipline of sociology of religion institutionalized and set its path of development (1949-2000). The third period is the defined one in which a systematic local literature was formed (2000 onwards).

The foremost feature of the first period lies in the non-definitive recognition of the leading figures of the era as genuine sociologists of religion. These individuals generally contributed to the field by creating academic texts derived from fields such as sociology, Islamic history, history of religions, and history. The first period laid the foundation for the works and studies that formed the basis of the second period. This period was constructed by focusing on the contributions of Ziya Gökalp, Erol Güngör, Mümtaz Turhan, Şerif Mardin, and their works.

In the second period, the discipline of sociology of religion institutionalized for the first time in an academic sense with the establishment of the Faculty of Divinity at Ankara University in 1949. The venture of this faculty played a significant role in making sociology of religion a tradition and bringing

together academics working in this field. The institutionalization of the field of sociology of religion in the same department is exemplified by Ünver Günay and Mehmet Taplamacıoğlu, being among the pioneers of the discipline.

The third period is the phase in which the local literature of sociology of religion was formed. During this process, the discipline of sociology of religion expanded its subject matter in response to social changes and was examined by sociologists of religion. For example, studies intensified in areas such as technological advancements, the relationship between society and religion, religious groups, religious life, youth, old age, and radicalization. Ultimately, the aim of this study is to explain the conceptual frameworks and contributions of symbolic representatives, addressing the institutionalization process of the discipline of sociology of religion in three fundamental periods. In these three processes, although there are many sociologists of religion, the study is limited to the names mentioned in the context of representing different sociological schools. Additionally, the contributions of these academics and researchers to the sociology of religion are presented by following a chronological process in the context of the main topics they addressed and the perspectives they developed based on the information obtained through a literature review. The documentation technique was preferred for obtaining the date.

Giriş

Sosyoloji, toplumu inceleyen bir bilim dalı olarak toplumsal yapının en temel kurucu unsurlarından birisi olan din kurumunu inceleme alanı olarak ele almaktadır. Nitekim toplumsal değişimler nedeniyle zaman zaman ilgi azalsa da insanlık tarihinin başlangıcından itibaren din kurumunun sürekli gündemde olduğu gerçeği tartışmasız bir konumdadır. Aynı zamanda dinin sosyal gerçekliğe ait yönü, din sosyologları tarafından incelenmiş ve farklı görüşlerin olduğu bir sosyolojik alana dönüşmüştür (Kurt, 2012, 397). Dolayısıyla din sosyolojisi disiplini farklı görüşleri ve teorileri içeren bir sosyal bilim dalı olarak doğmuştur. Din sosyolojisi disiplini ister bazılarının ifade ettikleri gibi sosyolojik bir araştırma geleneğine bağlı bir bilim, isterse de din bilimlerine bağlı bir disiplin olarak incelensin, her iki halde de söz konusu olan bu incelemeler, temelde din hakkında sosyolojik inceleme olarak tarif edilmektedir (Günay, 2017, 15). Bu bakımdan bilimsel bir disiplin olarak din sosyolojisi çalışmaları özellikle Kıta Avrupası'nda yaşanan devrimler sonucu sosyologların ürettikleri bilimsel tespitler ve görüşlerle ortaya çıkmıştır. Kurucu sosyologlar mevcut toplumsal alandaki krizleri çözümlenmek ve sosyolojik tespitlerde bulunarak din kurumu bağlamında teorik yaklaşımlar üretmişlerdir.

Nitekim din kavramının sosyolojik anlamda çalışılmasına öncül bir örnek olarak Augusto Comte verilebilir. Comte, Kıta Avrupası'nda yaşanan ve uzun soluklu bir süreci ifade eden 'Aydınlanma, Fransız Devrimi ve Sanayi Devrimi' gibi süreçlerde toplumsal yapıda din merkezli bir dönüşümün oluştuğunu ileri sürmüştür. Bu tezini '3 Hal Kanunu' olarak '*teolojik-metafizik-pozitivist evre*' şeklinde din merkezli kodlamıştır (Comte, 2009, 27-30). Diğer bir kurucu sosyolog Max Weber'dir ve sistematik din sosyolojisinin kurucusudur. Ayrıca anlayıcı (verstehen) sosyolojinin de öncüsüdür. Weber, *Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhu* kitabını din sosyolojisi bağlamında yayınlamıştır (Weber, 2019,1). Weber, tipolojik anlamda 'büyücü, peygamber, karizma, sıradanlaşma ve meşruiyet' gibi kavramları kullanarak yeni bir açılım getirmiş ve din sosyolojisi alanında öncülerden olmuştur (Weber, 1922/1993). Durkheim ise '*Dini Hayatın İlkel Biçimleri ve İntihar*' eserlerini din sosyoloji bağlamında önemli eserler olarak ele almış ve toplumsal alanın dönüşümünde dinin konumunu incelemiştir. Nitekim '*İntihar*' eserinde Hristiyan mezheplerine üye olan Protestanlık ve Katolikler arasındaki intihar eğilimindeki bireylerin değişimine odaklanmış ve sosyolojik tahliller yapmıştır (Durkheim, 2019, 29). Marx ise yeni ekonomik sistemin getirdiği toplumsal krizleri sosyolojik anlamda din merkezli anlamaya çalışmıştır. Özellikle *alt ve üst yapı*¹ kavramlarına anlamlar yükleyerek ekonomik sistem bağlamında toplumu tanımlamıştır. Modern dönemde burjuvazinin daha önceki kuşakların hepsinden daha büyük ve görkemli bir güç oluşturduğunu ifade etmiştir (Marx, 2017, 24). Din kurumu Marx'ın sosyolojisinde yabancılaşma ile irtibatlıdır. Bu anlamda Marx'da iş bölümü ve emek bizzat yabancılaşmanın ifadesidir. Yani o, burjuvanın din kurumu gibi üst yapı kurumlarıyla insanları esaret altında ezdiğini izaha çalışmıştır. Bundan dolayı din kurumunu bireyler üzerindeki bu etkisinden dolayı '*afyon*' olarak tanımlamıştır (Marx - Engels, 2020, 52).

Bu bilgilerden hareketle kurucu sosyologların ürettikleri bilgilerden etkilenen Türk sosyologlar, Türk modernleşmesi veya Türk devrimi süreci sonrası sosyolojik tahliller yapmışlardır. Dolayısıyla cumhuriyetin ilk kurulduğu yılların akabinde birçok bilimsel disiplin Türkiye'de Kıta Avrupası'nın etkisiyle yükselmeye başlamıştır. Kıta Avrupası'nda üretilen teorik yaklaşımları benimseyen ve akademik eğitim alan birçok akademisyen Türkiye'ye dönünce bu teorik yaklaşımların temsilcisi veya benimseyicisi olmuşlardır. Dahası çalışmalarını bu örnekler üzerinden inşa etmişlerdir. Din sosyolojisi disiplini bu

¹ Karl Marx, ekonomiyi alt yapının oluşturduğunu ve ekonomiyi 3 unsurun belirlediğini ifade etmiştir. Bunlar işçiler, üretim araçları ve çalışmadan başkalarının emeklerini ellerinden bulunduran güç sahiplerdir. Üst yapı ise toplumsal alanda etkili olan din, sanat, bilim, ahlak, gelenek ve felsefe gibi ideoloji türleri ve değerlerdir.

bilim dallarından birisidir. Ancak Türkiye’de cumhuriyet sonrası gelişen bu disiplinin öncesi de mevcuttur. Yani din sosyolojisi disiplini salt cumhuriyet Türkiye’inde ortaya çıkmış bir bilimsel disiplin değildir. Nitekim cumhuriyet öncesi eğitim kurumlarında, Farabi, Gazali ve İbn-i Haldun gibi İslam filozofları ve düşünürlerinin dini ve sosyolojik görüşleri, din sosyolojisi bağlamında incelenmiştir (Akyüz- Çapcıoğlu, 2015, 95-102). Ancak Türkiye’de din sosyolojisi disiplini araştırmaları bir bilimsel disiplin olarak 1920’li yıllardan itibaren aydınların çalışmalarına dayanmaktadır (Çapcıoğlu, 2009, 219).

Bu çerçevede sosyoloji biliminin Kıta Avrupası’nda ortaya çıkışıyla ülkeye girişi arasında uzun bir zamansal süreç mevcutsa da din sosyolojisi bilimsel disiplininin Kıta Avrupası ile Türkiye Cumhuriyeti’nde ortaya çıkışı arasında zamansal bir farklılığın olmadığı ifade edilmektedir (Akyüz-Çapcıoğlu, 2015: 102). Türkiye Cumhuriyeti, İslam dininin toplumsal alanın her alanında kurucu bir unsur olarak tezahür ettiği bir toplumsal yapıdan, laik bir toplumsal yapıyı temel alan sürece şahitlik etmiştir. Bundan dolayı Türkiye’deki din sosyolojisi çalışmaları ilk dönemde belirli bir süre, Kıta Avrupası’ndaki doğal bir sürecin ürünü olan çalışmaların aksine, siyasal alanın dini kurumlara müdahalesi bağlamında oluşturulan çizgide ilerlemiştir. Nitekim cumhuriyet rejimi Osmanlı Devleti sonrası, kendi din politikasını ortaya çıkarma ve din-devlet işlerinin mahiyetini belirlemek üzere kanuni sınırlandırmalar gerçekleştirmiştir (Erkol, 2014, 16). Hatta Tanzimat, Meşrutiyet ve Cumhuriyet’in oluşturduğu siyasal ve toplumsal yenilikler elbette dini, sosyolojik anlamda araştırmayı da zorunlu kılmıştır. Bu dönemde oluşan sosyolojik krizler sosyal bilimcilerin dikkatini çekmiştir.

Din sosyolojisinin ülkemizdeki serencamından hareketle Türkiye’de din sosyolojisi disiplininin gelişim süreci üç temel döneme ayrılabilir. Birinci dönem cumhuriyetin kuruluş yıllarındaki Osmanlı bakiyesi devamındaki sürece verilen isimdir (1923-1949)². Bu dönem çalışmada hazırlık dönemi olarak da ifade edilecektir. İkinci dönem ise; özellikle Ankara Üniversitesi İlahiyat

2 Ünver Günay makalede konu olan 1. Döneme ilişkin İbn-i Haldun’cu görüşü örneklemiştir. Ona göre din sosyolojisi çalışmalarına ilişkin Osmanlı döneminde, 17. yüzyıldan itibaren gelişen İbn-i Haldun’cu etkilerin, Türkiye’de modern din sosyolojisinin gelişmesine zemin hazırladığını belirtmektedir. Osmanlı’nın çöküşe geçtiği bir dönemde, aydınlar, İbn-i Haldun’un Mukaddime adlı eserinde yer alan toplum ve din hakkındaki görüşlerine ilgi duymuşlardır. Katip Çelebi, Naima, Pirizade, Hayrullah Efendi ve Ahmet Cevdet Paşa gibi kişiler, bu dönemin İbn-i Halduncuları olarak kabul edilmektedir. 20. yüzyılda ise, Comte, Le Play ve Durkheim gibi Fransız düşünürlerin sosyolojik tahlilleri Türkiye’de etkili olmaya başlamıştır. Ünver Günay’a göre, Türkiye’de din sosyolojisinin kuruluşunda Durkheim etkisi, diğer etkilere göre daha baskındır. Çünkü Ziya Gökalp, Durkheim’in izinden gitmiş ve Türk din sosyolojisi üzerinde derin izler bırakmıştır (Günay, 2018).

Fakültesi'nin kurulması ve akabinde bünyesinde din sosyolojisi ana bilim dalının açılmasıyla beraber, din sosyolojisi disiplini kurumsallaştığı ve gelişim çizgisini belirleme yoluna girdiği dönemdir (1949-2000). Üçüncü dönem ise sistematik yerel literatürün olduğu dönemdir (2000- sonrası).³ Burada dikkat çekilmek istenen asıl nokta, Türkiye Cumhuriyeti'ndeki ilk dönem öncü isimlerin tam anlamıyla din sosyoloğu olmadığı, bahse konu olan bu kişilerin genel olarak; sosyoloji, İslam tarihi, dinler tarihi, tarih alanlarından beslenerek oluşturulmuş akademik metinler ile alana katkıda buldukları ifade edilmektedir (Günay, 2006, 13).

Çalışma, her biri ayrı bir teorik yaklaşımın ve düşünce sisteminin parçası olan, Cumhuriyet dönemi başlarında öncü sosyal bilimcilerin, din sosyolojisine katkılarını (1923-1949), din sosyolojisi disiplininin kurumsallaşma süreci ile işlenen konu başlıkları ve yönelimlerini (1949-2000), son olarak 2000 sonrası akademisyenlerin sistematik incelemelerini din sosyolojisine katkıları bağlamında konu edinmiştir. Bu bağlamda çalışmanın amacı din sosyolojisi disiplinin cumhuriyetle birlikte tarihsel sürecini üç temel döneme ayırarak sosyologların temel odak noktalarını belirlemektir. Çalışmada dokümantasyon yöntemi ile elde edilmiştir.

1. Din Sosyolojisi Çalışmaları 'Hazırlık' Dönemi: 1923-1949

Osmanlı aydınları, İslam aleminin temsilcisi olarak gördüğü Osmanlı Devleti'nin Batı karşısındaki mağlup durumunun araştırılması için, dini düşüncenin toplumsal alandaki varlığı üzerinde yoğunlaşma yaşadılar. Bu süreçlerde din sosyolojisi ile ilgili eserler ve düşüncelerin ortaya çıkması Kıta Avrupası'nda bu konularda yazılmış eserlerin tercümesi bağlamında ortaya çıkmıştır. Ancak tercümelemlerin yanı sıra bu bölgelerde yetişmiş olan sosyologlar ise Türkiye'ye döndüklerinde elde etmiş oldukları bilimsel birikimlerle eserler vermişlerdir. Bunların ilk örneği aynı zamanda bir hanedan üyesi olan Prens Sabahattin'dir. Prens Sabahattin din sosyolojisinin öncülerindedir. O, Osmanlı Devleti'nin Kıta Avrupası karşısında geride kalması ve ilerleyememesinin temelinde sosyal yapısının olduğunu; toplumsal yapı değişmediği sürece ister cumhuriyet rejimine geçilsin ister geçilmesin, hangi şartlarda olursa olsun, ülkenin kalkınamayacağı yönünde fikir öne sürmüştür (Sabahattin, 1999, 19). Ancak Prens Sabahattin *ilm-i içtima (toplum bilimi- science social)*

³ Çapcıoğlu ve Kenevir, 'Türkiye'de Din Sosyolojisinin Kurumsallaşma Sürecinde Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi' başlıklı makalede kurumsallaşma sürecini dört temel evrede ele almışlardır. Nitekim bu dönemler başlangıç (1908-1923), hazırlık (1923-1949), kurumsallaşma (1949-1982), ve gelişim süreci (1982-...) olarak değerlendirilmiştir. Bu sınıflamanın ele alınmasında Türkiye'de belirli dönemlerdeki farklılaşma eksenlerinin göz önünde bulundurulduğu ifade edilmiştir (Çapcıoğlu- Kenevir, 2017, 43).

ile sosyoloji bilimlerini yöntemsel olarak ayırmış ve bu iki temel disiplinin birbirinden ayrı olduğunu ifade etmiştir. Hatta Prens Sabahattin, ilm-i içtimayı (sosyoloji)'nin deney ve gözlemlerden yararlanmak zorunda olduğunu ifade etmiştir (Ülken, 2015, 490). Diğer yandan Prens Sabahattin'in din-toplum ilişkilerini nasıl ele aldığından ziyade bu alandaki öncü faaliyetlerine odaklanıldığı için din kurumu ile ilgili görüşleri önemlidir. Nitekim 'İslam'ın ilerlemeye engel olup olmadığı' şüphesi ile Fransa'da almış olduğu eğitim alanı ve Le Play okulunun temsilcisi konumunda bulunan Prens Sabahattin, İslam'ın bilimsel gelişime engel teşkil eden bir tarafının olmadığını tespit etmiştir. Aslında bakıldığında Cumhuriyet'in ilk yılları, Osmanlı bakiyesi sonrası yeni kurumsal yapıların ayakta kalmasına destek olacak çözüm yolları ve kaygısıyla hareket edildiği eserlerden anlaşılmaktadır. Nitekim Prens Sabahattin, *İlm-i İctima (toplum bilimi- science social) yaklaşımıyla*, Osmanlı Devleti'nin temel meselelerini tahlil etmiş ve Osmanlı Devleti'nin kurulmasından itibaren yıkılmasına kadar geçen süreçlerdeki gerçek sebeplerin meydana getirdiği sonuçlar üzerinde tespitler gerçekleştirmiştir (Sabahattin, 1965, 60-65).

Bu konu ile alakalı olarak sistematik bir şekilde sosyolojik tahlil yapan ve aynı zamanda Durkheim ekolünün bir temsilcisi olduğu ifade edilen Ziya Gökalp'in önemi hiç kuşkusuz öncüler arasında tartışılmazdır. Gökalp, Cumhuriyet'in ilk yıllarında toplumsal alanın çözümlenmesinde 'hars, örf ve mefküre' kavramlarıyla din sosyolojisine katkıda bulunmuştur. Gökalp, din sosyolojisi disiplinine toplumların incelenmesi olarak ifade ettiği 'zümre' kavramıyla yaklaşmıştır. Ona göre zümre yani topluluk, maddeten birbirleriyle ayrı olan bireylerin çeşitli nitelikteki ruhsal, manevi ve zihinsel bağlarıyla bağlanmaları sonucunda meydana gelen insan toplulukları olarak tasavvur edilmiştir veya değerlendirmiştir (Kongar, 2014, 106). Gökalp bir anlamda evrimci bir sosyolog olarak görülmektedir. Çünkü toplumların üç aşamadan geçtiğini iddia etmiştir. Bu aşamaların baştan sona birincisi kavim devri, ikincisi ümmet devri ve sonuncu olarak üçüncüsü ise millet devri olarak ifade edilmiştir. Bu noktada din sosyolojisi açısından tahlil yapan Gökalp, ümmet devrinde toplumsal alanın evrensel dinler tarafından çevrelendiğini ve egemen olduğunu ifade etmiştir. Ancak Gökalp'e göre ümmet devrinde evrensel dinlerin etkileri altına giren kavimler veya toplumlar artık kendilerine özgü olan niteliklerini kaybetmektedirler. Ayrıca Gökalp, hars ve medeniyet kavramları ile 8 temel zümre alanı belirlemiş ve bunların başına dini hayatı ve ahlaki hayatı koymuştur.⁴ Tüm bu ifadeleri destekler nitelikteki eseri olan '*Türkleşmek*,

⁴ 8 temel madde hem harsı hem de medeniyeti kapsamaktadır. Bunlar 1- Dini hayat, 2- Ahlaki hayat 3- Akli hayat 5- Estetik hayat, 6- İktisadi hayat, 7- Lisani hayat, 8-Fenni Hayattır.

İslamlaşmak, Muasırlaşmak'da, Türk kültürünün geliştirilmesini, ancak bunu yaparken İslam dinine olan bağlılığın olmasını ve muasırlaşmak ile Batı'nın medeniyet tasavvuruna karşı bir kabul süreci geçirmesi gerektiğine dair görüşleri, bir uyumluluk içinde anlatmaktadır (Gökalp, 2020). Hatta aynı eserde Gökalp, çağdaş bir İslam Türkçülüğünden bahsetmekte ve “Türkçülerin ulusçuluk ülküsü Türklükse, ümmet ülküsü ise İslamlıktır” ifade etmektedir. Bu ifadelerine ek olarak Türkçülerin aynı zamanda bir ümmet programlarının olması gerektiğini vurgulamış ve şu maddeleri sıralamıştır:

- 1- Bütün İslam kavimlerinin cemaat örgütleri arasında sürekli bir bağlantının olması,
- 2- İslam ümmetinin simgesi olan ‘Hilal’in kutsallığının korunması,
- 3- Bütün İslam kavimlerinde ortak bir eğitim sisteminin inşası ve eğitim kurultaylarının yapılması,
- 4- Bütün İslam kavimlerinde bilim terim kurultaylarının yapılması ve terimlerin ise Farsça, Arapça ve Türkçe dillerinde gerçekleşmesinin sağlanması ve son olarak
- 5- Bütün İslam kavimlerin arasında ortak olan Arap harflerinin değiştirilmeksizin korunması gerektiğini ifade etmiştir.

Tüm bu ifadelerden anlaşılmaktadır ki Türkçülük ona göre aynı zamanda İslamcılıktır. Çünkü İslam toplumlarında, ulusallık veya aidiyet duygusu meydana çıkarmayan, doğal olmayan bir birlikteliği ne Türk kavimleri ne de diğer Müslüman kavimleri kabul edebilirler.

Bu anlamda Türklerin ulusal ülkülerini güçlendirmek için, dindaşları ve yurttaşları olan milletlere karşı bir kin aşılama yoluna gitmediklerini vurgulamıştır. Aynı zamanda Türklerin çağdaşlaşmak için Müslüman olmayan kavimler hakkında, bu uygarlık yüzyılına gerektirdiği saygılı tutumu koruduklarını ifade etmiştir (Gökalp, 2020, 44). Bu ifadelerden aynı zamanda Gökalp'in makro bir değerlendirme yaptığı da anlaşılmaktadır. Gökalp Türkçülüğün aynı zamanda İslam'ın hâkim olduğu bir toplumsal yapıda daha yerleşik olduğuna dikkat çekmiş ve İslam'ın toplumsal alanda oluşturmuş olduğu tutkal vazifesine dikkat çekmiştir.

Son olarak Gökalp'in en önemli katkılarından birisi de Türkiye'de İstanbul Darülfünun'unun edebiyat şubesinde ‘Dini İctimaiyat’ adı altında din sosyolojisi dersleri verdiği ifade edilmiştir. Bu dersin en önemli özelliği Türkiye’de ilk din sosyolojisi dersi olmasıdır (Günay, 2006, 14). Ayrıca Durkheim’in din analizleri çerçevesinde oluşturduğu sistematigi benimseyen

---

Detaylı bilgi için bkz. Ülken, H. Z. (1939) Ziya Gökalp, *Hars Zümresi, Medeniyet Zümresi*. İstanbul: Kanaat Kitap Evi.

Gökalp’in Türk tarihi, toplumsal, kültürel, dini yapısını incelemiştir. Hatta İslamiyet’le bağlantısı bağlamında uygulamaya çalışmış olması Türkiye’de din sosyolojisi bilim dalının kuruluşunda önemli bir yer teşkil etmiş ve bu alanda ilk teşebbüs olarak kayıtlara geçmiştir (2006, 16).

Cumhuriyet dönemi din sosyolojisi öncülerinden bir diğer isim ise Mümtaz Turhan olarak karşımıza çıkmaktadır. Nitekim özellikle kültür değişmeleri eserinde ‘Manevi Kültür Sahasındaki Değişmeler’ başlığında, ele aldığı köylü bireylerin dine, tahsile, sıhhate ve ticarete tutumlarında vukua gelen değişmelerin göze çaptığını ifade etmiştir (Turhan, 2020, 63). Eskiden dinin, düşüncelerin merkezi bir yerini işgal ettiğini ifade etmiştir. Ona göre, her şey rengini dini hislerinden ve kurumundan alıyor ona göre kıymetlendiriyordu. Ayrıca araştırmasına konu olan köylü bireylerin, kendilerinden başka bir din ve mezhepte olanlara (Hristiyan ve Şiiiler) karşı büyük bir müsamaha gösterdikleri halde, aralarında dini teamüllere, örf ve adetlere aykırı hareket edenlerden ise hoşlanmadıkları tespitinde bulunmuştur. Ek olarak dinin kolektif bir mesele olmaktan çıktığını ferdi bir duruma geldiğini ifade etmiştir (2020, 63). Ancak sosyolojik bir tahlili gerekli gören Turhan, bu ifadelerden dini bağın gevşediği veya dini işlerin zayıfladığı manasının çıkarılmaması gerektiğini vurgulamıştır. Tahlilleri sonucunda elde ettiği verilerden hareketle, bireylerin eski hurafe inançlarını terk ettiğini ifade etmiştir. Ayrıca her köyün camisini köy cemaatinin bizzat kendisinin yaptırdığını da eklemiştir. Ona göre elbette dini tutum ve hislerde meydana gelen bu gelişmelerin hayatın diğer alanlarında da etkisi olmuştur (Turhan, 2020, 64).

İfadelerden görüldüğü üzere Turhan araştırmasına konu olan hicret etmiş köylülerin, dini tutumlarını sosyolojik anlamda tahlil ederken süreç bağlamında bir okuma yapmış ve organizmacı bir tutum benimsemiştir. Okutan (2017) ise Turhan’ın köy monografilerine kaynaklık teşkil eden araştırmasının göstergebilimsel bir yaklaşımla yeniden okunabileceğini ifade etmiştir. Yani yazısında, *Kültür Değişmeleri* eserinin, dini referanslı toplulukların din ve kültür etkileşiminde oluşan yaşam biçimlerini ele alışını açıklamaya çalışmıştır. Ayrıca din sosyolojisi disiplini bağlamında kültürel alanın, bir inceleme nesnesi olarak yöntem birlikteliğiyle yeniden okunabileceğini ve önemini ifade etmiştir (Okutan, 2017, 134).

Cumhuriyet Dönemi önemli din sosyologlarından birisi ise Erol Güngör’dür. Bir sosyolog veya sosyal bilimci olarak Güngör, doğrudan bir din sosyoloğu olarak anılmasa da yazmış olduğu eseri; ‘İslam’ın Bugünkü Meseleleri ve İslam Tasavvufunun Meseleleri’ ile din sosyolojisi disiplinine katkıda bulunmuştur ve din sosyolojisi disiplinine öncülük etmiştir. Max Weber’in

Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhu eserinde toplumsal alanın tahlilini, ekonomi bağlamında konu edinmiş ve kültürel yapıyı çözümlenmeye çalışmıştır. Dolayısıyla Erol Güngör de benzer bir metot benimseyerek, İslam dünyasının ve özelde ise Türk toplumsal alanının modernleşme sürecindeki tecrübelerine yönelik çözümleri problem edinmiş, bu çözümleri ise beklentilerle mukayese ederek nedenleri ile tahlil etmiştir (Amman- Hira, 2017, 147).

Güngör, eserinde reform kavramının Arapça karşılığını vererek ıslah yoluyla anlam kargaşasından kavramı kurtarmıştır. Kavramın doğru anlaşılması için doğru zemine çekme gayreti göstermiştir. Çünkü ona göre düzeltilmesi gereken şey anlam yüklemelerinden çok bugünkü Müslümanların ve toplumsal yapının içine düştüğü durumdur. O, bu durumu gerçekçi bir tutumla çözümlenme gayreti içerisinde. Bu çözümlenme ile ulaştığı sonuç ise İslam alemindeki öncelik tartışmasıdır. Ona göre öncelik, siyasal alan değil medeniyet inşa etme zorunluluğu olarak belirlenmiştir. Bundan dolayı İslam alemi ancak fikir ve sanat alanlarına eğilerek medeniyet inşa edebilir (Güngör, 1983, 13).

Ayrıca Güngör, din, laiklik gibi kavramları Kıta Avrupası'ndaki akademik tartışmalardan hareketle, tecrübelerden elde edilen malumatlar çerçevesinde ele almıştır. Bu bağlamda, Batılı toplumların kendilerine ait olan tarihsel tecrübelerine bağlı ortaya çıktıklarını söylemiş ve Türkiye'de sosyolojik alanda yapılan araştırmalarda uygulanmasının toplumsal sorunları daha da derinleştirdiğini iddia etmiştir (Güngör, 1984, 59). Güngör bu tutumuyla Batı'nın tecrübesinde aydınlanma geleneğinin yattığını, Marx, Spencer, Comte gibi sosyologlar tarafından toplumsal okumalarına dayandırarak, aklın tek başına yeterli olduğu sistemi eleştirmiştir. Hatta bütün ulusların tek bir modernleşme çizgisinde ilerlemeyeceğini de göstermeye çalışmıştır. Bu yanıyla Güngör evrimci düşünceyi de bir anlamda reddetmiştir.

Güngör, liberalizm, kapitalizm ve sosyalizm gibi düşünce sistemlerinin Kıta Avrupası'nda tarihsel ve toplumsal aidiyeti temsilen bir yansıma olarak tasavvur etmiştir. Bu sistemlerin kendi kültürel yapılarının bir ürünü olarak düşünmeden başka toplumsal alana model olarak sunulduğunu ve tecrübe etiklerini ifade etmiştir. Son tahlilde müslüman toplumların kültürel yapısı ve kodlarıyla uyuşmayan bir sistemin içinde olduğumuzu belirtmiştir. Bu durumun en temel nedenini ise aydınların yetersizliği ile açıklamıştır (1984, 133).

Bir diğer din sosyolojisi öncü ismi Şerif Mardin⁵ ise özellikle Cumhuriyetin kuruluşundan itibaren din ve toplum çalışmalarıyla dikkat çekmiş

⁵ Şerif Mardin'in sosyolojik tahlillerinin birçoğunu her ne kadar kurumsallaşmış dönemde ele alınmış olsa da, işlediği konular hazırlık dönemi konuları olduğu için bu bölümde yer verilmesi tercih edilmiştir.

bir aydın ve akademisyen olarak karşımıza çıkmaktadır. Günay’a göre Şerif Mardin Weberyan ekolün Türkiye’deki temsilcisi olarak değerlendirilmektedir (Günay, 2006, 19). Çalışmanın temel ayrım konusunu destekler nitelikte Mardin’in doktora çalışması ‘*Yeni Osmanlıların Düşünsel Yapıtları*’ tezidir. Mardin, Osmanlının çöküşü sonrası modernleşen Türkiye’yi din merkezli sosyolojik yöntemlerle tahlil etmiştir. Bunun en güzel örneklerinden birisi ise ‘*Din ve İdeoloji*’ kitabıdır (Mardin, 2019, 13). Eserde ‘*din sosyolojisi ve dinsel davranış*’ başlığı altında tek bir din sosyolojisi teşekkül etmediği ancak her bir sosyoloğun ilgi alanına göre din sosyolojileri teşekkül ettiğini ifade etmiştir. Yani Şerif Mardin, her sosyoloğun kendi çalışma alanı içinde din sosyolojisine katkıda bulunduğuna dikkat çekmiştir. Bu tutumu ile kendi pozisyonunu belirleyen Mardin, Cumhuriyet dönemi din merkezli sosyolojik tahlillerine ilişkin ipuçları vermiştir (Mardin, 2019, 39). En temelde dinin fonksiyonlarından bahsederken, dinin kültürün altında olduğunu işaret etmiştir. Dinin, insanlara dünyaya özel gözlüklerle görmeyi sağlayacak, kavramsal görüş imkanları sağladığını ifade etmiştir. Yani ona göre din, bir semboller kümesidir. Şerif Mardin, dinin siyasal ve toplumsal alandaki kurumlarla olan ilişkisini anlatmaya çalıştığını belirtmiştir (Mardin, 2019, 63). Çalışmasında ‘din sosyolojisi açısından İslam’ başlığını koyarak Türkiye toplumunun dinsel alandaki sosyolojik tespitlerini inceleme alanı bulmuştur. Şerif Mardin’in tüm çalışmalarında din sosyolojisine bir disiplin bağlamında değil toplumsal okuma bağlamında yaklaşım Weberyan (anlayıcı) bir okuma yaptığının göstergesidir.

Mardin, din sosyolojisi alanında bir metot anlayışı getirmek istemesiyle de ayrı bir konuma sahip bir öncül isimdir. O, Osmanlı Devleti’nin ve Türkiye Cumhuriyeti’nin toplumsal yapısını ve aynı zamanda modernleşme süreçlerini araştırmalarının merkezine koymuştur. Ancak bu araştırmaları büyük ölçüde dini (İslam dini), merkeze konumlandırarak yapmıştır (Serin, 2023, 569). Bu anlamda Türkiye’de din sosyolojisinin öncüleri arasında yerini almıştır⁶.

Son tahlilde hazırlık dönemi olarak kodlanan birinci dönemde din sosyolojisi araştırmaları Cumhuriyet rejimi devriminin beraberinde getirdiği toplumsal krizler ve geçiş kurumlarının araştırılmasını içermiştir. Aynı dönemde Osmanlı kurumları ve Cumhuriyet’e geçişte yaşanan sosyal ve siyasal değişimde toplumsal yapıda ortaya çıkan yeni toplumsallıklar araştırılmıştır. Ayrıca eserlerde, medeniyet inşası, Türkiye ve İslam ilişkisi, Kıta Avrupası din çalışmaları örnekliğinde Türkiye’nin sosyal yapısı işlenmiştir. Hazırlık dönemi bir anlamda geçiş döneminin temel özelliklerine odaklanmıştır. Özellikle

⁶ Bkz. Günerigök, Mustafa. *Türkiye’de Din Sosyolojisi- Şerif Mardin Örneği*. Van: Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2007.”

Prens Sabahattin gibi öncüler araştırmalarında çeşitli toplumlarda dini tezahürlerin arz ettikleri çeşitliliği ön plana çıkarmışlardır. Ancak kurumsallaşma dönemi için asıl önemli katkıda bulunan kişinin Ziya Gökalp olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim Ziya Gökalp, Durkheim ekolünün temsilciliğini yapmış ve onun yöntemiyle Türkiye sosyolojisine katkıda bulunmuştur (Günay, 2018, 203). Son olarak hazırlık döneminin diğer dönemlerden ayrılan en temel noktası, cumhuriyet döneminin kuruluşuna şahitlik etmesidir. Bu süreçte Kıta Avrupası'nda oluşan akımların etkisinde kalan araştırmacılar veya sosyal bilimciler, yaşanan sosyal ve siyasal değişim karşısında Türkiye Cumhuriyeti'ni tarihsel bir okuma ile sosyal kurumlarıyla ele almışlardır. Ayrıca hazırlık dönemindeki din sosyolojisi çalışmaları genel anlamda üniversite dışından yapılan çalışmalar olarak gerçekleşmiştir.

2. Kurumsallaşmış Din Sosyolojisi: İlk Temsilcileri '1949-2000'

Cumhuriyetin kuruluşundan ortalarına kadar din sosyolojisi disiplinde, Batı literatüründen elde edilmiş birikimlerin tercümesi ve Kıta Avrupası'ndaki temsilcilerin yöntemleri örnek alınarak toplumsal okumalar yapıldığına şahitlik edilmiştir. Ancak din sosyolojisi disiplini, akademik anlamda ilk kez 1949 yılında Ankara Üniversitesi bünyesinde kurulan İlahiyat Fakültesi ile kurumsallaşma sürecine girmiştir. Bu fakültenin açılmasıyla din sosyolojisi disiplinin bir gelenek olması ve bu alanda çalışan akademisyenleri bir araya getirmesi bakımından önem arz etmiştir. Nitekim Çapcıoğlu ve Kenevir (2017), Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi bünyesinde, birçok doktora ve yüksek lisans tezi yazıldığını ifade etmişlerdir. Nitekim bu tezler, sosyal değişimler ile din, din-toplum ilişkileri, dini gruplar sosyolojisi (Nakşibendilik, Mevlevilik vb.), siyaset, medya, suç, dindarlık vb. başlıklarda toplanmıştır. Ayrıca yapılan din sosyolojisi anabilim dalı koordinasyon toplantılarında, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi hocalarının öncülüğünde 'Toplum Bilimleri Dergisi' çıkarılması kararı alınmış ve dergi 2009 yılında okuyucusuyla buluşmuştur (Çapcıoğlu- Kenevir, 2017, 70). Aynı dergi halihazırda sosyal bilimler alanında genişlemiş ve yayın hayatına devam etmektedir.⁷ Görüldüğü gibi Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi din sosyolojisi anabilim dalının kurumsallaşmada öncü bir kurum olduğu anlaşılmaktadır. Bu anlamda din sosyolojisi ana bilim dalında ülkemizin yetiştirdiği ilk din sosyoloğu olan M. Taplamacıoğlu, eserleriyle Türkiye'de din sosyolojisinin kurumsallaşması ve gelişimine önemli katkıda bulunmuştur (Akyüz-Çapcıoğlu, 2015, 106).

7 Detaylı bilgi için bkz. <https://toplumbilimleri.com>

Mehmet Taplamacıoğlu, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi yayınlarından çıkardığı '*Din Sosyolojisi*' eseri ile kurumsallaşma aşamasına bir rehber niteliğindedir (Taplamacıoğlu, 1963, 1). Taplamacıoğlu, din sosyolojisini genç bir bilim olarak ifade etmektedir. Bu anlamda din sosyolojisi disiplininin, çok açık ve kolayca belirtilen münasebetlerle, sosyolojiye bağlı olduğu kadar dinler etüdüne de bağlı olduğunu ifade etmiştir. Ona göre din sosyolojisi özel bir sosyoloji olarak kendini gösteren bir disiplindir (1963, 4-5). Ayrıca Taplamacıoğlu aynı eserinde, Max Weber, Ernst Troeltsch, Joachim Wach, Gustav Mecsching, gibi Kıta Avrupası'ndaki din sosyoloğu ve din sosyolojisi öncülerinin kavramlarını ve düşüncelerini ele almıştır. Ayrıca Taplamacıoğlu birçok makale ele almış ve karşılaştırmalar yapmıştır.

Taplamacıoğlu 1958-59 yıllarında İlahiyat Fakültesi Dergisi'nde çıkan '*Din Sosyolojisi Çalışmaları (Batıda ve Bizde)*' başlıklı bir makale kaleme almıştır. Bu makalede, Fransa'da din sosyolojisi, İngiliz din sosyolojisi, Birleşik Amerika'da din sosyolojisi, Türkiye'de din sosyolojisi çalışmaları başlıkları mevcuttur. Fransa'daki din sosyolojisi öncülerini ve çalışma süreçlerini 3 aşamaya ayırmıştır. Din sosyolojisinin Augusto Comte ile başladığını, ancak modern Fransız din sosyolojisi disiplininin kaydedilen ilk yönelişlerinin Emile Durkheim, Lucien Levy-Bruhş, Marcel Mauss ve benzeri çağdaş bilginlerin eserlerinde biçim değiştirdiğini ifade etmiştir (Taplamacıoğlu, 1959, 56). Hatta Fransa'da din sosyolojisinin en başta tarih felsefesi, hayat ve cemiyetin ilerleme ve gelişimini yeniden ele almak üzere yapılmış bir ansiklopedik çalışma olarak tasavvur edildiğinden bahsetmiştir. Taplamacıoğlu, Fransız din sosyolojisine ilişkin, tarih felsefesi ve sosyolojiyi metot yönünden birbiriyle aynı sayan Augusto Comte doktrininden yakasını kurtaran Durkheim'ın, dinsel grupları içine alan toplumsal zümreler tipolojisi kurmayı denediğini belirtmiştir. Ancak Durkheim dinin mahiyeti konusunda Comte ile aynı düşüncede olduğunu vurgulamıştır (1959, 56).

Fransız din sosyolojisinde ikinci temayülün, Paul Foucart, Max Müller, Robertson Smith, Arnold Van Gennep gibi isimlerin Hristiyan olmayan dinler üzerindeki çalışmaları ile şekillendiğini ifade etmiştir. İkinci temayülde dinsel yani teolojik görüşlerden uzak bir din bilimi kurmak amaçlanmıştır. (1959, 56). Fransa'da belirlenen üçüncü temayül ise din sosyolojisinin amaç, metot ve alanı hakkında daha açıklayıcı bilgilerin yer aldığı dönemdir. Dini, ilahiyat ve felsefe açısından inceleyen aydınlar arasında ve sosyolojik yönden araştıranlar arasında bir yakınlaşma söz konusu olmuştur. Bu konuda en iyi örneklerin ise Robert Will, Gabriel Le Bras, Maurice Leenhart gibi aydınlar olduğu belirtilmiştir. Tüm bu değerlendirmeler Türk din sosyolojisini de etkilediği

için önemlidir. Nitekim Fransa'daki din sosyolojisi geleneği aynı zamanda Türkiye'deki din sosyologlarının ilgisini çekmiştir.

Taplamacıoğlu, din sosyolojisi alanındaki çalışmaların Oxford ve Cambridge üniversitelerinde Max Müller'in dinler tarihi etütleriyle devam ettiğini, Birleşik Amerika'da ise din sosyolojisinin Tallcot Parsons, Cooley gibi aydınların eserlerine konu olduğunu, Max Weber'in alandaki son derece etkili konumunu belirlemiş, Türkiye'deki din sosyolojisi alanındaki çalışmaların da yine bu çalışmalar ışığında inşa edildiğini göstermiştir. Ayrıca Max Weber'in bu konumunun, W. F. Albrigh'tin sentetik eserlerinde kendini gösterdiğini, hatta bu eserde '*Taş Devrinden Tek Tanrıcılığa*' konusunun işlendiğini belirtmiştir (1959, 59). Bu çerçevede Türkiye'deki din sosyolojisi çalışmalarının Ziya Gökalp, Hilmi Ziya Ülken, İsmail H. Baltacıoğlu, Prof. Mehmet Karasan gibi isimler öncülüğünde kaleme alındığını ifade etmiş, hazırlık döneminde bu isimlerin ilgili çalışmalardan yola çıkarak din sosyolojisi alanında okumalar yaptıklarını ortaya koymuştur. Aynı zamanda Taplamacıoğlu, Kıta Avrupası'ndaki din sosyolojisi geleneklerini ayrı ayrı ele alarak, Türkiye'de oluşacak kurumsallaşmaya sosyolojik bir rehber hazırlamıştır.⁸

Din sosyolojisi disiplininin kurumsallaşmasının öncüsü ve gelişimine önemli bir katkıda bulunan ise Ünver Günay'dır. Günay, bu dönemde ele aldığı '*Din Sosyolojisi*' eseriyle alanın öncüsü olmuştur. Günay eserinde, din sosyolojisinin temel mesnetlerini, sosyolojinin konusu ve metodu hakkında genel bilgileri, sosyolojinin bölümleri ve din sosyolojisini, din sosyolojisinin bilimler tasnifindeki yerini ve konusunu, tarihçesini, Türkiye'deki gelişimini, sosyolojik bir bütünlük içerisinde ele almıştır. Eser hali hazırda Türkiye'de din sosyolojisi alanında önemli bir konumu işgal etmektedir (Günay, 2018, 1). Ona göre din sosyolojisi, ister sosyolojik araştırma geleneğine bağlansın, isterse din bilimlerinden sayılsın her halükârda din hakkında sosyolojik bir inceleme olarak tanımlanmıştır (2018, 15). Günay din sosyolojisinin 'toplumun incelenmesi ve dinin incelenmesi' bağlamında bir bağımlılık ile açıklamaya çalışmıştır.

Günay, Batı'da (Kıta Avrupası kastedilmektedir) pek çok ülkede din sosyolojisi alanında önemli çalışmalar gerçekleştirildiğini ifade etmiştir. Bu süreçlerde ülkemizde sistematik ve tarihi manada bir din sosyolojisi disiplininin

⁸ Ayrıca Taplamacıoğlu, Alman din sosyolojisinin öncülüğü vurgulamıştır. Alman din sosyolojisi temsilcilerinden Hegel, Wundt, Ludwig, Richter, Marx, Toennies, George Simmel gibi isimlerinin en önemli temsilciler olduğunu ifade etmiş ve din sosyolojisinin öncülerinden oldukları değerlendirmiştir. Ayrıca Dilthey gibi hermenötikçilerin de sistematik yönden değer taşıdığını ileri sürmüştür.

varlığından söz etmenin mümkün olmadığını belirtmiştir. Ancak başka bir makalesinde kendine has bir araştırma alanı, konusu, amacı olan bir disiplin olarak değerlendirmiştir. Ayrıca bilimsel bir açıdan araştırmada izleyeceği, yöntem ve teknikleri ile din sosyolojisi, disiplininin sistematik ve bağımsız bir bilimsel olarak ortaya çıkmasının uzun bir tarihsel geçmişe sahip olduğunu ifade etmiştir (Günay, 2006a, 8). Yine din sosyolojisi eserinde birçok akademisyenin disipline katkıda bulunduğunu ifade etmiştir.⁹ Aynı zamanda Günay, Batı’daki din sosyolojisi disiplininin tek bir çizgide ilerlemeden farklı düşünce ve anlayışlara sahip bir şekilde, din sosyolojileri örnekleri olduklarını değerlendirmiştir (2006, 10). Çalışmadaki dönemsel düşünceleri destekler nitelikte ele aldığı ‘*Kurumsal Yaklaşım ve Türk Sosyolojisi*’ makalesinde Günay (2006b), çağdaş bir Türk sosyoloğunun değerlendirmelerini dikkate alarak Türk sosyolojisi, felsefi, spekülative ve hatta skolastik bir verimsizlikten (1940’lı yıllar ifade edilmektedir), bilimsel, ampirik ve araştırmacı bir aşamaya (1960 lar sonrası için ifade etmektedir) geçmiştir. Günay, din sosyolojisi disiplininin de bu tarihlerde kurumsallaşmaya¹⁰ başladığını ifade etmiştir (Günay, 2006b, 512).

Bir makalede Ünver Günay’ın sosyolojik incelemelerinin Türk toplumsal yapısı üzerinde yoğunlaştığından ve toplumsal hayatın dini görünümü ile ilgili konuları inceleme alanı olarak seçtiğinden bahsedilmiştir. Aynı zamanda metod ve yöntem konusunda önemli katkılarda bulunan Günay, nitel ve nicel yöntemleri aynı anda kullanması ile temayüz etmiştir. Günay, Türkiye’de toplumsal alanında dini hayatı incelemiş, din-laiklik, Anadolu’nun Türkleşmesi ve İslamlaşmasındaki rolü, tasavvuf alanındaki sosyolojik tahliller gibi alanlarda tipolojik araştırmalar yürütmüştür (Bodur, 2009, 1).

Son tahlilde örnek din sosyologları olarak bu bölümde işlediğimiz Mehmet Taplamacıoğlu ve Ünver Günay’ın, Türk din sosyolojisinin kurumsallaşmasında önemli katkılarının olduğu görülmüştür. Her iki din sosyoloğu

⁹ Detaylı bilgi için bkz. Eserde Mehmet Taplamacıoğlu’nun Din sosyolojisi eserine dikkat çekilmiştir. Aynı zamanda Türkiye’de din sosyolojisine, Ahmet Rıza, Ahmet Şuayb, Bedii Nuri, M. Satı Bey, Prens Sabahattin, Celal Nuri, Ziya Gökalp ve Mehmet İzzetin çalışmalarında sosyal konular arasında dini hadiselerin üzerinde önemle durduklarına işaret etmiştir. Ayrıca Ankara İlahiyat Fakültesinin öncülüğüne dikkat çekerek, Hans Freyer’in, Mehmet Karasan’ın, Mehmet Taplamacıoğlunun Din sosyolojisi notları ve eserlerinin önemine ve öncülüğüne dikkat çekmiştir. Son olarak B. İnandı’nın J. Wach’a ait Din sosyolojisine giriş eserini tercüme ettiğini, Şerif Mardinin din ve ideoloji eserinin ve birçok makale ve bilimsel kitabın din sosyolojisi açısından önemine dikkat çekmiştir.

¹⁰ Bu çalışmada kurumsallaşma dönemi olarak ifade edilen süreç, Ünver Günay gibi öncü sosyologların görüşleri neticesinde belirlenmiştir.

da Kıta Avrupası merkezli sosyolojik geleneği temel alarak Türkiye'deki toplumsal yapıyı çözümlenmeye çalışmıştır. Bunu yaparken aynı zamanda Kıta Avrupası'nda oluşmuş tarihsel din sosyolojisi geleneğini detaylı bir şekilde eserlerinde işlemişlerdir. Özellikle Türkiye'nin ilk din sosyoloğu olan Taplamacıoğlu'nun '*Din Sosyolojisi*' eseri ülkemizde ele alınan ilk detaylı din sosyolojisi eseridir (Çapcıoğlu, 2009, 226). Dolayısıyla her iki din sosyoloğu ülkemizde yetişen ve yerel literatürü inşa eden neslin öncüsü olmuştur.

3. Din Sosyolojisinde Yerel Literatürün Oluşumu: 2000 Sonrası

Toplumsal değişme, sosyolojinin doğduğu zemin dikkate alındığında ilk dönem sosyologlarından başlamak suretiyle sosyologların temel araştırma alanlarını oluşturmuştur. Hatta sosyoloji bilimi bir değişim bilimi olarak da ifade edilmiştir (Güngör, 2021, 24). Aynı durum din sosyolojisi bilim dalı içinde geçerlidir. Sanayi devrimi sonrası toplumsal yapı ile bugünkü toplumsal yapı arasında büyük bir değişim yaşanmıştır. Yaşanan bu değişim sürecinde toplumsal alandaki krizlere çözüm bulmak için sosyolojik bilgiler üretilmiştir. Benzer bir süreç Türkiye için de geçerlidir. Nitekim Osmanlı İmparatorluğu sonrası Türkiye, cumhuriyet rejimine geçmiş ve din merkezli çalışmaların odak noktası haline gelmiştir. Bu bölümde kurumsallaşma süreci sonrası oluşan yerel katkıların din sosyologlarının çalışmaları ile örneklendirilerek açıklanması ve tipolojileştirilmesi hedeflenmiştir. Yani sosyal değişimlere paralel olarak din sosyologları sosyolojik konulara odaklanmış ve yerel dini kültürü ele alarak sosyolojik tahlil yapmışlardır.

Bu anlamda cumhuriyet rejimi sonrası Türkiye'de din sosyolojisi disiplini bağlamında çalışmalar yapan din sosyologları, toplumsal süreçler ve gelişmeleri göz önünde bulundurarak çalışmalar yapmışlardır. Dolayısıyla kurumsallaşma dönemi sonrası oluşan yerel literatürün oluşması aşamasında dönemin siyasal, sosyal ve ekonomik şartlarına göre konular değişiklik göstermiştir. Nitekim Çapcıoğlu, yerel literatürün oluştuğu dönemi işaret ederek, din sosyolojisi disiplininin bilimsel çalışmalarda Türkiye'de vuku bulan önemli sorunlara ilgi gösterdiğini ifade etmektedir. Yani tez konuları, araştırma başlıklarına dikkat edildiğinde, modernleşme, göç, kentleşme, dini hayat, sosyal değişme ve gecekondulaşma gibi alanlarda yoğunlaşmıştır (Çapcıoğlu, 2009, 229). Ayrıca son dönemlerde din sosyolojisi disiplini alanında çalışan akademisyenlerin arasındaki iletişimin arttığı ifade edilebilir. Özellikle iletişim ağlarının gelişmesi ve yeni internet sitelerinin oluşmasıyla yerel literatüre katkıda bulunan akademisyenlerin birbirlerinin çalışmalarından haberdar ol-

dukuları bilinmektedir. Bundan dolayı 2020 yılında www.dinsosyolojisi.com.tr adresiyle web sitesi kurulmuştur.¹¹ Diğer yandan yerel literatür çalışmalarını Türkiye'de din sosyolojisi alanında yapılan çalışmaları bütüncül olarak ele alan, Sarıkaya ve Gençaslan (2022) da din sosyolojisi alanında 2016-2020 yılları arasında yapılan doktora, yüksek lisans ve akademik makalelerdeki konu başlıklarını incelemişlerdir. Bu konuları; dini gruplar, din ve toplum, modernizm, postmodernizm, sekülerleşme, göç, medya, siyaset, ekonomi, radikalleşme, Kuran sosyolojisi, kuşak çalışmaları, aile, toplumsal cinsiyet, toplumsal değişim, dini hayat ve dindarlık ile din arasındaki ilişkiler oluşturmaktadır (Sarıkaya- Gençaslan, 2022, 77).

Subaşı *Türk Aydınının Din Anlayışı* eserinde Türk aydınının, her zamankinden daha yoğun olarak toplumsal alandaki gücünü tazeleyerek artıran din kurumu karşısında, hangi tutum ve düşünce örgütlenmeleri için kullanıldığını göstermeye çalışmıştır. Çalışmada 1980 sonrası Türk aydınının din karşısındaki konumunu tarihsel temelleri geriletmezsizin ele alınmıştır. Bu vesile ile Türk aydınının hangi tarihsel ve sosyolojik kırılma ile ortaya çıktığı belirlenmeye çalışılmıştır. Tanzimat'tan sonra yeni merkezi elitlerin oluştuğu, kadrolaşmanın, entellektüelliğin ve saraydan topluma sarkabilecek toplumsal evrilmenin öncüleri oldukları ifade edilmiştir. Yani Batı merkezli din-aydın ilişkilerinin Türkiye'ye ithal edildiği, aydınların siyasal bir bölünmeyle karşı karşıya olduğu, ayrıca aydınların din, inanç ve düşünce özgürlüğü, laiklik, dinde reform, ilerçilik ve gericilik gibi konularda refleks tutumlar gerçekleştirdikleri değerlendirilmiştir. Çalışma, bu refleks tutumları incelemek amacıyla, C. Meriç, E. Güngör, Ş. Mardin, M. Belge, İ. Özel ve A. Bulaç ile sınırlandırılmıştır (Subaşı, 1996, 309).

Bilgin (2001) ise *Sosyo-Kültürel Şartların Fıkıh-i Hükümlere Etkisi (Dini Hukukun Toplumsal Kaynakları Üzerine Sosyolojik Araştırma)* başlıklı doktora tezinde sosyal değişmeye odaklanmış tarihsel bir süreci değerlendirmiştir. Bu tutum tıpkı kurucu sosyologların geçmiş dönem toplumları için gerçekleştirdikleri bilimsel tutumları ile benzeşmektedir. Nitekim Bilgin, 16. yüzyılda yetişmiş büyük fakihlerin, taklit çağının genel özellikleri dışına çıkmadığını iddia etmiştir. Yani fakihlerin İslam hukuku bağlamında hüküm verirken, toplumsal alanda var olan sorunların çözümüne odaklandıklarını ifade etmiştir.

---

¹¹ Detaylı bilgi için bkz. Din sosyolojisi alanında yapılan sosyolojik tahliller ve müelliflerinin yazıları, Türkiye'de din sosyolojisi çalışmalarını tanıtan bir sitede özet olarak ele alınmıştır. Site Prof. Dr. Özcan Güngör öncülüğünde, din sosyolojisi alanında yayınlar yapan bir site olarak kurulmuştur. <https://dinsosyolojisi.com.tr/din-sosyologlari/>

Ayrıca fakih sosyal bir problem karşısında, mezhebinde birden fazla görüşle karşılaştığında, kendi düşünce dünyasındaki toplumsal düzene paralel olarak sosyal olguya yaklaşmıştır. Son tahlilde ele alınan fakih sembolü, bir taraftan dini kaygıları taşıırken, diğer yandan sosyal yapının bir düzen içinde ilerlemesi için naslara aykırı da olsa zahirine aykırı olmayan uygulamaları kabul etme eğiliminde hareket etmiştir (Bilgin, 2001, 184).

Diğer yandan Arabacı *'Türk Din Sosyolojisi İmkân ve Sorunlar'* eserinde Batıdaki örneklerinde olduğu gibi Türkiye'de de toplumsal yapının kendi özelliklerinden hareketle oluşan sosyal olay ve olguları din sosyolojisi bağlamında ele almanın önemini vurgulamaktadır (Arabacı, 2006, 1). Nitekim Türkiye'de bir dönem oldukça önemli sosyal olay ve krizlerin merkezinde yer alan Alevi/Bektaşileri sosyolojik olarak ele alan Güngör, *Günümüz Alevi-Bektaşi Kimliğine Dair Sosyolojik Bir Araştırma* başlıklı doktora tezinde, bir dini grup olan Aleviliği kimlik bağlamında ele almıştır. Aynı zamanda Cumhuriyet'in ilk döneminde Alevi/Bektaşi'lerin sekülerleşme politikalarına verdikleri radikal desteğin, dini kimlik olarak hiçbir dinsel talepte bulunmamak şeklinde görünürlük kazandığını değerlendirmiştir (Güngör, 2007, 5).

Çapcıoğlu ise *'Sosyo-Politik Tutumlar ve Dindarlık İlişkisi-İlahiyat Fakülteleri Örneği'* başlıklı doktora tezinde modernleşme sürecinde üniversite bünyesindeki gençliğin sosyo-politik tutumlarında meydana gelen başlıca farklılaşmaları ilahiyat fakülteleri örneğinde ele alınmıştır. Tezde gelenek, modernleşme, muhafazakarlık ve demokrasi ilişkileri üzerinde durulmuş ve din öğretiminin tarihsel süreci ele alınmıştır. Elde edilen bulgular bu teorik çerçeve ile desteklenerek tavsir edilmiştir (Çapcıoğlu, 2007, 9). Ayrıca Çapcıoğlu, din sosyolojisi disiplininin gelişimi ve yerelleşmesi için birçok makale ve eser ortaya koymuştur. Bu eserlerin temel konuları, sosyolojiye giriş, Türk kültürü ve sosyolojik tarafı, halk inanışları ve uygulamaları, sekülerleşme, küreselleşme, sosyal değişim gibi din merkezli sosyolojik katkılar sunan konulardır. (Kirman - Çapcıoğlu, 2015, 7, Gürsoy - Çapcıoğlu, 2007, 1).

Abdurrahman Kurt ise *Din Sosyolojisi* eserinde Kıta Avrupası geleneğine bağlı kalarak tarihsel bir süreçle din sosyolojisinin temel konularını kurucu sosyologların görüşleriyle ele almıştır (Kurt, 2012, 11). Ayrıca İşadamlarında Dindarlık ve Dünyevileşme eseriyle uygulamalı sekülerleşme çalışması gerçekleştirmiştir. Nitekim Kurt, sanayileşme din ilişkisinin, Kıta Avrupası'nda ortaya çıktığından beri sosyolojinin temel ilgisini oluşturduğunu ifade etmektedir. Bir sanayi şehri olarak tasavvur ettiği Bursa şehrindeki iş insanlarının sekülerleşme ve dindarlık ilişkisini sosyolojik yöntemle anlamaya çalışmıştır

(Kurt, 2009, 133). Diğer bir çalışması hem de doktora tezi olan *Bursa Sicillerrine Göre Osmanlı Ailesi* eserinde toplumsal yapının temelini oluşturan aile kurumunun, toplumsal alanda sürekli bir etkileşim ve değişim içinde olduğunu vurgulamıştır. Bütün dinlerin aile kurumuna önem verdiğini ifade etmiş ve hızlı sosyal değişmelerin yaşandığı çağımızdaki aile kurumundan farklı olarak Tanzimat dönemindeki aile kurumunun temel yaşantısına ilişkin sosyolojik verileri incelemiştir (Kurt, 2013). Yaptığı araştırmalarda Kıta Avrupası geleneğinden kopmadan Türkiye özelinde sistematik araştırmalar yapan Kurt, sosyal değişmelere odaklanmıştır.

Okumuş ise dini meşruiyet, toplumsal değişme, çatışma ve çözülme gibi alanlarda çalışmalar yapmıştır. Nitekim ele aldığı *Toplumsal Değişme ve Din* eserinde din-toplum ilişkilerinde toplumsal değişimle dinin karşılıklı ilişkileri olmazsa olmaz konu olarak ele alınmıştır. Hatta toplumsal değişim ilişkilerinin din sosyolojisinin ana konularından olduğunu belirtmiştir. Toplumsal alanda din kurumunun önemine dikkat çekmiş ve Comte, Durkheim, Spencer, Marx, Weber gibi kurucu sosyologların dini sosyal hayatın vazgeçilmez bir unsuru olarak tanımlamalarını örneklemiştir (Okumuş, 2015, 12).

Ataman ise yine Kıta Avrupası geleneği ve Amerika'da ortaya çıkan sosyolojik kavramlara ilgi duymuş ve Türkiye'de yerel katkının oluşmasında rol oynamıştır. Nitekim Ataman, *Ulus Olmanın Kutsal Temeli: Sivil Din* başlıklı eserinde Durkheim ve Rousseau'un sivil din için temel görüşleri ele aldıklarını ifade etmiş, ardından Robert Bellah'ın sivil din teorisini ele alarak din sosyolojisi disiplini bağlamında değerlendirmiştir. Ayrıca Ataman, politik-teolojik bağlamdan bağımsız bir sivil dinin oluşmayacağı düşüncesini önemli görmektedir. Yani çalışmada benzeri birçok tanım ve düşünceden hareketle sivil din tartışmalarında sosyolojik, siyasi ve teolojik bakış açıları ile katkıda bulunmak istemektedir. (Ataman, 2014, 10). Ayrıca *Dini Gruplar, Siyaset ve Bürokrasi* eserinde editör olan Ataman, toplumsal yapıda bulunan dini grupların siyasetle ilişkilerini de yakinen incelemiştir. Aynı eserde Vejdi Bilgin ve İsmail Güler de editör olarak bulunmuş ve yerel literatüre ayrı bir katkıda bulunmuşlardır. Bu eser, 15 Temmuz darbe girişimi sonrası oluşan dini grup tartışmalarının merkezinde gerçekleşmiştir. Nitekim dini grupların, siyasetle ilişkisi, finans kaynakları, kitle iletişim araçlarının kullanımı konusunda sosyal değişim geçirdikleri ifade edilmiştir. Bu değişimler; siyasi tarih, sosyoloji, psikoloji, tasavvuf, mezhepler tarihi, hukuk alanlarında uzman olan hocaların bir araya gelerek ele aldıkları bir metinle ele alınmıştır (Ataman vd. 2017). Görüldüğü üzere yapılan editörlü eserlerde güncel sosyal krizlerden sonra

sosyolojik tahlillerin yapıldığı ve kurumsallaşma sonrası yerel literatürün sosyal krizlere verdiği cevaplar yer almaktadır.

Diğer yandan Macit, din ve siyaset ilişkisinde eserler vermiştir. *Dünya Dil Sistemi ve Dini Söylem Laik demokratik Sistem ve Teoloji* başlıklı eserinde laik demokratik bir sistemde dinin ve dindarlığın imkanını çözümlmeyi hedeflemiştir (Macit, 2010). Aydınalp ise *Din ve Dünyevileşme Kuzey Kıbrıs Örneği* eserinde Kuzey Kıbrıs Türk toplumunun dini inanç, ibadet ve sosyal boyutlarına yönelik tutumlarını ele almış, bu tutumların duygu, düşünce ve davranışlarda sosyolojik göstergelerdeki farklılaşmalarını tespit etmeye çalışmıştır (Aydınalp, 2018, 17). Bodur ise *Klasikten Bugüne Dini Hareketler 'Sosyoloji Yazıları'* eserinde Harici hareketi ve Kerbela vakası sosyolojik perspektiften ele alınmıştır. Bodur bu hareketlerin ortaya çıkmasında dini faktörlerden ziyade sosyal, siyasi, ekonomik ve kültürel şartların oldukça önemli olduğunu ön plana çıkarmıştır. Ayrıca eserde Moonculuk Hareketi, FETÖ örgütü ile mukayese edilmiş ve sosyolojik tahliller yapılmıştır. Eserde, Türk Modernleşmesi Bağlamında Din ve Milli Kimlik: Hasan Basri Çantay örneğinde ele alınmış, Vehabilik din sanat ilişkisinde işlenmiş, sosyolojinin önemli konularından olan din ve ekonomi ilişkisi 'Muhafazakâr İş adamları ve İslami Girişimcilik: Kahraman Maraş Örneği' isimli bölümde ele alınmıştır. Dinin; sosyal, siyasal, ekonomik, sanat, kültürel, demografik yönleri, belirlenmiş örnek şahsiyetler ve dini kurumlar bağlamında ele alınmıştır (Bodur, 2021, 11). Bodur, Durkheim ve Weber'in dinin geleceği ile ilgili öne sürdükleri tezlerin sosyal bilimciler için bir dayanak oluşturduğunu ve gelenek halinde devam ettiğini ifade etmiştir. Özellikle Durkheim'ın antropolojik verileri göz önünde bulundurarak dinin kökeni hakkında ileri sürdüğü tezinin, gelecekte yapılan sekülerleşme ve din alanındaki bütün teorilerin ana çerçevesini oluşturduğunu aktarmıştır (Bodur, 2021, 12).

Yerel literatürün sosyal değişimleri son dönemlerde gelişen medya ve iletişim araçlarının etkisi ile açıkladığı da bilinmektedir. Nitekim Dereli '*Dini Kimliklerin Sosyal Medyada Akışkanlaşması: Siber-Etnografik Bir Araştırma*' başlıklı tezinde dijital din sosyolojisi çalışması gerçekleştirdiğini vurgulamıştır. Araştırmasında dini kimliğin günümüz yaşantısında aldığı yeni görünümlere odaklanmıştır (Dereli, 2018, 9). Dereli, dini yaşantının sosyal medyada görünümünü gündelik hayat bağlamında ele almış ve online kimliklerin oluştuğunu ifade etmiştir. Buna bağlı olarak dini kimliklerin online ve offline uzamlar bağlamında akışkanlaştığı ve dindarlığın bu uzamlar geçişkenliğinde deneyimlendiğini vurgulamıştır (Dereli, 2018, 329). Haberli ise '*Sanal Din*'

eserinde dinin internet ortamına taşınmasıyla bireylere sunduğu imkanları dini grup ve cemaatler bağlamında değerlendirmiştir. Sanal ortamda geleneksel ve yeni dini grupların/akımların üyelerine sundukları imkanlar ele alınmıştır. Sonuçta değişim gösteren yeni sosyal alan sanal alem bağlamında analiz edilmiş ve örnek siteler içerik analiziyle anlaşılmaya çalışılmıştır (Haberli, 2014, 12).

Görüldüğü üzere her bir din sosyoloğu güncel çalışmalarının konularını toplumsal değişimlere odaklamış ve din merkezli okuma gerçekleştirmiştir. Bu tutum dini grup, sosyal grup veya yeni sosyalleşme aracı olan sosyal medya bağlamında gerçekleşmiştir.

Ancak bu bölümde din sosyolojisi çalışmalarının konu anlamında literatürdeki konumu işlendiği için bütün din sosyologları¹² ele alınmamıştır. Dolayısıyla konuların sosyal değişimi gösterilmeye çalışıldığı için örnek akademisyenler ele alınmıştır. Son tahlilde yerel literatürün oluşmasının en temel göstergesi Türkiye’de bulunan sosyal grupların her birinin çalışma alanına dahil olmasıdır. Yani yerel literatürün öncü isimlerinin; modernleşme, göç, dini gruplar, sekülerleşme, kentleşme, dini hayat, gençlik çalışmaları, cinsiyet, kadın, feminizm, siyaset, ideoloji, tarih, gelenek, kültür, teknoloji, yeni toplumsallaşma aracı sosyal medya vb. alanlarda din ile ilişkili çalışmalar yaptığı görülmüştür. Bu durum yerel literatür öncülerini kurumsallaşmış ve hazırlık dönemi öncülerden ayırmıştır.

Sonuç

Türkiye’de din sosyolojisi bilim dalı Cumhuriyet’in kuruluşundan itibaren kurumsallıktan uzak bir şekilde oluşmuş ancak bilimsel olarak kurumsallaşma sonrası bağımsız bir disiplin olarak değerlendirilmiştir. Nitekim

---

¹² Nitekim, sosyal değişim, din, devlet ve hukuk ilişkileri bağlamında çalışmalar yapan Prof. Dr. Ali Coşkun ve eserleri, toplumsal değişim, İslam Sosyolojisi bağlamında çalışan ve eserler veren Prof. Dr. Adil Çiftçi, modernleşme, şiddet kültürü, mitoloji ve din, Cumhuriyette din anlayışı alanlarında eserler veren Prof. Dr. Mehmet Akgül, göç, Ortadoğu ve din, sosyal değişim alanlarında Prof. Dr. Celaleddin Çelik, Konya’da dinsel topluluk ve cemaatler, şehir ve alimleri, Osmanlı aile yapısı gibi alanlarda çalışan Prof. Dr. Hayri Erten, Ayrıca Prof. Dr. Fazlı Arabacı, Prof. Dr. Selim Eren, Prof. Dr. Niyazi Usta, Prof. Dr. Talip Küçükcan, Prof. Dr. Mustafa Keskin, Prof. Dr. Celil Abuzer, Prof. Dr. Osman Eyüpoğlu, Prof. Dr. Erkan Perşembe, Prof. Dr. Ahmet Faruk Sinanoğlu, Prof. Dr. Mehmet Cem Şahin, Prof. Dr. Kemaleddin Taş, Prof. Dr. Fazlı Polat, Prof. Dr. Ramazan Uçar, Prof. Dr. Mehmet Ali Kirman, Prof. Dr. İhsan Toker, Prof. Dr. Yakup Coştu gibi akademisyenler üçüncü dönem yerel literatürün oluşmasında etkili olmuşlardır.

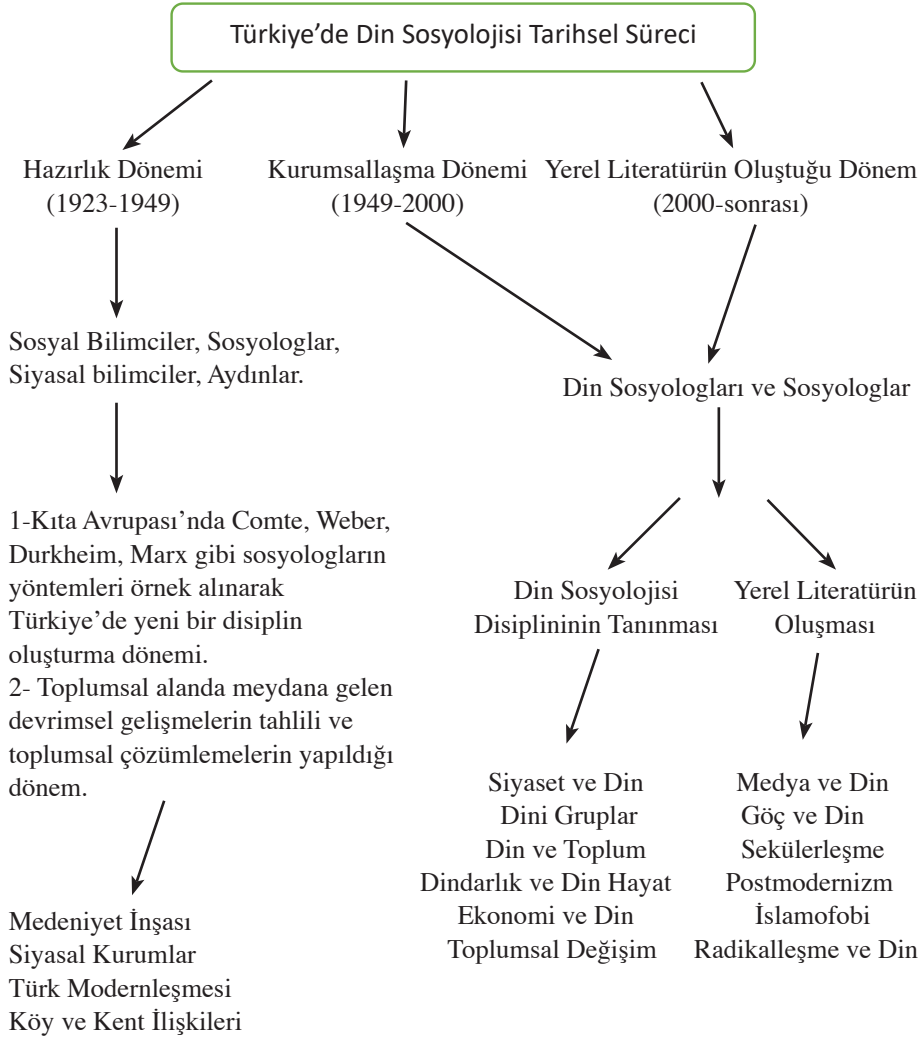
modernleşme/çağdaşlaşma süreci olarak ifade edilen Cumhuriyet'in kuruluş yılları, Osmanlı bakiyesi dini kurumlarının tasfiyesi sonrasında, sosyologlar yeni siyasal sistem ve toplumsal krizler alanında çalışmaya başlamışlardır. Ancak cumhuriyet devrimi sonrası kurucu elitler, dinin toplumsal alandaki etkisinin azaltılması için pozitivist bir anlayış benimsemiş olsalar da Şerif Mardin'in ifade ettiği halk dindarlığını hesaba katmamışlardır. Bundan dolayı Cumhuriyet'in radikal kanunları halk dindarlığı karşısında etkili olmamıştır. Bu süreçte dini kurumların toplumsal alandaki etkisinin kaldırılmasına yönelik itirazlar Terakki Perver Cumhuriyet Fırkası'nın kurulmasına neden olmuştur. Bu parti muhafazakâr bir parti olarak nitelendirilmiş ve "gizli saltanatçılar" gibi suçlamalara maruz kalarak kapatılmışlardır. Bu partinin din sosyolojisi açısından önemi din-siyaset ilişkilerinden kaynaklanmıştır. Ancak parti ile ilgili sosyolojik çalışmalar ancak din sosyolojisi disiplininin kurumsallaşmış döneminde detaylı olarak ele alınmıştır. Bu araştırmaların başını modernleşme ve Türkiye bağlamında Şerif Mardin çekmiştir. Son tahlilde din sosyolojisi disiplininin hazırlık döneminde sistematik bir inceleme alanı bulamadığı net bir şekilde ortaya çıkmıştır. Bir sonraki aşama Kıta Avrupası geleneği bağlamında oluşan din sosyolojisi disiplininin kurumsallaşma sürecidir. Bu süreçte sosyoloji disiplini bağlamında özel sosyoloji alanına dahil bir disiplin olarak din sosyolojisi kendi metot ve yöntemiyle toplumsal alana ilişkin çalışmalar yapmıştır. Ancak bu çalışmalar hala birçok açıdan açıklanmaya muhtaç sosyolojik kurum ve krizleri ele almamıştır. Bu çalışmalar ancak kurumsallaşma sürecinin doyum noktasına ulaşmasıyla yerel literatür sürecini başlatmıştır.

Çalışmada din sosyolojisi disiplininin kurumsallaşma süreci üçe ayrılmış ve bu bağlamda birinci dönem, hazırlık dönemi; ikinci dönem ise din sosyolojisi kürsülerinin kurulmasıyla birlikte kurumsallaşmış dönem olarak kodlanmıştır. Üçüncü dönemde ise kurumsallaşma sonrası yerel literatürün olduğu dönem olarak değerlendirilmiştir. Her dönemin konu ve içerik olarak farklılıklar içerdiği net bir biçimde ortaya çıkmıştır. Çünkü sosyoloji ve din sosyolojisi disiplini sosyal değişmelerin bilimi olarak bilinmektedir. Nitekim bu sosyal değişimler her dönemde farklılıklar içermiştir.

İfade edilen birinci dönemde din sosyolojisine katkıda bulunan aydınlar, özel anlamda din sosyoloğu olarak değil sosyolog, sosyal bilimci vb. tabirlerle ifade edilmişlerdir. İkinci dönemde din sosyologları Kıta Avrupası bağlamında oluşan literatür çerçevesinde din sosyolojisi disiplininin kurumsallaşmasını sağlamış ve yerel literatürün de gelişmesinde etkili olmuşlardır. Üçüncü dönemde kurumsallaşma dönemi sosyologlarının öncülük yaptığı yöntemleri ve

652 • TÜRKİYE’DE DİN SOSYOLOJİSİ GELENEĞİ VE KURUMSALLAŞMA SÜRECİNE GENEL BİR BAKIŞ: CUMHURİYET DÖNEMİ ÖRNEĞİ

benimsedikleri bilimsel tutum örnek olmuştur. Bundan dolayı Türkiye özelindeki sosyolojik gruplar, cemaatler incelenmiş ve özellikleri ortaya çıkarılmaya çalışılmış ve nihayetinde yerel din sosyolojisi kültürü oluşmuştur.

Şekil 1. Türkiye’de din sosyolojisi bilimsel disiplininin tarihsel süreçte kurumsallaşma süreci ve konu değişimleri¹³

¹³ Tablo oluşturma aşamasında Koç, Mustafa. Türkiye’de Din Psikolojisi Çalışmaları (1949-2013) Üzerine Genel Bir Bakış. *Balıkesir Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. (Aralık 2015). Sayı 2. Makalesinden yararlanılmıştır.

Yukarıdaki şekilde görüldüğü üzere hazırlık döneminde, Türkiye’de din sosyolojisi çalışmaları dinin toplumsal alandaki etkisini sistematik bir metot şeklinde incelememektedir. Yani Cumhuriyet döneminde yaşanan devrimin siyasal, sosyal, kültürel ve ekonomik alanlarda ortaya çıkardığı sorunları, sosyal bilimciler kurumsallaşmadan ele alınmıştır. Örneğin yaşanan bir mübadele bir göç çalışmasından çok siyasal, sosyal ve tarihsel yönleriyle değerlendirilirken, günümüzde mikro sosyolojik din araştırmalarının temelini oluşturmaktadır.

Ancak kurumsallaşma süreci sonrası dinin sistematik bir metodoloji çerçevesinde üretilen tezler ve eserler maharetiyle, özellikle Batı merkezli üretilen teorik çerçevelere bağlı kalınarak geliştiği tespit edilmektedir. Öncül sosyologlar, sosyal bilimler alanına ilgi duyarken, Türkiye’nin toplumsal yapısının dinle bağlantısını ele almak durumunda kalmışlardır. Yani sosyologlar mevcut sosyolojik problemleri din merkezli okumuşlardır. Tüm bu çalışmalar, siyasi, sosyal, ekonomik vb. alanlarda ilerlemiştir. Örneğin Ziya Gökalp Durkheim ekolünün Türkiye temsilcisi olmuş ve bu bağlamda ürettiği kavramlarla din sosyolojisinin hazırlık döneminin öncüsü olmuştur. Ancak özellikle Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi’nde kurulan Din Sosyolojisi Kürsüsü ve daha sonrasında ülkenin birçok yerinde kurulan din sosyolojisi kürsülerinin bu alanın kurumsallaşmasına katkıda bulunduğu aşıkardır.

Bu konuda Ünver Günay’ın tasavvufi hareketler ve dini grupları incelemesi örnek olarak gösterilebilir. Nitekim artık kurumsallaşmayla birlikte makro bir dinsel okumanın yerini dinin özel alanlarını teşkil eden yapılar, din sosyolojisi merkezli çalışmalara konu olmuştur. Bu durum din sosyolojisi disiplininin hem bağımsız bir disiplin olmasında etkili olmuş, hem de bilimler tasnifindeki yerinin din ve toplum bilimleri arasındaki köprü vazifesinin konu olarak ayrışmasını sağlamıştır. İkinci dönem sonrası, kurumsallaşma süreci din sosyologlarının öğrencileri veya bu dönemde alana katılan din sosyologları Türkiye’de bulunan toplumsal grupları sosyal değişme bağlamında ele almışlar ve üçüncü dönemi oluşturmuşlardır. Örneğin, cemaat, aile, sosyalleşme, dijitalleşme, kültür, gelenek, görenek gibi toplumsal kurumları din ile ilişkili şekilde incelemişleridir. Bu anlamda din sosyolojisi disiplini 3 temel ayrı dönemde ayrı konu yönelimlerine şahitlik etmiştir. Birinci dönem Cumhuriyet rejimi devriminin beraberinde getirdiği toplumsal krizler ve geçiş kurumlarının araştırılması dönemidir. Aynı dönemde Osmanlı kurumları ve Cumhuriyet’e geçişte yaşanan sosyal ve siyasal değişimde toplumsal yapıda ortaya çıkan yeni toplumsallıklar araştırılmıştır. Ayrıca eserlerde, medeniyet inşası, Tür-

kiye ve İslam ilişkisi, Kıta Avrupası din çalışmaları örnekliğinde Türkiye’nin sosyal yapısı işlenmiştir. İkinci dönemde din sosyolojisi disiplini kendi ismi ve araştırma metoduyla tanınmaya başlanmış ve Türkiye’deki din sosyolojisi çalışmalarının temelleri atılmıştır. Yani dini gruplar, aile, toplumsal alandaki değişimler, cemaat şekilleri ve özellikleri gibi konular işlenmiştir. Özetle bu dönemde sosyoloji disiplinine bağlı bir disiplin olarak değil sosyolojiden ayrı özel sosyolojilerden birisi olarak ayrı metot ve inceleme konusuyla kurumsallaşmıştır. Üçüncü dönemde ise tarihsel din sosyolojisi çalışmalarının yanı sıra yaşanan toplumsal değişimler konu edinilmiş, din sosyolojisi bağlamında, dini grup, siyasal grup, meslek grupları, akran grupları, sivil toplum, aile, gibi toplumsal alanda var olan gruplar üzerindeki, teknolojik gelişmelerin sebep olduğu değişimler ele alınmıştır. Ayrıca alanda yapılan tezler ve ele alınan makaleler de yaşanan toplumsal değişimle, ülkemizde var olan sorunlarına ilginin genişleyerek ele alındığı fark edilmiştir. Hatta yerel kültürün oluştuğu son dönemlerde sanal ve dijital din kavramlarının önem kazandığı anlaşılmıştır. Yapılan çalışmalarda dibi grupların, cemaatlerin, gençlerin, toplumsala alanda var olan bütün kurumların yaşanan dijitalleşme ve gelişen teknoloji bağlamında değerlendirilmeye başlandığı tespit edilmiştir. Yani yerel kültürün oluştuğu dönemin sonunda yine sosyal değişimlere bağlı olarak konular değişmiş ancak sosyolojik kurumlara bağlı sabiteler yerini muhafaza etmiştir. Örneğin; aile, dini grup, akran grupları gibi toplumsal kurumlar kurumsallaşmış dönemde bireyler arası ilişki ile araştırma konusu olurken, günümüzde sosyal medya ile ilişkisi açıklanmaya çalışılan araştırma alanlarına dönüşmüştür.

Son tahlilde din sosyolojisi sosyal değişimler bağlamında konu değişikliğine uğramış ve üç temel dönemde Türkiye incelenmiştir.

Kaynaklar/References

- Akyüz, Niyazi - Çapcıoğlu, İhsan. “Din Sosyolojinin Konusu ve Gelişimi”. *Din Sosyolojisi El Kitabı*. ed. Niyazi Akyüz - İhsan Çapcıoğlu. 95-102. Ankara: Grafiker Yayınları, 2015.
- Amman, Mehmet – Hira İsmail. “Yolların Kavşağında Duran Bir Sosyal Bilimci: Erol Güngör ve Din Sosyolojisine Katkıları”. *İslami İlimler Dergisi* 12/1 (Haziran 2017), 139-162.
- Arabacı, Fazlı. *Türk Din Sosyolojisi, İmkân ve Sorunlar*. Ankara: Platin Yayıncılık, 2006.
- Ataman, Kemal vd. (ed). *Dini Gruplar, Siyaset ve Bürokrasi*. Bursa: Bursa Akademi Yayınları, 2017.
- Ataman, Kemal. *Ulus Olmanın Kutsal Temeli: Sivil Din*. Bursa: Sentez Yayıncılık, 2014.
- Aydın, Mustafa. ‘Bir Muhafazakârlık Olarak Din ve İslam’. *Tezkire, Düşünce, Siyaset, Sosyal Bilim Dergisi* 11 / 27-28 (Temmuz/Ekim. 2002), 62-71.
- Aydınalp, Halil. *Din ve Dünyevileşme Kuzey Kıbrıs Örneği*. İstanbul: Çamlıca Yayınları, 2018.

- Bilgin, Abdülcelil. 'Din, Dindar, Dindarlık: Özeleştiril Bir Değerlendirme'. *Anemon Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 2 /2 (2014), 75-84.
- Bilgin, Vejdi. *Sosyo-Kültürel Şartların Fıkıh Hükümlere Etkisi, Dini Hukukun Toplumsal Kaynakları Üzerine Sosyolojik Araştırma*. Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2001.
- Bilgin, Vejdi- Yakışır, Gizem. "Dini Gruplar, Medya ve Propaganda: Türkiye'de Dört Dibi Grup Üzerine Göstergebilimsel Bir Çözümleme". *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 28/2 (Aralık 2019), 337-369.
- Bodur, Hüsnü Ezber. 'Ünver Günay ve Türk Din Sosyolojisi'. *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 14 (Aralık 2009), 1-19.
- Comte, Auguste. *Pozitif Felsefe Dersleri ve Pozitif Anlayış Üzerine Konuşma*. çev. Erkan Ataçay. Ankara: Bilgesu Yayıncılık, 2015.
- Çapcıoğlu, İhsan. *Sosyo-Politik Tutumlar ve Dindarlık İlişkisi-İlahiyat Fakülteleri Örneği*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2008.
- Çapcıoğlu, İhsan. 'Türkiye'de Din Sosyolojisi: Tarihsel Arka Plan ve Yeni Gelişmeler'. *Türk Bilimsel Derlemeler Dergisi* 2/1 (Şubat 2009), 219-233.
- Çapcıoğlu İhsan- Kenevir, Fatma. "Türkiye'de Din Sosyolojisinin Kurumsallaşma Sürecinde Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi". *İslami İlimler Dergisi* 12/1 (2017), 43-72.
- Çınar, Aliye. 'Din, Ahlak ve Gelenek'. *Muhafazakâr Düşünce Dergisi* 1/3 (2005), 73-88.
- Durkheim, Emile. *The Elementary Forms of the Religious Life*. Translated by Joseph Ward Swain. London: Second Impression. 1982.
- Durkheim, Emile. *İntihar*. Ankara: Dorlion Yayınları, 2019.
- Erkol, Mehmet. 'Cumhuriyetin Din Politikası'. Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2014.
- Gökalp, Ziya. *Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak*. İstanbul: Ema Yayınları, 2020.
- Günay, Ünver. *Din Sosyolojisi*. İstanbul: İnsan Yayınları, 2018.
- Günay, Ünver. 'Türkiye'de Din Sosyolojisi: Teorik ve Metodolojik Meseleler'. *Toplum Bilimleri Dergisi*, (2006a), 7-46.
- Günay, Ünver. 'Kurumsal Yaklaşım ve Türk Sosyolojisi'. *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 1/21 (2006b), 509-543.
- Güneş, Hasan. *Sosyoloji Terimleri Sözlüğü*, Ankara: Ütopya Yayın Evi. 1. Baskı. 2015.
- Güngör, Erol. *İsla'm'ın Bugünkü" Meseleleri*. İstanbul: O'tu'ken Nes,riyat, 1983.
- Güngör, Özcan. *Günümüz Alevi-Bektaşî Kimliğine Dair Sosyolojik Bir Araştırma*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2007.
- Güngör, Özcan. "Sosyal Değişme: Tanım, Süreç ve Kavramlar". *Sosyolojik Açından Din ve Toplumsal Değişme*. ed. Özcan Güngör-Mehmet Emin Sarıkaya.1-25. Ankara: Nobel Yayınları, 2021.
- Kirman M. Ali- Çapcıoğlu, İhsan. *Sekülerleşme Klasik ve Çağdaş Yaklaşımlar*. Otto Yayınları. Ankara.
- Koçak, Burak. 'Prens Sabahattin: Siyasi, Toplumsal ve İktisadi Fikirleri'. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2019.
- Kongar, Emre. *Toplumsal Değişme Kuramları ve Türkiye Gerçeği*. İstanbul: Remzi Kitabevi Yayınları, 2014.
- Kurt, Abdurrahman. *İş Adamlarında Dindarlık ve Dünyevileşme*. Bursa: Emin Yayınları, 2009.

**656 • TÜRKİYE’DE DİN SOSYOLOJİSİ GELENEĞİ VE KURUMSALLAŞMA
SÜRECİNE GENEL BİR BAKIŞ: CUMHURİYET DÖNEMİ ÖRNEĞİ**

- Kurt, Abdurrahman. *Bursa Sicillerine Göre Osmanlı Ailesi (1839-1876)*. Bursa: Sentez Yayıncılık, 2013.
- Kurt, Abdurrahman. *Din Sosyolojisi*. Bursa: Sentez Yayınları, 2012.
- Kurt, Abdurrahman. *Toplum ve Din*. ed. İhsan Sezal. İstanbul: BETA Yayınları, 2012.
- Macit, Nadim. *Dünya Dil Sistemi ve Dini Söylem Laik Demokratik Sistem ve Teoloji*. Sarkaç Yayınları, 2010.
- Mardin, Şerif. *Türkiye’de Din ve Siyaset*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2017.
- Mardin, Şerif. *Din ve İdeoloji*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2019.
- Marx, Karl - Friedrich Engels. *Die Deutsche Ideologie*. North Charleston: Crea- teSpace Independent Publishing Platform, 2014.
- Marx, Karl. *Zur Kritik der Hegelschen Rechtsphilosophie*. Berlin: Berliner Ausgabe, 2017.
- Mensching, Gustav. *Din Sosyolojisi, Din Kültür ve Toplum İlişkileri*. çev. Mehmet Aydın. Kon- ya: Litera Yayıncılık, 2012.
- Okumuş, Ejder. *Toplumsal Değişme ve Din*. İstanbul: İnsan Yayınları, 2015.
- Okutan, Birsan Banu. ‘Din Sosyolojisi Metot Arıyor: Mümtaz Turhan ve Göstergebilimsel Analiz’ *İslami İlimler Dergisi*. 12/1 (Haziran 2017), 117-137.
- Parsons, Talcott. *The Social System*. London, 1952.
- Robertson, Roland. ‘Din ve Küresel Alan.’ çev. İhsan Çapcıoğlu. *Küreselleşme ve Din*. ed. Şahin Gürsoy ve İhsan Çapcıoğlu. 275-299. Ankara: Platin Yayınları, 2007.
- Sabahattin, Prens. *Türkiye Nasıl Kurtarılabilir?* çev. Muzaffer Sencer İstanbul: Elif Yayıncılık, 1965.”
- Sabahattin, Prens. *Türkiye Nasıl Kurtarılabilir ve İzahlar*. Ankara: Ayrac, Yayınları, 1999.
- Sarıkaya Mehmet Emin - Gençaslan Maşite. ‘Din Sosyolojisi’. *Felsefe ve Din Bilimlerinde Güncel Akademik Eğilimler*. ed. İnan Rukiye Aysun, 73-149. Ankara: Sonçağ Yayınları. 2022.”
- Serin, Mustafa. ‘Şerif Mardin’in Türk Din Sosyolojisine Metodolojik Katkıları Üzerine Bir İnceleme’ *Bilimname*, 49 (2023), 567-593
- Subaşı, Necdet. *Türk Aydınının Din Anlayışı*. Ankara: Yapı Kredi Yayınları, 1996.
- Taplamacıoğlu, Mehmet. ‘Din Sosyolojisi Çalışmaları’ *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 7/1 (1959), 55-61.
- Taplamacıoğlu Mehmet. *Din Sosyolojisi*. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Ya- yınları, 1963.
- Taş, Kemaleddin. ‘Sosyolojik Din Tanımları’, *Din Sosyolojisi El Kitabı*, ed. Niyazi Akyüz- İhsan Çapcıoğlu. 37-42. Ankara: Grafiker Yayınları, 2015.
- Turhan, Mümtaz. *Kültür Değişmeleri*. Ankara: Altınordu Yayınları, 2020.
- Ülken, Hilmi Ziya. *Yeni Zamanlar Felsefesi*. Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2015.
- Wach, Joachim. *Din Sosyolojisi*. çev. Ünver Günay. İstanbul: Marmara Üniversitesi Yayınları, 1995.
- Weber, Max. *The Sociology of Religion*. Boston, 1993.
- Weber, Max. *Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhu*. Ankara: BilgeSu Yayıncılık, 2019.

TÜRKİYE’DE DİN SOSYOLOJİSİ ALANINDA YAZILMIŞ LİSANSÜSTÜ TEZLER ÜZERİNE BİR ARAŞTIRMA *

Uğur KAYA** - Fatma KAYA***

Öz

Bu çalışmanın konusu Türkiye’de 2005-2015 yılları arasında yazılan ve YÖK Ulusal Tez Merkezinde bulunan Din Sosyolojisi alanındaki yüksek lisans ve doktora tezlerinin konusuna, ele aldıklarını ana kavrama, türene, danışman unvanına, yazıldığı yıla ve üniversiteye göre incelenmesidir. Bu araştırmamız, din sosyolojisi alanındaki tezlere hızlı, kolay ulaşım ve alanı bütüncül görme problemine çözüm arayışının bir ürünü olarak nitelenebilir. Bu araştırma sayesinde, araştırılmak istenen konunun, din sosyolojisi alan yazınındaki mevcut durumu daha net görülecek; tekrarlardan arınık, yeni ve özgün çalışmalar için imkân sağlanmış olacaktır. Verilerin çözümlenmesinde betimsel analiz kullanılmıştır. Yapılan bu araştırmanın sonuçlarına göre; Türkiye’de Din Sosyolojisi alanında yapılan çalışmaların büyük kısmını yüksek lisans tezleri oluşturmaktadır. 2005-2015 yılları arasında yazılan tezlerde en çok “dini hayat” (n=32) kavramı ele alınmıştır. Daha sonra sırasıyla “kadın” (n=23), “din görevlileri” (n=21), “dindarlık” (n=13) ve “Alevilik” (n=12) kavramları üzerinde araştırmalar yapılmıştır. Tezlerin teorik/ampirik olarak kategorik dağılımına bakıldığında yüksek lisans düzeyindeki bilimsel

* Bu makale Uğur Kaya’nın, Prof. Dr. Osman Eyüpoğlu danışmanlığında 2021 yılında tamamladığı “Din Sosyolojisi Alanında 2005-2015 Yılları Arasındaki Lisansüstü Tezlerin İncelenmesi” başlıklı yüksek lisans tezinden üretilmiştir.

** MEB, Öğretmen e-posta: ugrkaya@yahoo.com, ORCID: 0000-0001-6941-7531

*** MEB, Öğretmen e-posta:pursukut@gmail.com, ORCID: 0009-0003-2674-6118

Atıf/Cite as: Kaya, Uğur-Kaya, Fatma. “Türkiye’de Din Sosyolojisi Alanında Yazılmış Lisansüstü Tezler Üzerine Bir Araştırma”. *Dini Araştırmalar* 26/65 (Aralık 2023), 657-690. <http://doi.org.10.15745/da.1364025>

çalışmaların 114’ü kuramsal din sosyolojisi araştırması, 134’ü ise ampirik çalışmadır. Doktora tezlerinde ise ampirik çalışmaların ağırlığının daha fazla olduğu tespit edilmiştir. Tezlerin konu edilen Din Sosyolojisi genel konusuna göre dağılımına bakıldığında daha çok “toplumsal yapı ve kurumlar üzerine” çalışmalar yapıldığı görülmüştür.

Anahtar Kelimeler: Din Sosyolojisi, Doküman Analizi, Lisansüstü Tez, Konu, Bibliyografya

A Research on Master’s and PhD’s Theses in the Field of Sociology of Religion in Türkiye

Abstract

The subject of this study is to examine the master's and doctoral theses in the field of Sociology of Religion, between 2005 and 2015 in Turkey and published in National Thesis Center of the Council of Higher Education, according to their subject, the main concept they deal with, their type, their advisor title, the year they were prepared and the university. This research can be described as a product of the search for a solution to the problem of looking at the field holistically and quick and easy access to theses in the field of Sociology of Religion. Thanks to this research, the current status of the subject to be investigated in the field of Sociology of Religion will be seen more clearly; New and original works that are free from repetition will be enabled. Descriptive analysis was used to analyze the data. According to the results of this research, the majority of the studies conducted in the field of Sociology of Religion in Türkiye consist of master's theses. In the theses between 2005 and 2015, the concept of "religious life" (n=32) was mostly discussed. Later, research was conducted on the concepts of "woman" (n=23), "religious leaders" (n=21), "piety" (n=13) and "Alevism" (n=12). When the theoretical/empirical categorical distribution of theses is examined, 114 of the scientific studies at the master's level are theoretical sociology of religion research and 134 of them are empirical studies, whereas it was observed that there are more empirical studies in doctoral theses. When the distribution of theses was examined according to general subjects of Sociology of Religion, it was seen that more studies were conducted on "Social Structure and Institutions".

Keywords: Sociology of Religion, Document Analysis, Master’s and PhD’s Thesis, Subject, Bibliography

Summary

In the field of Sociology of Religion, as in any other field, conducting research on a particular topic knowing where to obtain detailed information on the subject, and being well-informed about the topic requires having good knowledge of the literature. At this point, not knowing the studies in the relevant field well and not reviewing them sometimes causes more than one study to be conducted on the same subject, and sometimes it causes the study to remain incomplete because one is unaware of other theses. This situation undoubtedly puts those involved in a difficult position, both in terms of time and economy, and most importantly, in terms of the quality/originality of the thesis.

In partial contribution to the resolution of the mentioned problem, it is deemed important and beneficial to examine studies conducted in the field of Sociology of Religion between 2005 and 2015 under specific topic headings. The main purpose of our research is to provide a panoramic perspective in the field of Sociology of Religion, assisting researchers in selecting topics and directing them towards different areas. In this context, the question "What is the distribution of postgraduate studies conducted in the field of Sociology of Religion in Türkiye?" is the fundamental problem of the research.

Our study, which focuses on the field of Sociology of Religion, is suitable for a cross-sectional scanning method as it examines a total of 334 theses (248 Master's theses and 86 Doctoral theses) that are publicly accessible on the Council of Higher Education (YÖK)'s National Thesis Center website within a specific time frame, considering both subject matter and content.

While examining the theses, we have addressed different aspects of theses that are similar in terms of content and methodology under the same topic title. For instance, the most concentrated title for master's theses is "Religious Life in a Specific Region." While one thesis focuses on the religious life in Sinop, another, using the same content and methodology, addresses religious life in Ankara. At this point, when explaining the content of the second thesis, emphasis has been placed on highlighting the differences, thus avoiding repetition. Due to the varying degrees of concentration in Master's and Doctoral theses, it is exceptional for the same thesis to encompass multiple topic titles. In such cases, the relevant study has been analyzed under the topic title where the content is more substantial. When categorizing the theses, mixed theses will be included in the empirical theses' category. In other words, every thesis that involves application within a theoretical study will be evaluated as empirical research.

The theses have been examined and categorized into seven headings. In the first category, the type of theses was analyzed. In the field of Sociology of Religion, a total of 334 theses were between 2005 and 2015, comprising 248 Master's theses and 86 Doctoral theses. In the second category, when looking at the universities where the theses prepared, postgraduate studies were found to have been conducted at 23 different universities. According to the statistic, the highest number of Master's theses, 36 in total, were conducted at Selçuk University. Following Selçuk University, Marmara University (n=29) and Erciyes University (n=21) have the next highest numbers of Master's theses. The least number of Master's theses were conducted at Çukurova University (n=1) and Dokuz Eylül University (n=1). In the third category, when looking at the years in which the theses were, it is evident that a higher number of Master's theses were conducted primarily in the years 2010 (n=35), 2009 (n=29), and 2015 (n=26). On the other hand, a higher number of Doctoral theses were conducted primarily in the years 2010 (n=17), 2012 (n=16), and 2009 (n=12). When examining the distribution of total studies by years, it is notable that there is a significant number of completed theses, particularly between the years 2009 and 2012. In the fourth category, when examining the academic titles of thesis advisors, it is observed that for Master's theses, more commonly, Associate Professors (n=106), Professors (n=87), and Assistant Professors (n=55) with expertise in the field have served as advisors. For Doctoral theses, on the other hand, it is observed that Professors (n=72), Associate Professors (n=13), and Assistant Professors (n=1) with expertise in the field have served as advisors, in respective order. Upon examining the table, a significant relationship between the academic title and the type of supervised thesis has been identified. Accordingly, as the academic title increases, the educational level of the supervised postgraduate work also increases, and conversely, as the academic title decreases, the educational level of the postgraduate work decreases. In the fifth category, when examining the categorical distribution of the theses, at the Master's level, 114 scientific studies are theoretical sociology of religion research, while 134 are empirical studies. For Doctoral theses, it is understood that there is a greater emphasis on empirical studies. In the sixth category, when looking at the fundamental concepts addressed in the theses, the concept most frequently addressed in the sociology of religion theses is "religious life" (n=32). Subsequently, the concepts of "women" (n=23), "religious officials" (n=21), "religiosity" (n=13), and "Alevism" (n=12) have been investigated in descending order. When examining Table-6, it is observed that the concept of "religious life" is predominantly addressed in Master's

theses. In Doctoral theses, the most frequently used concept is "religiosity" (n=7). In the seventh and final category, when looking at the general distribution of the topics in the sociology of religion theses, for Master's theses, the most frequently addressed "general topics of sociology of religion" are, respectively, "religion and society (on social structures and institutions)" (n=63), "biographical studies" (n=31), "religious life in a specific region" (n=31), and "organized structures and institutions of religion" (n=28). In Doctoral theses, studies that primarily focus on "religious values and attitudes between modernization and tradition" (n=21) have been preferred. These are followed, respectively, by the topics of "religion and society (on social structures and institutions)" (n=14), "organized structures and institutions of religion" (n=9), and "religion-state relations and ideologies" (n=9) in Doctoral theses. In the overall total of postgraduate studies, "religion and society (on social structures and institutions)" (n=77), "organized structures and institutions of religion" (n=37), "religious life in a specific region" (n=35), and "religious values and attitudes between modernization and tradition" (n=35) are the most frequently addressed topics.

The findings reveal a concentration on specific topics. Of course, there is no rule stating that the same topic cannot be studied. What matters is to introduce innovation in that area. Through these bibliographies prepared in the relevant field, these errors can be prevented. As a result of our study, particularly accessing bibliographies in thesis works will be facilitated, thus preventing duplication of theses on the same topic. This will help prevent the waste of effort, resources, and time.

Giriş

Bilim, en genel ifadesiyle, sistemli bilgi birikimidir. Bilimin ilerlemesi ise bu bilgi birikiminin aktarımına bağlıdır. Bu bağlamda, bilimsel ve sistematik birikimin derlenerek bir araya getirilmesi son derece gerekli ve önemlidir. Bu gereklilik ve önemlidir ki, geleneksel kültür ve bilim tarihimizde pek çok tarihi vesika derlemesi, ansiklopedik çalışma, doküman taraması ve bibliyografya çalışması mevcuttur.

Mevcut birikimi görme ve birikime hâkim olma çabasının gerektirdiği alan okumaları, sahanın iyi bilinmesi, araştırma probleminin belirlenmesi ve belirlenen problemin çözümünde son derece etkin bir rol oynamaktadır. Zaten bir araştırmacı için en başta gereken ve en doğal şey, ilgi duyduğu alanla ilgili mevcut bilgi birikimini görmek ve buradan hareketle araştırma konusunu be-

lirlemektir. Bu birikim, daha başta araştırmacının ön kabulünün oluşmasında ve sonrasında çalışmalarının şekillenmesinde ona rehberlik edecektir.

Din sosyolojisi, ilahiyat fakültelerinin yeni alanlarından biridir. 1949 yılında Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi’nin kurulmasıyla din sosyolojisi çalışmaları bir ivme kazanmıştır. Bu alanda doktora düzeyinde ilk araştırma ise M. Rami Ayas’ın 1966-1969 yılları arasında hazırladığı “Türkiye’de İlk Tarikat Zümreleşmeleri Üzerine Din Sosyolojisi Açısından Bir Araştırma” adlı doktora tezidir.¹

Türkiye’de, Din Sosyolojisi alanında 2005 yılından sonraki lisansüstü çalışmaları ele alan bir çalışma tarafımızca tespit edilememiştir. 2005 öncesinde İhsan Çapçioğlu’nun 2004 yılında yazdığı “Türkiye’deki İlahiyat Fakültele-
rinde Din Sosyolojisi Alanında Tamamlanmış Lisansüstü Tezler Üzerine Bir Araştırma” adlı makalesi vardır. Çapçioğlu bu makalesinde din sosyolojisi alanında 1969-2004 arasındaki 204 tezin künye bilgilerine yer vermiştir.

“Araştırma, bilginin bulunması, geliştirilmesi ve gerçeğe uygun olup olmadığı kontrol edilmesi için harcanan çabadır.”² Sosyoloji ise “Belli zaman ve mekândaki toplumu ve toplumsal gerçekleri vasıflayan, karşılaştıran ve yorumlayan bir bilimdir.”³

Araştırma yapılacak alana hâkim olmanın önemi yadsınamaz bir gerçektir. Her alanda olduğu gibi Din Sosyolojisi alanında da herhangi bir konu üzerine araştırma yapabilmek, konu ile ilgili detaylı bilgiyi nereden alabileceğini bilmek ve bu konu hakkında bilgi sahibi olabilmek için iyi bir literatür bilgisi gereklidir. Bu noktada ilgili alana ait çalışmaların iyi bilinmemesi, gözden geçirilmemesi, bazen aynı konu üzerinde birden fazla çalışma yapılmasına, bazen de diğer tezlerden habersiz olduğu için çalışmanın eksik kalmasına neden olmaktadır. Bu durum elbette ilgilileri hem zaman açısından hem ekonomik açıdan ve en önemlisi tezin niteliği/ özgünlüğü açısından zor duruma düşürmektedir.

Dolayısıyla bu araştırmamız, din sosyolojisi alanındaki tezlere hızlı, kolay ulaşım ve alanı bütüncül görme problemine çözüm arayışının bir ürünü

1 İhsan Çapçioğlu, “Türkiye’deki İlahiyat Fakültelerinde Din Sosyolojisi Alanında Tamamlanmış Lisansüstü Tezler Üzerine Bir Araştırma”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 45 (2004), 203-224.

2 Zeki Arslantürk, *Sosyal Bilimciler İçin Araştırma Model ve Teknikleri* (İstanbul: Çamlıca Yayınları, 2001), 38.

3 Mehmet Taplamacıoğlu, *Din Sosyolojisi* (Ankara: Ankara Üniv. İlahiyat Fak. Yay., 1975), 8.

olarak nitelenebilir. Bu araştırma sayesinde, araştırılmak istenen konunun, din sosyolojisi alan yazınındaki mevcut durumu daha net görülecek; tekrarlardan arınık, yeni ve özgün çalışmalar için imkân sağlanmış olacaktır. Alanın bilgi birikimine sahip olmanın, özelde araştırmacılar, genelde ise tüm alan ilgilileri için bu kadar önemli olmasının yanında; bu birikime bütüncül erişim problemini aşmak da o denli önem arz etmektedir. Bu durum gerek çalışmalara ulaşım gerekse zaman açısından, kısmen de ekonomik açıdan ilgilileri için oldukça çaba gerektiren zorlu bir uğraşıdır. Bu bağlamda, alanla ilgili bibliyografya çalışmaları, doküman taramaları, analizleri ve konu derleme oluşturma'nın önemi ortaya çıkmaktadır.

Bu çalışmada, Türkiye’de Din Sosyolojisi alanında yapılan lisansüstü çalışmalar konu ve içerik açısından incelenmiştir. Araştırmamızın temel amacı, Din Sosyolojisi alanında panoramik bir bakış açısı ortaya koyarak araştırmacılara konu seçimine, farklı alanlara yönelebilmelerine yardımcı olmaktır.

1. YÖNTEM

1.1. Araştırma Modeli

Bu çalışmada Din Sosyolojisi alanında yapılan lisansüstü tezlerin, içerik ve konu açısından tahlili yapılmaya çalışılmıştır. Bu bağlamda araştırma için tarama modelinin uygun olduğu görülmüştür.

Çalışmamız, Din Sosyolojisi alanında YÖK’ün Ulusal Tez Merkezi web sitesinde 22.03.2021 tarihinde erişime açık olan 248 Yüksek Lisans, 86 Doktora olmak üzere toplamda 334 tezi, belirli bir zaman aralığında; konu ve içerik açısından ele aldığı için kesitsel tarama yöntemine uygun düşmektedir.

Yüksek Lisans ve Doktora tezlerinde yoğunlaşma miktarı farklı olduğundan, istisnai olarak aynı tez birden fazla konu başlığında değerlendirilebilmektedir. Bu gibi durumlarda ilgili çalışma, içeriğin daha ağır olduğu konu başlığı altında tahlil edilmiştir.

Tezlerin kategorik dağılımı yapılırken karma tezler de ampirik tezler kategorisine dahil edilmiştir. Başka bir ifadeyle kuramsal bir çalışma içinde uygulama olan her tez ampirik çalışmalar kategorisinde değerlendirilmiştir.

1.2. Araştırmanın Problemi

Araştırma yapılacak alana hâkim olmanın önemi yadsınamaz bir gerçektir. Her alanda olduğu gibi Din Sosyolojisi alanında da herhangi bir konu üze-

rine araştırma yapabilmek, konu ile ilgili detaylı bilgiyi nereden alabileceğini bilmek ve bu konu hakkında bilgi sahibi olabilmek için iyi bir literatür bilgisi gereklidir. Bu noktada ilgili alana ait çalışmaların iyi bilinmemesi, gözden geçirilmemesi, bazen aynı konu üzerinde birden fazla çalışma yapılmasına, bazen de diğer tezlerden habersiz olunduğu için çalışmanın eksik kalmasına neden olmaktadır. Bu durum elbette ilgilileri hem zaman açısından hem ekonomik açıdan ve en önemlisi tezin niteliği/ özgünlüğü açısından zor duruma düşürmektedir.

Anılan problemin çözümüne kısmi bir katkı olması açısından Din Sosyolojisi alanında 2005-2015 arası yapılan çalışmaların belli konu başlıkları altında incelenmesini önemli ve faydalı görülmüştür.

Anılan bağlamda “Türkiye’de, Din Sosyolojisi alanında yapılmış lisansüstü çalışmaların konu dağılımı nasıldır?” sorusu, araştırmanın temel problemini oluşturmaktadır. Bu temel problemin yanında aşağıda belirtilen alt problemlere de cevap aranmıştır:

1. Din Sosyolojisi alanında tamamlanan lisansüstü çalışmaların tez türüne göre dağılımı nasıldır?
2. Din Sosyolojisi alanında tamamlanan lisansüstü çalışmaların yöntemine göre dağılımı nasıldır?
3. Din Sosyolojisi alanında tamamlanan lisansüstü çalışmaların yazım yılına göre dağılımı nasıldır?
4. Din Sosyolojisi alanında tamamlanan lisansüstü çalışmaların yapıldıkları üniversiteye göre dağılımı nasıldır?
5. Din Sosyolojisi alanında tamamlanan lisansüstü çalışmaların danışman unvanlarına göre dağılımı nasıldır?
6. Din Sosyolojisi alanında tamamlanan lisansüstü çalışmaların kategorik dağılımı nasıldır?

1.3. Araştırmanın Sınırlılıkları

Bu araştırma, Yükseköğretim Kurulu Yayın ve Dokümantasyon Daire Başkanlığı Ulusal Tez Merkezi veri tabanında bulunan Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı, Din Sosyolojisi Bilim Dalında 2005-2015 yılları arasında yapılan 248’i Yüksek Lisans; 86’sı da Doktora olmak üzere toplam 334 izinli tezin tahlili ile sınırlıdır. 2005 yılını başlangıç kabul etmemizin nedeni bizden önce böyle bir çalışmanın 2004 yılına kadarki tezleri ele almasıdır. 2015 yılını

bitiş kabul etmemizin nedeni ise zamanın kısıtlılığı ve çalışmanın ele aldığı konunun genişliğidir. Bu noktada bütünlüğü bozmamak açısından ilgili tarihler arasındaki tezler değerlendirilmiştir.

1.4. Veri Toplama Aracı

Araştırma kapsamına alınan her tez ilgili başlıklara göre tasnif edilerek bir tabloya aktarılmıştır. Daha sonra bu tablo kullanılarak analiz yapılmıştır. Tablo temel olarak 7 bölüme ayrılmıştır: Tezin adı, tezin türü, tezin kategorik dağılımı, yazıldığı yıl ve üniversite, danışmanın ünvanı, tezin ele aldığı kavram ve tezin konu edilen Din Sosyolojisi genel konusu veri toplama aracı Ek1’de sunulmuştur.

1.5. Verilerin Analizi

Elde edilen verilerin çözümlenmesinde betimsel analiz kullanılmıştır. Betimsel analiz için bir çerçeve oluşturduktan sonra oluşan tematik çerçeveye göre veriler işlenir. Bulguların tanımlanmasının ardından bulgular yorumlanır. Bu tür analizde amaç, elde edilen bulguları düzenlenmiş ve yorumlanmış bir şekilde okuyucuya sunmaktır.⁴

Tezler incelenerek 7 başlık altında tabloya işlenmiştir. Oluşturulan tablo yorumlanarak sayısal verilerle ifade edilmiştir.

2. BULGULAR ve TARTIŞMA

2005-2015 yılları arasında Din Sosyolojisi bilim dalında 334 yüksek lisans ve doktora tezi incelenmiştir.

Tablo1: Tezlerin Tez Türüne Göre Dağılımı

Tez Türü	Toplam
Doktora	86
Yüksek Lisans	248
Toplam	334

⁴ Ali Yıldırım-Hasan Şimşek. *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri* (Ankara: Seçkin Yayıncılık, 2013), 47.

666 • TÜRKİYE’DE DİN SOSYOLOJİSİ ALANINDA YAZILMIŞ LİSANSÜSTÜ
TEZLER ÜZERİNE BİR ARAŞTIRMA

Tablo-1 incelendiğinde, Din Sosyolojisi Alanı’nda 2005-2015 yılları arasında 334’ü yüksek lisans ve 86’sı doktora tezi olmak üzere toplam 334 tezin yazıldığı görülmektedir.

Tablo 2: *Tezlerin Yazıldıkları Üniversiteye Göre Dağılımı*

Üniversiteler	Doktora	Yüksek Lisans	Genel Toplam
Marmara	36	29	65
Selçuk	6	36	42
Erciyes	12	21	33
Ankara	14	17	31
Uludağ	5	19	24
Necmettin Erbakan	4	10	14
Süleyman Demirel	3	10	13
Sakarya		13	13
Dicle		12	12
Cumhuriyet		12	12
Gazi		11	11
Harran		11	11
Fırat		10	10
Kahramanmaraş Sütçü İmam		9	9
Atatürk	2	6	8
Iğdır		6	6
Yüzüncü Yıl		4	4
Ondokuz Mayıs	2	2	4
Recep Tayyip Erdoğan		4	4
Dokuz Eylül	2	1	3
İstanbul		2	2
Çanakkale Onsekiz Mart		2	2
Çukurova		1	1
Genel Toplam	86	248	334

Tablo-2 incelendiğinde, lisansüstü çalışmaların 23 farklı üniversite bünyesinde yapıldığı görülmektedir. Tabloya göre en çok yüksek lisans tezi, Selçuk Üniversitesi (n=36)'nde yapılmıştır. Bunu, Marmara (n=29) ve Erciyes Üniversitesi (n=21) izlemektedir. En az yüksek lisans tezi ise Çukurova (n=1) ve Dokuz Eylül Üniversitesi (n=1)'nde yapılmıştır.

En çok doktora tezinin Marmara Üniversitesi (n=36)'nde yapıldığı görülmektedir. Bunu, Ankara (n=14) ile Erciyes Üniversitesi(n=12) izlemektedir. Sakarya, Dicle, Cumhuriyet, Gazi, Harran, Fırat, Kahramanmaraş Sütçü İmam, Iğdır, Yüzüncü Yıl, Recep Tayyip Erdoğan, İstanbul, Çanakkale Onsekiz Mart ve Çukurova Üniversitelerinde ise 2005-2015 yılları arasında tamamlanmış doktora çalışması yoktur.

Lisansüstü çalışmaların toplam dağılımına bakıldığında ise, en çok çalışma, sırasıyla Marmara (n=65), Selçuk (n=42) ve Erciyes Üniversitesi (n=33)'nde yapılmıştır. En az çalışma ise, sırasıyla Çukurova (n=1), Çanakkale Onsekiz Mart (n=2) ve İstanbul Üniversitesi (n=2)'nde yapılmıştır.

Tablo 3: Tezlerin Yazım Yılına Göre Dağılımı

Tez Yazım Yılı	Doktora	Yüksek Lisans	Genel Toplam
2005	2	9	11
2006	2	22	24
2007	5	16	21
2008	7	20	27
2009	12	29	41
2010	17	35	52
2011	8	29	37
2012	16	21	37
2013	3	24	27
2014	7	17	24
2015	7	26	33
Genel Toplam	86	248	334

Tablo-3'te tez türünün yıllara göre dağılımı incelendiğinde, daha çok yüksek lisans tezinin, sırasıyla 2010 (n=35), 2009 (n=29) ve 2015 (n=26) yıllarında; daha çok doktora tezinin ise sırasıyla 2010 (n=17), 2012 (n=16) ve 2009(n=12) yıl aralıklarında yapıldığı anlaşılmaktadır.

Toplam çalışmaların yıllara göre dağılımına baktığımız zaman özellikle 2009 ile 2012 yılları arasında çok sayıda tamamlanmış tez olduğunu görmekteyiz. Buna göre en çok çalışma 2010 (n=52) yılında, en az çalışma ise 2005 (n=11) yılında yapılmıştır. Çanakkale Onsekiz Mart ve Çukurova Üniversitelerinde ise 2005-2015 yılları arasında tamamlanmış doktora çalışması yoktur.

Tablo 4: *Tezlerin Danışman Ünvanlarına Göre Dağılımı*

Tez Türü	Ünvan			
	Yar. Doç. Dr	Doç. Dr.	Prof. Dr.	Toplam
Doktora	1	13	72	86
Yüksek Lisans	55	106	87	248
Toplam	56	119	159	334

Tablo-4 incelendiğinde, yüksek lisans tezlerine daha çok, sırasıyla doçent doktor (n=106), profesör (n=87) ve yardımcı doçent doktor (n=55) unvanlarına sahip alan uzmanlarının danışmanlık ettiği görülmektedir. Doktora tezlerinde ise sırasıyla profesör (n=72), doçent doktor (n=13) ve yardımcı doçent doktor (n=1) unvanlarına sahip alan uzmanlarının danışmanlık ettiği görülmektedir. Tabloya baktığımızda unvan ile danışmanlık edilen tez türü arasında anlamlı bir ilişki olduğu tespit edilmiştir. Buna göre, unvan derecesi arttıkça danışmanlık edilen lisansüstü çalışmanın eğitim derecesi de artmakta, unvan derecesi azaldıkça da lisansüstü çalışmanın eğitim derecesi azalmaktadır. Diğer bir ifade ile doktora tezlerini, profesörler, doçent doktorlardan, doçent doktorlar da yardımcı doçent doktorlardan, daha çok yürütmüştür.

Tablo 5: *Tezlerin Kategorik Dağılımı*

Tez Kategorisi	Yüksek Lisans	Doktora	Toplam
Teorik	114	31	145
Ampirik	134	55	189
Toplam	248	86	334

Tablo-5’te görüldüğü gibi yüksek lisans düzeyindeki bilimsel çalışmaların 114’ü kuramsal din sosyolojisi araştırması, 134’ü ise ampirik çalışmadır. Doktora tezlerinde ise ampirik çalışmaların ağırlığının daha fazla olduğu anlaşılmaktadır.

Tablo 6: Tezlerin Konu Edilen Kavrama Göre Dağılımı

Kavram	Doktora	Yüksek Lisans	Toplam	Kavram	Doktora	Yüksek Lisans	Toplam
Dini Hayat	3	29	32	Gelenek	1	1	
Kadın	4	19	23	İbn Haldun	1	1	
Din Görevlileri	6	15	21	Cemaat	1	1	
Dindarlık	8	5	13	Hacılık	1	1	
Alevilik	5	7	12	Çoğulculuk	1	1	
Medya	2	7	9	Sinema	1	1	
Modernleşme		8	8	Sosyal Bilimler	1	1	
Devlet	4	3	7	Evlilik	1	1	
Suç	1	6	7	Sovyet	1	1	
Göç	3	4	7	Ahlak	1	1	
Tarikat		7	7	Islahatçılık	1	1	
Aile	2	5	7	Ahilik	1	1	
Tutum ve Değerler	2	5	7	Dini Danışmanlık	1	1	
Siyaset		6	6	Dernek	1	1	
Din Sosyolojisi		6	6	Batı	1	1	
Cami	1	4	5	Kur'anı Kerim	1	1	
Edebiyat		5	5	Ulus	1	1	
Ziyaret		5	5	Kurtuluş Savaşı	1	1	
Ekonomi	2	2	4	Yemek	1	1	
Misyonerlik	1	3	4	Kutlu Doğum	1	1	
Fenomen	1	3	4	Bektaşilik	1	1	
Değer	2	2	4	Aşiret	1	1	
Toplum	1	3	4	Sabır	1	1	
Sosyal Değişme		3	3	Küreselleşme	1	1	
İdeoloji		3	3	Aydın	1	1	
Toplumsal çatışma		3	3	Gençlik	1	1	
Terör	1	2	3	Sivil Din	1	1	
Kültür	1	2	3	Liberalizm	1	1	
Muhafazakarlık		3	3	Din ve Devlet	1	1	

670 • TÜRKİYE’DE DİN SOSYOLOJİSİ ALANINDA YAZILMIŞ LİSANSÜSTÜ
TEZLER ÜZERİNE BİR ARAŞTIRMA

Kuran Kursu	3	3	Büyü	1	1	
Sekülerleşme	3	3	Sosyal Bilimler	1	1	
Kimlik	3	3	Medrese	1	1	
Yabancılaşma	2	2	Sosyalizm	1	1	
Din Değiştirme	1	1	2	Din	1	1
Lider	2	2	Azınlıklar	1	1	
Fenomenoloji	2	2	Meşrutiyet	1	1	
Sivil Toplum	2	2	Süleymanlık	1	1	
Gelenek	1	1	2	Mezhep	1	1
Laiklik	2	2	Taliban	1	1	
Caferilik	1	1	2	Din Algısı	1	1
Eğitim	2	2	Tasavvuf	1	1	
İktisat	2	2	Güven	1	1	
Popüler Kültür	2	2	Dinler arası Diyalog	1	1	
Şehirlileşme	2	2	Hac	1	1	
İslamofobi	2	2	Toplumsal Cinsiyet	1	1	
Yardımlaşma	2	2	Mormonlar	1	1	
Kamusal Alan	2	2	Efsane ve Mit	1	1	
Moda	2	2	Avrupa Birliği	1	1	
Tüketim	1	1	Türk	1	1	
Din ve Toplum	1	1	Müzik	1	1	
Sağlık	1	1	Namaz	1	1	
İlahiyat	1	1	Ak Parti	1	1	
Gecekondu	1	1	Nazar	1	1	
Zihniyet	1	1	Yemin	1	1	
İmam Hatip Lisesi	1	1	Nijerya	1	1	
Hizbullah	1	1	Ziya Gökalp	1	1	
İslam	1	1	Öğrenci	1	1	2
Sufizm	1	1	Örf ve Adet	1	1	
İslami Kuruluşlar	1	1	Kuran	1	1	
Toplum	1	1	Genel Toplam	86	248	334

Tablo-6 incelendiğinde, din sosyolojisi tezlerinde en çok “dini hayat” (n=32) kavramı ele alınmıştır. Daha sonra sırasıyla “kadın” (n=23), “din gö-

revlileri” (n=21), “dindarlık” (n=13) ve “Alevilik” (n=12) kavramları üzerinde araştırmalar yapılmıştır. Tablo-6 incelendiğinde “dini hayat” kavramının büyük bir oranla yüksek lisans tezlerinde konu alındığını görmekteyiz. Doktora tezlerinde ise en çok kullanılan kavram “dindarlık” (n=7)’tir.

Tablo 7: *Tezlerin Konu Edilen Din Sosyolojisi Genel Konusuna Göre Dağılımı*

Genel Konu Başlıkları	Doktora	Yüksek Lisans	Toplam
Toplumsal Yapı ve Kurumlar Üzerine	14	63	77
Dini Örgütlü Yapılar ve Kurumlar Üzerine	9	28	37
Belirli Bir Bölgedeki Dini Hayat	4	31	35
Modernleşme ile Gelenek Arasında Dini Değer ve Tutumlar	21	14	35
Biyografik Çalışmalar	3	31	34
Din- Devlet İlişkileri ve İdeolojiler	9	23	32
Din ile Diğer Alanların İlişkisi	7	24	31
Orta Doğu Dinleri ile İlgili Araştırmalar	7	10	17
Fenomonolojik Çalışmalar	3	10	13
Çok Kültürlülük, Kültürler Arası Diyalog ve Misyonerlik	6	6	12
Din Sosyolojisi Tarihi ve Temel Kavramları	3	8	11
Toplam	86	248	334

Tablo-7 incelendiğinde, yüksek lisans tezlerinde daha çok konu edilen “din sosyolojisi genel konuları” sırasıyla “din ve toplum (toplumsal yapı ve kurumlar üzerine” (n=63), “biyografik çalışmalar” (n=31), “belirli bir bölgede dini hayat” (n=31) ile “dini örgütlü yapılar ve kurumlar üzerine” (n=28) konularıdır.

Doktora tezlerinde ise daha çok “modernleşme ile gelenek arasında dini değer ve tutumlar”ı (n=21) konu alan araştırmalar tercih edilmiştir. Bunları sırasıyla ‘din ve toplum (toplumsal yapı ve kurumlar üzerine’ (n=14), “dini örgütlü yapılar ve kurumlar üzerine” (n=9) ve “din-devlet ilişkileri ve ideolojiler” (n=9) konuları takip etmektedir.

Lisansüstü çalışmaların toplamında ise “din ve toplum (toplumsal yapı ve kurumlar üzerine” (n=77), “dini örgütlü yapılar ve kurumlar üzerine” (n=37), “belirli bir bölgede dini hayat” (n=35) ve “modernleşme ile gelenek arasında dini değer ve tutumlar” (n=35) konuları daha çok konu edilmiştir. Çanakkale Onsekiz Mart ve Çukurova Üniversitelerinde ise 2005-2015 yılları arasında tamamlanmış doktora çalışması yoktur.

3. SONUÇ VE ÖNERİLER

Alanın bilgi birikimine sahip olma, özelde araştırmacılar genelde ise tüm alan ilgilileri için önemli bir husustur. Bu noktada alanın bilgi birikimine bütüncül erişim problemi karşımıza çıkmaktadır. Bu durum gerek çalışmalara ulaşım gerekse zaman açısından, kısmen de ekonomik açıdan ilgilileri için oldukça çaba gerektiren zorlu bir uğraşıdır. Bu bağlamda, alanla ilgili alan-yazın ve bibliyografya çalışmaları, doküman taramaları, analizleri ve konu derlemeleri oluşturmanın önemi ortaya çıkmaktadır.

İşte, tüm bu düşüncelerden hareketle, temel amacı, Din Sosyolojisi alanında panoramik bir bakış açısı ortaya koyarak araştırmacılara konu seçiminde katkı sunmaktan ibaret olan böyle bir çalışma fikri ortaya çıkmıştır.

Araştırma sonucunda din sosyolojisi tezlerinde sırasıyla en fazla şu beş kavramın ele alındığını görmekteyiz:

- a. Dini hayat
- b. Kadın
- c. Din görevlileri
- d. Dindarlık
- e. Alevilik

Bu beş kavram ilgili yıllarda yazılan tezlerde ele alınan kavramların %30’unu oluşturmaktadır. Bu sonuçlar çalışmamızın temel problemi “Türkiye’de, Din Sosyolojisi alanında yapılmış lisansüstü çalışmaların konu ve kavram dağılımı nasıldır?” sorusuna cevap olmuştur.

Yine araştırma sonucunda en çok konu edilen din sosyolojisi genel konularının;

- a. Din ve toplum (toplumsal yapı ve kurumlar),
- b. Dini örgütlü yapılar ve kurumlar
- c. Belirli bir bölgede dini hayat ve

d. Modernleşme ile gelenek arasında dini değer ve tutumlar olduğunu görmekteyiz.

Bu dört konu başlığı toplam tezlerin %55'ini oluşturmaktadır.

Din Sosyolojisi alanında yapılan lisansüstü tezler yıllara göre incelendiğinde 2005'ten 2012 yılına kadar göreceli bir artış görülmektedir. Fakat 2012-2015 yılları arasında alanda yapılan tezlerde azalma görülmüştür. İlgili yıllardaki azalma için anlamlı bir açıklama bulunamamıştır.

Lisansüstü tezlere danışmanlık yapan alan uzmanlarının unvanlarına bakıldığında, doktora tezlerinde danışmanlık yapan Prof. Dr. oranı %83 iken, yüksek lisans tezlerinde danışmanlık yapan Prof. Dr. oranı %35'tir. Doktora tezlerinde danışmanlık yapan Yrd. Doç. Dr. oranı %1 iken, yüksek lisans tezlerinde danışmanlık yapan Yrd. Doç. Dr. oranı %22'dir. Bu sonuçlara göre unvan derecesi arttıkça danışmanlık yapılan lisansüstü çalışmanın eğitim derecesi de (yüksek lisansstan doktora seviyesine doğru) artmakta, unvan derecesi azaldıkça da lisansüstü çalışmanın eğitim derecesi azalmaktadır. Diğer bir ifade ile doktora tezlerini, profesörler, doçent doktorlardan, doçent doktorlar da yardımcı doçent doktorlardan daha çok yürütmüştür. Bu anlamlı ilişki Musa Türkan'ın aynı ana bilim dalında 2015 yılında Din Eğitimi alanındaki tezinde⁵, Zeynep Tombak'ın Eğitim Programları ve Öğretim Ana Bilim Dalındaki tezinde⁶ ve Ebru Asena Bilgiç'in Matematik ve Fen Bilimleri Eğitimi Anabilim Dalındaki tezinde⁷ de görülmüştür.

Araştırma sonucunda tezlerin kategorik dağılımı incelendiğinde her iki eğitim derecesinde de ampirik çalışmaların daha fazla olduğu görülmektedir. Benzer çalışmalara bakıldığında tezlerin kategorik dağılımının bilim dalından bilim dalına farklılık gösterdiği görülmüştür. Örneğin Doğan Uzunbaz'ın Kimya Eğitimi Bilim Dalındaki⁸, Ramazan Akbulut'un Sınıf Eğitimi Bilim

⁵ Musa Türkan. *Türkiye'de Din Eğitimi Alanı'nda Yapılan Lisansüstü Çalışmaların İçerik ve Yöntem Açısından İncelenmesi*. (Rize: Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2015).

⁶ Zeynep Tombak. *Eğitim Programları ve Öğretim Ana Bilim Dalında Son Yıllarda Yapılmış Lisansüstü Tezlerin Analizi*. (Zonguldak: Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2023).

⁷ Ebru Asena Bilgiç. *2010-2020 Yılları Arasında Matematik Eğitimi Alanında Nitel Araştırma İle Yapılmış Lisansüstü Tezlerin İçerik Analizi*. (Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2023).

⁸ Doğan Uzunbaz. *Türkiye'de 2006-2017 Yılları Arasında Kimya Öğretmen Eğitimi Alanında Yayımlanmış Yüksek Lisans ve Doktora Tezlerinin İçerik Analizi*. (Van: Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019).

Dalındaki⁹ ve Seval Köksal Süleymanoğlu’nun Eğitim Programları ve Öğretim Bilim Dalındaki¹⁰ çalışmalarında teorik çalışmaların daha fazla olduğu görülmüştür.

Araştırma kapsamında incelenen lisansüstü tezlere yönelik ulaşılan sonuçlardan hareketle araştırmanın önerileri aşağıda belirtilmiştir:

- Din Sosyolojisi alanında, bu tür araştırmalar belirli aralıklarla tekrarlanmalıdır.

- Yüksek lisansı bitirenlerin doktora yap(a)mama sebeplerine yönelik araştırmalar yapılabilir.

- YÖK Ulusal Tez Merkezinde, tezlerin geniş özetlerinin de olması sağlanmalıdır.

- Araştırma ile ortaya çıkan, Din Sosyolojisi araştırmalarında hiç ele alınmayan veya az ele alınan “ulus devletlerin geleceği, kültürün metalaşması, akışkan modernite, tüketim toplumu, gösteri ve teşhir toplumu, ekolojik problemler ve göç”¹¹ gibi genel ya da çağdaş meseleler araştırma konusu olarak tavsiye edilebilir.

- YÖK Ulusal Tez Merkezinde araştırmacıların indirmesine izin verilmeyen yeni çalışmaların bir şekilde izinli sayılması aciliyet arz etmektedir.

- Bu çalışmada, tez danışmanları sadece unvan açısından incelenmiştir. Danışmanların, alan uzmanlıklarına ilişkin başka bir araştırmanın yapılması karşılaştırmalar açısından faydalı olacaktır.

Çıkar Çatışması / Conflict of Interest: Yazarlar çıkar çatışması olmadığını beyan etmiştir. / The authors declared that there is no conflict of interest.

Finansal Destek / Grant Support: Yazarlar bu çalışma için finansal destek almadıklarını beyan etmiştir. / The authors declared that this study has received no financial support.

Yazar Katkıları / Author Contributions: Uğur KAYA % 50 – Fatma KAYA % 50

---

⁹ Ramazan Akbulut. *Türkiye’de Çocuk Edebiyatı Alanında Hazırlanan Tezlerin İncelenmesi*. (Düzce: Düzce Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2020).

¹⁰ Seval Köksal Süleymanoğlu. *Değerler Eğitimi İle İlgili Yapılan Lisansüstü Tezlerin İncelenmesi*. (Diyarbakır: Dicle Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2021).

¹¹ Özalp, Ahmet-Çapcıoğlu, İhsan (ed.), *Çağdaş Sosyolojik Tartışmalar* (Konya: Çimke Yayınları, 2020).

Ek 1: Tezlerin Verileri**a) Yüksek Lisans Tezleri**

Tez No	Temel Kavramlar	Kategori	Teorik/ Ampirik
160479	Nazar	Fenomonolojik Çalışmalar	Ampirik
161041	Ahilik	Dini Örgütlü Yapılar ve Kurumlar Üzerine	Ampirik
186137	Din Değiştirme	İnançlar, Kültürler Arası Diyalog ve Misyonerlik	Teorik
186265	Tutum ve Değerler	Modernleşme ile Gelenek Arasında Dini Değer ve Tutumlar	Ampirik
186273	Dini Hayat	Belirli Bir Bölgedeki Dini Hayat	Ampirik
186313	Dini Hayat	Belirli Bir Bölgedeki Dini Hayat	Teorik
186824	Hac	Din ve Toplum/Toplumsal Yapı ve Kurumlar Üzerine	Ampirik
186897	Edebiyat	Biyografik Çalışmalar	Teorik
187500	Dini Hayat	Belirli Bir Bölgedeki Dini Hayat	Ampirik
188416	Ziyaret	Fenomonolojik Çalışmalar	Ampirik
189070	Dini Hayat	Belirli Bir Bölgedeki Dini Hayat	Ampirik
189141	Modernleşme	Biyografik Çalışmalar	Teorik
189171	Misyonerlik	İnançlar, Çok Kültürlülük, Kültürler Arası Diyalog ve Misyonerlik	Teorik
189198	Toplumsal çalışma	Din Sosyolojisi Tarihi ve Temel Kavramları	Teorik
189210	Dini Hayat	Belirli Bir Bölgedeki Dini Hayat	Ampirik
189348	Suç	Belirli Bir Bölgedeki Dini Hayat	Ampirik
189402	Lider	Din ve Toplum/Toplumsal Yapı ve Kurumlar Üzerine	Teorik
190197	Ahlak	Modernleşme ile Gelenek Arasında Dini Değer ve Tutumlar	Ampirik
190297	Liberalizm	Din, Devlet ve Siyaset İlişkileri/ Din ve İdeolojiler	Teorik
190423	Dindarlık	Modernleşme ile Gelenek Arasında Dini Değer ve Tutumlar	Ampirik
190428	Caferilik	Orta Doğu Dinleri İle İlgili Araştırmalar	Teorik
190920	Dini Hayat	Belirli Bir Bölgedeki Dini Hayat	Teorik

**676 • TÜRKİYE’DE DİN SOSYOLOJİSİ ALANINDA YAZILMIŞ LİSANSÜSTÜ
TEZLER ÜZERİNE BİR ARAŞTIRMA**

191318	Dini Hayat	Belirli Bir Bölgedeki Dini Hayat	Ampirik
191453	Gelenek	Belirli Bir Bölgedeki Dini Hayat	Teorik
191810	Misyonerlik	İnançlar, Çok Kültürlülük, Kültürler Arası Diyalog ve Misyonerlik	Teorik
191811	Dini Hayat	Belirli Bir Bölgedeki Dini Hayat	Ampirik
191826	Müzik	Din ile Diğer Alanların İlişkisi	Teorik
191827	Sabır	Din ve Toplum/Toplumsal Yapı ve Kurumlar Üzerine	Ampirik
2004779	Din ve Devlet	Din, Devlet ve Siyaset İlişkileri/ Din ve İdeolojiler	Teorik
205578	Din Görevlileri	Dini Örgütlü Yapılar ve Kurumlar Üzerine	Ampirik
206060	Alevilik	Orta Doğu Dinleri İle İlgili Araştırmalar	Ampirik
207468	Din Sosyolojisi	Din Sosyolojisi Tarihi ve Temel Kavramları	Teorik
208151	Ak Parti	Din, Devlet ve Siyaset İlişkileri/ Din ve İdeolojiler	Teorik
208578	Medya	Din ile Diğer Alanların İlişkisi	Ampirik
209572	Alevilik	Orta Doğu Dinleri İle İlgili Araştırmalar	Teorik
210111	Devlet	Biyografik Çalışmalar	Teorik
210149	Değer	Modernleşme ile Gelenek Arasında Dini Değer ve Tutumlar	Ampirik
210158	Kadın	Din ve Toplum/Toplumsal Yapı ve Kurumlar Üzerine	Teorik
210376	Misyonerlik	İnançlar, Çok Kültürlülük, Kültürler Arası Diyalog ve Misyonerlik	Teorik
210670	Toplumsal çatışma	Din ve Toplum/Toplumsal Yapı ve Kurumlar Üzerine	Teorik
210715	Tarikat	Din ve Toplum/Toplumsal Yapı ve Kurumlar Üzerine	Ampirik
211257	Ziyaret	Fenomonolojik Çalışmalar	Ampirik
211273	Dini Hayat	Belirli Bir Bölgedeki Dini Hayat	Ampirik
214655	Mormonlar	Din ve Toplum/Toplumsal Yapı ve Kurumlar Üzerine	Ampirik
215711	Dindarlık	Modernleşme ile Gelenek Arasında Dini Değer ve Tutumlar	Ampirik
217168	Kuran Kursu	Dini Örgütlü Yapılar ve Kurumlar Üzerine	Ampirik

217182	Sosyal Değişme	Din ile Diğer Alanların İlişkisi	Teorik
217205	Göç	Din ve Toplum/Toplumsal Yapı ve Kurumlar Üzerine	Ampirik
217374	Tutum ve Değerler	Modernleşme ile Gelenek Arasında Dini Değer ve Tutumlar	Ampirik
217387	Modernleşme	Din ve Toplum/Toplumsal Yapı ve Kurumlar Üzerine	Teorik
218432	İdeoloji	Biyografik Çalışmalar	Teorik
218437	İmam Hatip	Dini Örgütlü Yapılar ve Kurumlar Üzerine	Ampirik
218442	Din Algısı	Modernleşme ile Gelenek Arasında Dini Değer ve Tutumlar	Ampirik
218719	Din Görevlileri	Dini Örgütlü Yapılar ve Kurumlar Üzerine	Ampirik
219183	Namaz	Din ve Toplum/Toplumsal Yapı ve Kurumlar Üzerine	Teorik
219245	Dini Hayat	Belirli Bir Bölgedeki Dini Hayat	Ampirik
220237	Örf ve Adet	Belirli Bir Bölgedeki Dini Hayat	Ampirik
220936	Din Görevlileri	Din ile Diğer Alanların İlişkisi	Ampirik
227422	Tarikat	Dini Örgütlü Yapılar ve Kurumlar Üzerine	Teorik
227505	Büyü	Fenomonolojik Çalışmalar	Ampirik
227506	Tarikat	Dini Örgütlü Yapılar ve Kurumlar Üzerine	Ampirik
228238	Din Görevlileri	Dini Örgütlü Yapılar ve Kurumlar Üzerine	Ampirik
228613	Yardımlaşma	Din ve Toplum/Toplumsal Yapı ve Kurumlar Üzerine	Ampirik
228691	Yardımlaşma	Din ve Toplum/Toplumsal Yapı ve Kurumlar Üzerine	Teorik
230672	Tarikat	Din ve Toplum/Toplumsal Yapı ve Kurumlar Üzerine	Ampirik
231103	Sosyal Değişme	Modernleşme ile Gelenek Arasında Dini Değer ve Tutumlar	Ampirik
231187	Ulus	Din ve Toplum/Toplumsal Yapı ve Kurumlar Üzerine	Teorik
231599	Din ve Toplum	Biyografik Çalışmalar	Teorik
234571	Dini Hayat	Belirli Bir Bölgedeki Dini Hayat	Ampirik
234590	Dini Hayat	Belirli Bir Bölgedeki Dini Hayat	Ampirik
234843	Modernleşme	Biyografik Çalışmalar	Teorik

**678 • TÜRKİYE’DE DİN SOSYOLOJİSİ ALANINDA YAZILMIŞ LİSANSÜSTÜ
TEZLER ÜZERİNE BİR ARAŞTIRMA**

234872	Dini Hayat	Belirli Bir Bölgedeki Dini Hayat	Ampirik
234882	Dini Hayat	Belirli Bir Bölgedeki Dini Hayat	Ampirik
234919	Toplumsal çatışma	Biyografik Çalışmalar	Teorik
234950	Kadın	Din ve Toplum/Toplumsal Yapı ve Kurumlar Üzerine	Ampirik
235018	Dini Hayat	Belirli Bir Bölgedeki Dini Hayat	Ampirik
235020	Fenomen	Fenomonolojik Çalışmalar	Ampirik
235059	Dini Hayat	Belirli Bir Bölgedeki Dini Hayat	Ampirik
239283	Dini Hayat	Biyografik Çalışmalar	Teorik
239696	Dini Hayat	Biyografik Çalışmalar	Teorik
240087	Kadın	Din ve Toplum/Toplumsal Yapı ve Kurumlar Üzerine	Teorik
240088	Suç	Din ve Toplum/Toplumsal Yapı ve Kurumlar Üzerine	Ampirik
240089	Medya	Din ve Toplum/Toplumsal Yapı ve Kurumlar Üzerine	Ampirik
240094	Terör	Din, Devlet ve Siyaset İlişkileri/ Din ve İdeolojiler	Ampirik
240727	Fenomen	Fenomonolojik Çalışmalar	Ampirik
240790	Kuran Kursu	Dini Örgütlü Yapılar ve Kurumlar Üzerine	Ampirik
240807	Kadın	Din ve Toplum/Toplumsal Yapı ve Kurumlar Üzerine	Ampirik
241551	Gelenek	Biyografik Çalışmalar	Teorik
241613	Dini Hayat	Belirli Bir Bölgedeki Dini Hayat	Ampirik
241719	Suç	Belirli Bir Bölgedeki Dini Hayat	Ampirik
249177	Din Görevlileri	Dini Örgütlü Yapılar ve Kurumlar Üzerine	Ampirik
249601	Sekülerleşme	Modernleşme ile Gelenek Arasında Dini Değer ve Tutumlar	Teorik
249619	İslamofobi	İnançlar, Çok Kültürlülük, Kültürler Arası Diyalog ve Misyonerlik	Ampirik
249957	Cami	Dini Örgütlü Yapılar ve Kurumlar Üzerine	Ampirik
253051	Medya	Din, Devlet ve Siyaset İlişkileri/ Din ve İdeolojiler	Teorik
253109	Sosyal Bilimler	Din ile Diğer Alanların İlişkisi	Teorik

253175	Kuran	Orta Doğu Dinleri İle İlgili Araştırmalar	Teorik
253436	Siyaset	Din, Devlet ve Siyaset İlişkileri/ Din ve İdeolojiler	Teorik
253673	Biyografik	Biyografik Çalışmalar	Teorik
253758	Edebiyat	Din ile Diğer Alanların İlişkisi	Teorik
253936	İlahiyat	Modernleşme ile Gelenek Arasında Dini Değer ve Tutumlar	Ampirik
253943	İmam Hatip	Din ve Toplum/Toplumsal Yapı ve Kurumlar Üzerine	Ampirik
253955	Alevilik	Orta Doğu Dinleri İle İlgili Araştırmalar	Ampirik
254399	Sivil Toplum	Din, Devlet ve Siyaset İlişkileri/ Din ve İdeolojiler	Ampirik
254755	Din Görevlileri	Dini Örgütlü Yapılar ve Kurumlar Üzerine	Ampirik
257401	Yabancılaşma	Biyografik Çalışmalar	Teorik
257741	Edebiyat	Din ile Diğer Alanların İlişkisi	Teorik
261120	Din Görevlileri	Dini Örgütlü Yapılar ve Kurumlar Üzerine	Ampirik
261246	Siyaset	Din, Devlet ve Siyaset İlişkileri/ Din ve İdeolojiler	Teorik
261282	Dini Hayat	Belirli Bir Bölgedeki Dini Hayat	Ampirik
262864	Aile	Din ve Toplum/Toplumsal Yapı ve Kurumlar Üzerine	Ampirik
262879	Dini Hayat	Belirli Bir Bölgedeki Dini Hayat	Ampirik
262951	Din Sosyolojisi	Din Sosyolojisi Tarihi ve Temel Kavramları	Teorik
263205	Kadın	Din ve Toplum/Toplumsal Yapı ve Kurumlar Üzerine	Ampirik
263206	Din Görevlileri	Dini Örgütlü Yapılar ve Kurumlar Üzerine	Ampirik
263562	Gençlik	Din ve Toplum/Toplumsal Yapı ve Kurumlar Üzerine	Ampirik
263813	Siyaset	Din, Devlet ve Siyaset İlişkileri/ Din ve İdeolojiler	Teorik
265611	İslamofobi	İnançlar, Kültürler Arası Diyalog ve Misyonerlik	Teorik
265912	Kutlu Doğum	Din ve Toplum/Toplumsal Yapı ve Kurumlar Üzerine	Ampirik

**680 • TÜRKİYE’DE DİN SOSYOLOJİSİ ALANINDA YAZILMIŞ LİSANSÜSTÜ
TEZLER ÜZERİNE BİR ARAŞTIRMA**

273032	Muhafazakarlık	Din ve Toplum/Toplumsal Yapı ve Kurumlar Üzerine	Teorik
273169	Din Görevlileri	Dini Örgütlü Yapılar ve Kurumlar Üzerine	Ampirik
273587	Siyaset	Din, Devlet ve Siyaset İlişkileri/ Din ve İdeolojiler	Teorik
273600	Laiklik	Din, Devlet ve Siyaset İlişkileri/ Din ve İdeolojiler	Teorik
273691	Kültür	Biyografik Çalışmalar	Teorik
273988	Modernleşme	Biyografik Çalışmalar	Teorik
277308	Eğitim	Din ve Toplum/Toplumsal Yapı ve Kurumlar Üzerine	Teorik
277446	Suç	Din ve Toplum/Toplumsal Yapı ve Kurumlar Üzerine	Ampirik
279107	Sosyalizm	Din, Devlet ve Siyaset İlişkileri/ Din ve İdeolojiler	Teorik
279251	Ziyaret	Fenomonolojik Çalışmalar	Teorik
279496	Tutum ve Değerler	Din ve Toplum/Toplumsal Yapı ve Kurumlar Üzerine	Ampirik
280121	Ekonomi	Din ile Diğer Alanların İlişkisi	Teorik
285932	Dindarlık	Modernleşme ile Gelenek Arasında Dini Değer ve Tutumlar	Ampirik
287891	Sivil Din	Din Sosyolojisi Tarihi ve Temel Kavramları	Teorik
289483	Toplum	Biyografik Çalışmalar	Teorik
289921	Aile	Din ve Toplum/Toplumsal Yapı ve Kurumlar Üzerine	Ampirik
290887	Muhafazakarlık	Din ile Diğer Alanların İlişkisi	Ampirik
290889	Tasavvuf	Orta Doğu Dinleri İle İlgili Araştırmalar	Teorik
291301	Islahatçılık	Biyografik Çalışmalar	Teorik
291325	Kur’anı Kerim	Din ve Toplum/Toplumsal Yapı ve Kurumlar Üzerine	Teorik
291353	Eğitim	Din ile Diğer Alanların İlişkisi	Teorik
291358	Toplum	Biyografik Çalışmalar	Teorik
291365	Kadın	Modernleşme ile Gelenek Arasında Dini Değer ve Tutumlar	Teorik
291460	Edebiyat	Din ile Diğer Alanların İlişkisi	Teorik

294131	Ekonomi	Biyografik Çalışmalar	Teorik
294501	Modernleşme	Biyografik Çalışmalar	Teorik
294558	Dini Hayat	Belirli Bir Bölgedeki Dini Hayat	Ampirik
294560	Yabancılaşma	Din Sosyolojisi Tarihi ve Temel Kavramları	Teorik
294576	Medya	Din ile Diğer Alanların İlişkisi	Teorik
296043	Dini Hayat	Belirli Bir Bölgedeki Dini Hayat	Ampirik
296077	Din Görevlileri	Dini Örgütlü Yapılar ve Kurumlar Üzerine	Ampirik
296305	Taliban	Dini Tarihi ve Sosyolojik Boyutuyla Taliban Hareketi	Teorik
302147	Göç	Din ve Toplum/Toplumsal Yapı ve Kurumlar Üzerine	Ampirik
302253	Kimlik	Din ve Toplum/Toplumsal Yapı ve Kurumlar Üzerine	Teorik
302319	Din Sosyolojisi	Din Sosyolojisi Tarihi ve Temel Kavramları	Teorik
303007	Dini Hayat	Belirli Bir Bölgedeki Dini Hayat	Ampirik
303658	Alevilik	Belirli Bir Bölgedeki Dini Hayat	Ampirik
306511	Medya	Din ile Diğer Alanların İlişkisi	Teorik
308891	Göç	Din ve Toplum/Toplumsal Yapı ve Kurumlar Üzerine	Ampirik
310868	Alevilik	Orta Doğu Dinleri İle İlgili Araştırmalar	Ampirik
314261	Dini Hayat	Orta Doğu Dinleri İle İlgili Araştırmalar	Ampirik
317245	Devlet	Din, Devlet ve Siyaset İlişkileri/ Din ve İdeolojiler	Teorik
317263	Tarikat	Dini Örgütlü Yapılar ve Kurumlar Üzerine	Teorik
317277	İslam	Biyografik Çalışmalar	Teorik
317322	Din	Biyografik Çalışmalar	Teorik
317523	Dindarlık	Din ile Diğer Alanların İlişkisi	Teorik
317542	Tarikat	Dini Örgütlü Yapılar ve Kurumlar Üzerine	Ampirik
317615	Dini Hayat	Belirli Bir Bölgedeki Dini Hayat	Ampirik
319561	Din Görevlileri	Dini Örgütlü Yapılar ve Kurumlar Üzerine	Ampirik
319563	Siyaset	Din, Devlet ve Siyaset İlişkileri/ Din ve İdeolojiler	Ampirik
321734	Din Sosyolojisi	Din Sosyolojisi Tarihi ve Temel Kavramları	Teorik

**682 • TÜRKİYE’DE DİN SOSYOLOJİSİ ALANINDA YAZILMIŞ LİSANSÜSTÜ
TEZLER ÜZERİNE BİR ARAŞTIRMA**

321838	Alevilik	Din ve Toplum/Toplumsal Yapı ve Kurumlar Üzerine	Ampirik
323502	Kadın	Din ve Toplum/Toplumsal Yapı ve Kurumlar Üzerine	Ampirik
326721	Moda	Din ile Diğer Alanların İlişkisi	Teorik
326722	Medrese	Dini Örgütlü Yapılar ve Kurumlar Üzerine	Ampirik
326733	Meşrutiyet	Din, Devlet ve Siyaset İlişkileri/ Din ve İdeolojiler	Teorik
326810	Sinema	Din ile Diğer Alanların İlişkisi	Teorik
327506	Dini Hayat	Belirli Bir Bölgedeki Dini Hayat	Ampirik
327912	Kadın	Din ile Diğer Alanların İlişkisi	Teorik
330884	Medya	Din ile Diğer Alanların İlişkisi	Ampirik
331827	Laiklik	Din, Devlet ve Siyaset İlişkileri/ Din ve İdeolojiler	Ampirik
333667	Cami	Dini Örgütlü Yapılar ve Kurumlar Üzerine	Ampirik
336537	Kadın	Din ve Toplum/Toplumsal Yapı ve Kurumlar Üzerine	Ampirik
342496	Ziyaret	Fenomonolojik Çalışmalar	Ampirik
342499	Terör	Din, Devlet ve Siyaset İlişkileri/ Din ve İdeolojiler	Teorik
344687	Evlilik	Din ve Toplum/Toplumsal Yapı ve Kurumlar Üzerine	Ampirik
344997	Süleymancılık	Dini Örgütlü Yapılar ve Kurumlar Üzerine	Teorik
350765	Kadın	Din ve Toplum/Toplumsal Yapı ve Kurumlar Üzerine	Ampirik
350775	Fenomen	Fenomonolojik Çalışmalar	Teorik
350816	Kadın	Din ve Toplum/Toplumsal Yapı ve Kurumlar Üzerine	Ampirik
350825	Kadın	Din ve Toplum/Toplumsal Yapı ve Kurumlar Üzerine	Teorik
351711	Hizbullah	Din, Devlet ve Siyaset İlişkileri/ Din ve İdeolojiler	Teorik
351761	İbn Haldun	Biyografik Çalışmalar	Teorik
351765	İdeoloji	Din, Devlet ve Siyaset İlişkileri/ Din ve İdeolojiler	Teorik
353116	Dindarlık	Din ve Toplum/Toplumsal Yapı ve Kurumlar Üzerine	Ampirik

353117	Aile	Biyografik Çalışmalar	Teorik
353118	Toplumsal Cinsiyet	Din ve Toplum/Toplumsal Yapı ve Kurumlar Üzerine	Ampirik
353211	Kadın	Din ve Toplum/Toplumsal Yapı ve Kurumlar Üzerine	Ampirik
353410	Kadın	Din ve Toplum/Toplumsal Yapı ve Kurumlar Üzerine	Ampirik
353411	Sekülerleşme	Biyografik Çalışmalar	Teorik
354601	Lider	Din ve Toplum/Toplumsal Yapı ve Kurumlar Üzerine	Teorik
356264	Mezhep	Orta Doğu Dinleri İle İlgili Araştırmalar	Teorik
356269	Ziya Gökalp	Biyografik Çalışmalar	Teorik
356422	Moda	Din ile Diğer Alanların İlişkisi	Teorik
356444	Toplum	Biyografik Çalışmalar	Teorik
357842	Dini Hayat	Belirli Bir Bölgedeki Dini Hayat	Ampirik
363742	Efsane ve Mit	Din ile Diğer Alanların İlişkisi	Ampirik
364894	Değer	Din ve Toplum/Toplumsal Yapı ve Kurumlar Üzerine	Ampirik
364910	Tarikat	Dini Örgütlü Yapılar ve Kurumlar Üzerine	Ampirik
364911	Sosyal Değişme	Din ve Toplum/Toplumsal Yapı ve Kurumlar Üzerine	Ampirik
366499	Kimlik	Din ve Toplum/Toplumsal Yapı ve Kurumlar Üzerine	Teorik
367796	Kuran Kursu	Dini Örgütlü Yapılar ve Kurumlar Üzerine	Ampirik
367810	Din Görevlileri	Dini Örgütlü Yapılar ve Kurumlar Üzerine	Ampirik
367827	Göç	Din ve Toplum/Toplumsal Yapı ve Kurumlar Üzerine	Ampirik
367868	Muhafazakarlık	Din ve Toplum/Toplumsal Yapı ve Kurumlar Üzerine	Ampirik
369068	Kurtuluş Savaşı	Din, Devlet ve Siyaset İlişkileri/ Din ve İdeolojiler	Teorik
370558	Medya	Din ile Diğer Alanların İlişkisi	Teorik
370566	Modernleşme	Din ve Toplum/Toplumsal Yapı ve Kurumlar Üzerine	Teorik
376725	Suç	Din ve Toplum/Toplumsal Yapı ve Kurumlar Üzerine	Teorik

**684 • TÜRKİYE’DE DİN SOSYOLOJİSİ ALANINDA YAZILMIŞ LİSANSÜSTÜ
TEZLER ÜZERİNE BİR ARAŞTIRMA**

376735	Kadın	Din ve Toplum/Toplumsal Yapı ve Kurumlar Üzerine	Ampirik
380776	Devlet	Din, Devlet ve Siyaset İlişkileri/ Din ve İdeolojiler	Teorik
381987	Cami	Dini Örgütlü Yapılar ve Kurumlar Üzerine	Ampirik
383591	Kadın	Din ve Toplum/Toplumsal Yapı ve Kurumlar Üzerine	Ampirik
385677	İmam Hatip Lisesi	Dini Örgütlü Yapılar ve Kurumlar Üzerine	Ampirik
391202	Sekülerleşme	Biyografik Çalışmalar	Teorik
391552	Modernleşme	Biyografik Çalışmalar	Teorik
391553	Kadın	Modernleşme ile Gelenek Arasında Dini Değer ve Tutumlar	Ampirik
396031	Siyaset	Biyografik Çalışmalar	Teorik
396745	Ziyaret	Fenomonolojik Çalışmalar	Ampirik
396812	Alevilik	Orta Doğu Dinleri İle İlgili Araştırmalar	Teorik
397533	Din Görevlileri	Modernleşme ile Gelenek Arasında Dini Değer ve Tutumlar	Ampirik
407209	Aile	Din ve Toplum/Toplumsal Yapı ve Kurumlar Üzerine	Teorik
407230	Aile	Din ve Toplum/Toplumsal Yapı ve Kurumlar Üzerine	Ampirik
408887	Suç	Din ve Toplum/Toplumsal Yapı ve Kurumlar Üzerine	Ampirik
415770	Kadın	Din ve Toplum/Toplumsal Yapı ve Kurumlar Üzerine	Ampirik
415774	Öğrenci	Din ve Toplum/Toplumsal Yapı ve Kurumlar Üzerine	Ampirik
415789	Edebiyat	Din ile Diğer Alanların İlişkisi	Teorik
415817	Cami	Dini Örgütlü Yapılar ve Kurumlar Üzerine	Ampirik
425388	Din Sosyolojisi	Din Sosyolojisi Tarihi ve Temel Kavramları	Ampirik
427375	Sivil Toplum	Din ve Toplum/Toplumsal Yapı ve Kurumlar Üzerine	Ampirik
427376	Toplum	Biyografik Çalışmalar	Teorik
427385	Modernleşme	Biyografik Çalışmalar	Teorik

427387	Kadın	Din ve Toplum/Toplumsal Yapı ve Kurumlar Üzerine	Ampirik
429772	Kimlik	Din ve Toplum/Toplumsal Yapı ve Kurumlar Üzerine	Ampirik
429810	İdeoloji	Din, Devlet ve Siyaset İlişkileri/ Din ve İdeolojiler	Teorik
434500	Kültür	Din ile Diğer Alanların İlişkisi	Teorik
447957	Aşiret	Din ve Toplum/Toplumsal Yapı ve Kurumlar Üzerine	Ampirik
447959	Yemib	Din ile Diğer Alanların İlişkisi	Ampirik
619820	Dini Hayat	Belirli Bir Bölgedeki Dini Hayat	Ampirik

b) Doktora Tezleri

Tez No	Temel Kavramlar	Kategori	Teorik/ Ampirik
226286	Kadın	Din ve Toplum/Toplumsal Yapı ve Kurumlar Üzerine	Ampirik
226638	Aile	Din ve Toplum/Toplumsal Yapı ve Kurumlar Üzerine	Ampirik
227160	Terör	Din, Devlet ve Siyaset İlişkileri/ Din ve İdeolojiler	Teorik
159823	Kadın	Modernleşme ile Gelenek Arasında Dini Değer ve Tutumlar	Ampirik
228029	Dindarlık	Modernleşme ile Gelenek Arasında Dini Değer ve Tutumlar	Ampirik
228117	Değer	Modernleşme ile Gelenek Arasında Dini Değer ve Tutumlar	Ampirik
186111	Dini Hayat	Belirli Bir Bölgedeki Dini Hayat	Ampirik
186503	Ekonomi	Biyografik Çalışmalar	Teorik
186926	Caferilik	Orta Doğu Dinleri İle İlgili Araştırmalar	Ampirik
205820	Cami	Dini Örgütlü Yapılar ve Kurumlar Üzerine	Ampirik
208226	Alevilik	Orta Doğu Dinleri İle İlgili Araştırmalar	Ampirik
218236	Popüler Kültür	Modernleşme ile Gelenek Arasında Dini Değer ve Tutumlar	Ampirik
220239	Küreselleşme	Modernleşme ile Gelenek Arasında Dini Değer ve Tutumlar	Teorik
221813	Din Değiştirme	İnançlar, Kültürler Arası Diyalog ve Misyonerlik	Teorik

686 • TÜRKİYE’DE DİN SOSYOLOJİSİ ALANINDA YAZILMIŞ LİSANSÜSTÜ
TEZLER ÜZERİNE BİR ARAŞTIRMA

221815	Sovyet	İnançlar, Kültürler Arası Diyalog ve Misyonerlik	Ampirik
234782	Avrupa Birliği	Modernleşme ile Gelenek Arasında Dini Değer ve Tutumlar	Ampirik
235265	Tüketim	Modernleşme ile Gelenek Arasında Dini Değer ve Tutumlar	Ampirik
235296	Kültür	Biyografik Çalışmalar	Teorik
239848	Dindarlık	Modernleşme ile Gelenek Arasında Dini Değer ve Tutumlar	Teorik
239980	Dinlerarası Diyalog	İnançlar, Kültürler Arası Diyalog ve Misyonerlik	Teorik
239984	Dindarlık	Din ve Toplum	Ampirik
240741	Fenomen	Fenomonolojik Çalışmalar	Ampirik
240859	Kadın	Din ve Toplum	Ampirik
241214	Medya	Din İle Diğer Alanların İlişkisi	Teorik
241222	Azınlıklar	İnançlar, Kültürler Arası Diyalog ve Misyonerlik	Teorik
250009	Devlet	Din, Devlet ve Siyaset İlişkileri/ Din ve İdeolojiler	Teorik
253751	Fenomenoloji	Biyografik Çalışmalar	Teorik
254691	Nijerya	Belirli Bir Bölgedeki Dini Hayat	Teorik
258163	Gecekondu	Modernleşme ile Gelenek Arasında Dini Değer ve Tutumlar	Ampirik
258466	Değer	Modernleşme ile Gelenek Arasında Dini Değer ve Tutumlar	Ampirik
258471	Kadın	Din ve Toplum/Toplumsal Yapı ve Kurumlar Üzerine	Ampirik
261075	Göç	Din ve Toplum/Toplumsal Yapı ve Kurumlar Üzerine	Ampirik
263184	Din Görevlileri	Dini Örgütlü Yapılar ve Kurumlar Üzerine	Ampirik
263210	Din Görevlileri	Dini Örgütlü Yapılar ve Kurumlar Üzerine	Ampirik
263896	Suç	Din ve Toplum/Toplumsal Yapı ve Kurumlar Üzerine	Ampirik
263931	Alevilik	Orta Doğu Dinleri İle İlgili Araştırmalar	Ampirik
265400	Devlet	Din, Devlet ve Siyaset İlişkileri/ Din ve İdeolojiler	Teorik
273329	Üniversite	Din ve Toplum/Toplumsal Yapı ve Kurumlar Üzerine	Ampirik
273489	Dini Hayat	Belirli Bir Bölgedeki Dini Hayat	Ampirik
273507	Dini Hayat	Belirli Bir Bölgedeki Dini Hayat	Ampirik

273533	Batı	Din, Devlet ve Siyaset İlişkileri/ Din ve İdeolojiler	Teorik
273547	Din Görevlileri	Dini Örgütlü Yapılar ve Kurumlar Üzerine	Ampirik
273557	Türk	Din, Devlet ve Siyaset İlişkileri/ Din ve İdeolojiler	Teorik
273568	Göç	Din ve Toplum/Toplumsal Yapı ve Kurumlar Üzerine	Ampirik
279081	Dindarlık	Modernleşme ile Gelenek Arasında Dini Değer ve Tutumlar	Ampirik
279328	Din Görevlileri	Din İle Diğer Alanların İlişkisi	Teorik
280970	Güven	Din ve Toplum/Toplumsal Yapı ve Kurumlar Üzerine	Ampirik
281001	Ekonomi	Modernleşme ile Gelenek Arasında Dini Değer ve Tutumlar	Ampirik
300498	Göç	Din ve Toplum/Toplumsal Yapı ve Kurumlar Üzerine	Ampirik
302050	İslami Kuruluşlar	Dini Örgütlü Yapılar ve Kurumlar Üzerine	Ampirik
306361	Dindarlık	Modernleşme ile Gelenek Arasında Dini Değer ve Tutumlar	Ampirik
306434	Sağlık	Fenomonolojik Çalışmalar	Ampirik
315764	Din Görevlileri	Dini Örgütlü Yapılar ve Kurumlar Üzerine	Ampirik
317366	Alevilik	Orta Doğu Dinleri İle İlgili Araştırmalar	Teorik
317381	Fenomenoloji	Fenomonolojik Çalışmalar	Ampirik
317382	Yemek	Din İle Diğer Alanların İlişkisi	Teorik
317383	Medya	Din İle Diğer Alanların İlişkisi	Ampirik
317396	Misyonerlik	İnançlar, Kültürler Arası Diyalog ve Misyonerlik	Ampirik
317399	Kamusal Alan	Din, Devlet ve Siyaset İlişkileri/ Din ve İdeolojiler	Teorik
317409	Şehirlileşme	Modernleşme ile Gelenek Arasında Dini Değer ve Tutumlar	Ampirik
319566	Dindarlık	Modernleşme ile Gelenek Arasında Dini Değer ve Tutumlar	Ampirik
321835	İktisat	Din İle Diğer Alanların İlişkisi	Ampirik
321962	Dindarlık	Modernleşme ile Gelenek Arasında Dini Değer ve Tutumlar	Teorik
323402	Dernek	Dini Örgütlü Yapılar ve Kurumlar Üzerine	Ampirik

**688 • TÜRKİYE’DE DİN SOSYOLOJİSİ ALANINDA YAZILMIŞ LİSANSÜSTÜ
TEZLER ÜZERİNE BİR ARAŞTIRMA**

327809	Sosyal Bilimler	Din Sosyolojisi Tarihi ve Temel Kavramları	Teorik
327823	Popüler Kültür	Modernleşme ile Gelenek Arasında Dini Değer ve Tutumlar	Teorik
327830	Devlet	Din, Devlet ve Siyaset İlişkileri/ Din ve İdeolojiler	Teorik
327836	Çoğulculuk	İnançlar, Kültürler Arası Diyalog ve Misyonerlik	Teorik
327870	Aydın	Din ve Toplum/Toplumsal Yapı ve Kurumlar Üzerine	Teorik
340236	Alevilik	Orta Doğu Dinleri İle İlgili Araştırmalar	Teorik
350777	Kamusal Alan	Din, Devlet ve Siyaset İlişkileri/ Din ve İdeolojiler	Ampirik
350818	Kadın Şiddet Aile	Din ve Toplum/Toplumsal Yapı ve Kurumlar Üzerine	Ampirik
351656	Gelenek	Modernleşme ile Gelenek Arasında Dini Değer ve Tutumlar	Ampirik
356450	Şehirlileşme	Modernleşme ile Gelenek Arasında Dini Değer ve Tutumlar	Ampirik
366697	Dini Danışmanlık	Din ve Toplum/Toplumsal Yapı ve Kurumlar Üzerine	Ampirik
367883	İktisat	Din İle Diğer Alanların İlişkisi	Teorik
383585	Devlet	Din, Devlet ve Siyaset İlişkileri/ Din ve İdeolojiler	Teorik
383597	Alevilik	Orta Doğu Dinleri İle İlgili Araştırmalar	Ampirik
389552	Dindarlık	Modernleşme ile Gelenek Arasında Dini Değer ve Tutumlar	Ampirik
391228	Din Görevlileri	Dini Örgütlü Yapılar ve Kurumlar Üzerine	Ampirik
391233	Toplum	Din Sosyolojisi Tarihi ve Temel Kavramları	Teorik
395874	Zihniyer	Din Sosyolojisi Tarihi ve Temel Kavramları	Teorik
398457	Sufizm	Din İle Diğer Alanların İlişkisi	Teorik
407356	Hacılık	Dini Örgütlü Yapılar ve Kurumlar Üzerine	Ampirik
425340	Cemaat	Modernleşme ile Gelenek Arasında Dini Değer ve Tutumlar	Ampirik
427384	Bektaşilik	Orta Doğu Dinleri İle İlgili Araştırmalar	Ampirik

Kaynaklar/References

- Akbulut, Ramazan. *Türkiye’de Çocuk Edebiyatı Alanında Hazırlanan Tezlerin İncelenmesi*. Düzce: Düzce Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2020.
- Arslantürk, Zeki. *Sosyal Bilimciler İçin Araştırma Model ve Teknikleri*. İstanbul: Çamlıca Yayınları, 5. Basım, 2001.
- Bilgiç, Ebru Asena. *2010-2020 Yılları Arasında Matematik Eğitimi Alanında Nitel Araştırma İle Yapılmış Lisansüstü Tezlerin İçerik Analizi*. Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2023.
- Çapcıoğlu, İhsan. “Türkiye’deki İlahiyat Fakültelerinde Din Sosyolojisi Alanında Tamamlanmış Lisansüstü Tezler Üzerine Bir Araştırma”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 45 (2004), 203-224. https://doi.org/10.1501/Ilhfak_0000000183
- Köksal Süleymanoğlu, Seval. *Değerler Eğitimi İle İlgili Yapılan Lisansüstü Tezlerin İncelenmesi*. Diyarbakır: Dicle Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2021.
- Özalp, Ahmet- Çapcıoğlu, İhsan (ed.). *Çağdaş Sosyolojik Tartışmalar*. Konya: Çimke Yayınları, 2. Baskı, 2020.
- Toplamacıoğlu, Mehmet. *Din Sosyolojisi*. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 6. Basım, 1975.
- Tombak, Zeynep. *Eğitim Programları ve Öğretim Ana Bilim Dalında Son Yıllarda Yapılmış Lisansüstü Tezlerin Analizi*. Zonguldak: Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2023.
- Türkan, Musa. *Türkiye’de Din Eğitimi Alanı’nda Yapılan Lisansüstü Çalışmaların İçerik ve Yöntem Açısından İncelenmesi*. Rize: Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2015.
- Uzunbaz, Doğan. *Türkiye’de 2006-2017 Yılları Arasında Kimya Öğretmen Eğitimi Alanında Yayınlanmış Yüksek Lisans ve Doktora Tezlerinin İçerik Analizi*. Van: Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019.
- Yıldırım, Ali-Şimşek, Hasan. *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*. Ankara: Seçkin Yayıncılık, 9.Basım, 2013.

Gönderim Tarihi: 25 Ekim 2023

Kabul Tarihi: 8 Aralık 2023

Yayımlanma Tarihi: 15 Aralık 2023

SECULAR BEATS SPIRITUAL: THE WESTERNIZATION OF THE EASTERNIZATION OF THE WEST

Steve Bruce

English, Oxford: Oxford University Press, 2017, 199 pp.

Merve ÇETİNKAYA*

Steve Bruce is an eminent British sociologist who has contributed significantly to sociology, particularly religion and secularisation. Bruce started his book by recalling the secularisation of the West as a decline in religious influence in modern societies. He continued with the examination of spirituality in British society. His choice of British society also demonstrates examples of the existence of Eastern spirituality in a highly secularised Western community. He explored the new age movements in the UK by highlighting the contemporary understanding of spirituality. Mainly, he emphasised the spiritual seeking in society with a description of ‘subjective turn’. ‘Subjective turn’ can be understood as a focus on personal experience and personal benefits rather than fulfilling religious duties or obeying organised rules. He mentioned an individualistic approach to religion and spirituality in contemporary society as a way of another consequences of secularisation process. Contrary to mainstream, organised religious appearances and organisations, subjective experience becomes the main understanding of religion and spirituality. These contemporary, new age, Eastern-driven movements are mainly focused on the self and intuition. The book aims to examine the ‘secularisation thesis’ in a Western context, especially in Britain, by reviewing the Westernisation of Eastern religions and traditions.

---

* University College London
email: mervcetinky@gmail.com, ORCID: 0000-0002-6737-0781.

Atıf/Cite as: Çetinkaya, Merve. “Book Review: Secular Beats Spiritual: The Westernization of the Easternization of the West”. *Dini Araştırmalar* 26/65 (Aralık 2023), 691-694.

As Steve Bruce has discussed, the issue of “the Westernisation of the Easternisation of the West” is an example of the post secular period. Post secular society could be described as a time when a renewed interest in religion and spirituality occurs in different social locations. Bruce has described how so-called Eastern religious beliefs and practices have migrated to the West and, in the process, become westernised.

In this book, *Secular Beats Spiritual: The Westernization of the Easternization of the West* (2017), Steve Bruce provides another approach to Secularisation, highlighting the Western effects on Eastern beliefs and practices. Bruce discussed the journey of the various religions and beliefs from east to west in the British sample. He discussed these in three subsections: ‘Yogins and Yoga’, ‘Buddhism Religious and Secular’, and ‘Islam: the Un pillaged Eastern Religion’. These practices have been examined as a way of spiritual existence in modern British society, as he stated that religion has not declined; it has just changed. His view on religion and spirituality has highlighted the effects of the secularisation thesis on the practices in this book, as he stated the appearance of various traditions in the British sample. Although the book pointed out some of Eastern traditions, the depth of presentation of the traditions are needed to be extended, especially the part about Islam.

In Chapter 5, Bruce discussed Islam as an un pillaged Eastern religion. He mentioned Islam as having less contribution to contemporary religious and spiritual innovations. It is also interesting that, compared to the other traditions, Bruce has not mentioned Sufism much, a spiritual tradition in Islam quite popular in modern Britain. His reference to the Wikipedia sources for the Subud is another point to state the need for more references. However, he mentioned that the effects of the easternisation of the West had made little; he missed out on the effects of Islam and Sufism in Britain, as he did not mention Sufi groups such as the Naqshbandi community of Shayk Nazim¹. Although he stated that Islam is different from Hinduism and Buddhism and mentioned that ‘Islam is precisely the sort of religion that the denizens of the New Age milieu reject’³, he missed out on some movements that emerged

---

1 Ron Geaves - Theodore Gabriel, (eds). *Sufism in Britain* (London: Bloomsbury Publishing, 2013).

2 Steve Bruce, *Secular Beats Spiritual: The Westernization of the Easternization of the West* (Oxford: Oxford Press, 2017), 110.

3 Mark Sedgwick, *Western Sufism: From the Abbasids to the new age* (Oxford: Oxford University Press, 2016).

from Sufi Islam and developed as new-age movements, such as the Inayat Khan Sufi movement⁴. The movement is a popular and showing a sort of new age definition among the followers and extensive to the Europe.

Additionally, another study conducted in England on British Sufis also stated that many rejected materialism, secularisation, and religious tradition⁴. Hence, the emergence of people who have no formal connection with religion yet have a desire for spirituality, responds well to the contemporary post secular period. The desire for spirituality within secular British society may thus be seen in the search for other traditions – such as Sufism. Bruce has described how so-called Eastern religious beliefs and practices have migrated to the West and, in the process become Westernized. However, not provide detailed information on Islam and Sufism in that context.

Another point is that the theory of the Westernization of the Easternization of the West should be examined in detail enough to understand the difference between the Easternization of the West and the Westernization of the East. Although Bruce mentioned some points, there is still a greater need to specify what is east and what is west. While he discussed only a little about the USA, his main focus was Britain rather than the rest of Europe. Additionally, another question to ask How a religion or tradition can be understood as Eastern or Western. Can we say that Christianity is a Western religion? What makes a religion or tradition as Western? The expectation to find answer to these questions were left blanked.

In chapter 6, Counting Spirituality, he mentioned the change in the main aim of this spirituality in modern society. He mentioned that the main aim has changed in the popular involvement in religion and spiritual innovations as a reason for physical and psychological well-being rather than spiritual growth. However, the Kendal town sample and Scottish Social Attitudes study have been mentioned in the chapter; it needs a holistic approach to Britain, as more needs to be mentioned for other religions and traditions.

In the final chapter, Secular Beats the Spiritual, Bruce mentioned the main argument of his book, highlighting the understanding of secularisation in modern society. He states that the spiritual market has increased with alternative spirituality and the individualistic benefits of these popular new age or Eastern-inspired movements. He stated many British approach to new

---

⁴ Ali Kose, *Conversion To Islam: A Study of Native British Converts* (London: Routledge, 1996).

**694 • SECULAR BEATS SPIRITUAL: THE WESTERNIZATION OF
THE EASTERNIZATION OF THE WEST**

age, Eastern driven movements such as Yoga, retreats and activities, and the reduced number of the religious services in churches.

This book is an important contribution to understanding a secular society in the British sample from a broader perspective of the different new age, Eastern-inspired movements. The rise of spirituality in British society undermines the secularisation theory. In his book, the author showed that instead of looking at the society from the secularisation approach, religion is still in every part of life either through spirituality or the religious appearance. Although there needs to be more clarification of what West and East are or how to define some traditions as Eastern or Western, raising these questions opens a need to be answered with more reflection.

References:

- Bruce, Steve. *Secular Beats Spiritual: The Westernization of the Easternization of the West*. Oxford: Oxford Press, 2017.
- Geaves, Ron- Gabriel, Theodore (eds). *Sufism in Britain*. London: Bloomsbury Publishing, 2013.
- Köse, Ali. *Conversion to Islam: A Study of Native British Converts*. London: Routledge, 1996.
- Sedgwick, Mark. *Western Sufism: From the Abbasids to the New Age*. Oxford: Oxford University Press, 2016.

Gönderim Tarihi: 25 Ekim 2023

Kabul Tarihi: 8 Aralık 2023

Yayımlanma Tarihi: 15 Aralık 2023

KUTSALIN EŞİĞİNDE DİN FENOMENOLOJİSİ

Şevket Özcan

Türkçe, Ankara: Eski Yeni Yayınları, Ağustos 2023, 421 sayfa

Mehmet Mustafa ERKAL*

Dinler Tarihi disiplini son yıllarda Türkiye Cumhuriyeti'nde en çok ilgi gören disiplinlerden biridir. Alana ilişkin okuyucu ve araştırmacıların ihtiyacını karşılamak üzere çeşitli eserler yazılmaktadır. Tanıtım ve değerlendirmesinin yapılacağı *Kutsalın Eşiğinde Din Fenomenolojisi* adlı eser, Doç. Dr. Şevket Özcan tarafından kaleme alınmış makalelerin bir araya getirilmesi neticesinde ortaya çıkmış bir kitaptır. Eski Yeni Yayınları tarafından Mayıs 2023'te yayımlanan kitap üç bölüm ve sonuçtan oluşmaktadır. Eserde bazı bölümler makale olarak yayımlandıkları adları yerine yeniden isimlendirilmiştir. Birinci bölüm, din fenomenolojisinin mahiyetini kavramaya yönelik beş makaleden oluşmuştur. Yazar, dinlerin arkeolojik olarak incelenmesine duyulan ihtiyacı gözler önüne sererken, tarihin babası olarak bilinen Herodotos'un *Tarih* adlı eserini incelemiştir. Herodotos, dinler tarihinin kurucusu olarak kabul edilen ve 19. Yüzyılda yaşamış Frederic Max Müller'den yaklaşık 2400 yıl önce yaşamıştır. Özcan, Herodotos'un eserlerinde modern dinler tarihi disiplinlerini uyguladığını bu sebeple dinler tarihinin de babası olarak Herodotos'un anılması gerektiği düşüncesini ortaya atmıştır. Din fenomenolojisinin empati ve eidetik vizyon metotlarını kullanarak araştırmacıların bireysel görüşleriyle önyargılarını bir kenarda tutması gerekliliğini vurgulayan yazar, din fenomenolojisini zihinlere kazımak için oldukça ilginç bir slogan kullanmıştır: "*Her şey dindarı/ötekini daha iyi anlamak için!*".

---

* Dr.

e posta: mferkal40@gmail.com, ORCID: 0000-0003-1636-2463

Atıf/Cite as: Erkal, Mehmet Mustafa. "Kitap Tanıtımı: Kutsalın Eşiğinde Din Fenomenolojisi". *Dini Araştırmalar* 26/65 (Aralık 2023), 695-697.

Kitabın ikinci bölümünde, din fenomenolojisinin çeşitleri üzerine yazılmış makaleler değerlendirilmiştir. Öncelikle din fenomenolojisinin tarihsel serüveni kronolojik olarak ele alınmıştır. İlk dönem, klasik dönem ve modern dönem olmak üzere üç bölümde incelenmiştir. İlk dönemde fenomenolojinin nasıl ortaya çıktığı ile ilgili bilgiler verildikten sonra Cornelius Petrus Tiele ve Chantepie de la Saussaye; klasik dönemde Gerardus van der Leeuw ve C. Jouco Bleeker; modern dönemde ise Geo Widengren, Eric J. Sharp ve Nnian Smart din fenomenolojisi bağlamında ele alınmıştır. Tiele'nin fenomenolojik yaklaşımla dinlere bakarken İslam için bu yaklaşımı benimsemediği; Saussaye'nin fenomenolojik yaklaşımı benimsemeyerek eserinden çıkardığı göz önünde bulundurularak ilk dönemin sorunları ortaya konulmuştur. Yazar, klasik dönemde bulunan Leeuw'un ortaya koyduğu çalışmalar ve benimsediği metotlar ile din fenomenolojisinin kurucusu olduğu ve dinleri fenomenolojik özelliklerine göre tasnif ettiği; Bleeker'in ise din fenomenolojisini felsefi fenomenolojiden ayırarak dinler tarihi disiplinine kazandırdığını ifade etmiştir. Özcan, modern dönemde yer alan Widegren'in dinler tarihinin kurumsallaşması için din fenomenolojisinin tamamlayıcı bir rol oynadığı hakkındaki görüşünü açıklamıştır. Ayrıca yazar, Sharp'ın Dört Modlu Din Modeli ile Smart'ın Yedi Boyutlu Din Modeli hakkında bilgileri okuyucuya sunmuştur.

Din fenomenolojisi, üzerinde çok konuşuluyor olmasına rağmen uygulama alanında az örnek barındıran bir disiplindir. Kitabın üçüncü bölümünde din fenomenolojisi örneklerine ilişkin yazılmış iki makale bulunmaktadır. Yahudi Dualarında Kudüs ve Yahudilikte Fısıh Bayramı adlı makaleler Yahudi bakış açısına göre Fısıh ve Kudüs'ün fenomenolojik açıdan tahlilini içermektedir. Fısıh Bayramı'nda kullanılan semboller ve ritüeller ile Yahudi dualarında geçen Kudüs vurgusunun esasen Yahudilerin umudunu canlı tutmayı amaçladığı, bunun için de fenomenolojinin gerekliliğinden bahsedilmektedir.

Din Bilimlerinde bir dine mensup kişiyi tam olarak anlamanın mümkün olup olmadığı hususunda çeşitli tartışmalar olsa da üzerinde fikir birliği sağlanacak tek şey bu sürecin kolay olmayacağıdır. Ancak araştırmacılar inananları inanç ve pratikleri bakımından anlamayı hedeflemekten vazgeçmemektedir. Din Fenomenolojisi, inananları anlamayı hedefleyen ve bu uğurda çeşitli yöntemler benimseyen bir yaklaşımdır. İlk olarak, bu yaklaşım ön yargıların inananları anlamayı engellediğini göz önünde bulundurur ve dolayısıyla onlardan kurtulmanın gerekliliğini ileri sürer. Bir araştırmacının objektif verilerle değerlendirme yapabilmesi için kendi inancını *paranteze almasını* tavsiye eder. İkinci olarak, inananın bakış açısına odaklanmak için *empati* yöntemini kul-

lanır. Doğru veriye ulaşabilmek adına gerekli hallerde role bürünüp bizatihi yaşama ve anlamayı deneyimlemek gerektiğini ifade eder. İlk iki aşamayı geçtikten sonra ise nihai hedef olarak incelenen fenomenin arka planında bulunan esas anlamı ortaya çıkarmak için *eidetik vizyon* yöntemini kullanır.

Genel olarak, Din Fenomenolojisi'nin farklı türleri ve uygulamaları mevcuttur. Bu nedenle, Din Fenomenolojisini anlamak ve uygulamak için tarihi gelişimini, temel özelliklerini ve iddialarını bilmek önemlidir. Bu kitap, Din Fenomenolojisini genel hatlarıyla okuyucuya sunmayı ve belli bir bakış açısı kazandırmayı amaçlamaktadır. Alanda uzmanlaşacaklara metodolojik bilgi ve yaklaşımlarını geliştirmelerine yardımcı olmak da kitapların hedefleri arasındadır. Ayrıca, Din Fenomenolojisine ilişkin daha ayrıntılı ve kapsamlı çalışmalara ihtiyaç duyulduğu da yazar tarafından belirtilmektedir.

Sonuç olarak fenomenolojiyle ilgili çalışmalara dikkat çeken Özcan'ın bu eserinin, dinler tarihi ile fenomenoloji arasındaki ilişkiyi görmek isteyen okuyucular için faydalı bir eser olduğu ifade edilebilir. Ayrıca bu çalışma, özellikle akademik araştırma hayatının başında olan ve Dinler Tarihi, Din Sosyolojisi, Din Eğitimi, Din Fenomenolojisi, Din Psikolojisi, Din Antropolojisi gibi bilimsel alanlarda lisansüstü çalışma yapan öğrencilerin örnek alabileceği ve bu alanlara ilgi duyan tüm okuyucu ve akademisyenlerin yararlanabileceği bir eserdir.

Gönderim Tarihi: 10 Eylül 2023

Kabul Tarihi: 8 Aralık 2023

Yayımlanma Tarihi: 15 Aralık 2023

SİSTEM BAĞLAMINDA DİN EĞİTİMİ

Fatih Menderes Bilgili- Ömer Yavuz
Türkçe, Konya: Çizgi Kitabevi, 2020, 344 sayfa.

Ayşe Betül BALIKÇI*

Din, insanların hayatlarını şekillendiren, yaşamlarına anlam katan, inananların temel dinamiği, hayat yolculuğunun vazgeçilmez kılavuzudur. Özellikle İslam dini, insanlığın kurtuluşuna, iç huzurunu yakalamış kâmil insana ulaşmada başat aktördür. Bilgili ve Yavuz, kitapta, bu kazanıma ulaşmada yapılacak din eğitimi, normatif bir biçimde, fizik biliminin ışığında oluşturmaya çalışmaktadır. İslam'ın öznelikleri doğrultusunda evrensel, genel geçer inanılan dinin eğitimi formüle etme amacında olan çalışma, din eğitimi alanına farklı bir bakış açısı sunmaktadır. 11 bölüm, giriş ve sonuç bölümlerinden oluşmakta ve kalp eğitimine özel bir önem atfetmektedir.

“Din Kavramı Hakkında Bir Değerlendirme” adlı birinci bölümde fizik ötesi âlemden bilgi sahibi olma imkânı veren din kavramı, fiziki âlemdeki kavram örüntüsü üzerinden örneklenir. “*Her ilmi disiplinin geçerliliği test edilmiş, sonuçları kabul edilmiş, dinamik bir kavram topografyasına sahip olduğu*” (s.17) ifade edilir. İlmî hayatta anakronizme düşülmemesi hatırlatılır. Kur'an ayetleri, geleneğin bakış açısından arındırılırsa fizik bilimleri gibi nesnel yasalar oluşturacaktır. Böylece inananlar, tahkiki imana kavuşarak toplumsal barışı tesis edebileceklerdir. Din eğitiminin buradaki fonksiyonu, olası entropi artışını asgariye indirebilmesidir (s. 35). İkinci bölümde evrensel özelliğe sahip Kur'an'ın tanrı anlayışı “*İnsanın zihin dünyasında yeterli olmayan*

---

* DİB, Müftü Yardımcısı

e posta: aysebetulbalicki@gmail.com, ORCID: 0000-0002-7806-3787.

Atıf/Cite as: Balıkçı, Ayşe Betül. “Kitap Tanıtımı: Sistem Bağlamında Din Eğitimi”. *Dini Araştırmalar* 26/65 (Aralık 2023), 699-702.

bir şeyler için mi din geldi? Dini insan mı icat etti, din yapay mıdır? Doğal mıdır?” (s. 46) sorgulanır. Yapısöküm metodu, doğa ile yüzleştirilir. Evrenle ilişki kuran insanın, fiziki âlemin işleyiş ve nizamını, metafizik eğitimde metot olarak keşfinden ve fizikselleştirmeden bahsedilir. Kibirlenme, seslerin en çirkinini eşek sesi ile fizikselleştirilir (s. 59).

Üçüncü bölümde “Eğitim Kavramının Yakın Anlamları” başlığında eğitim/terbiye, öğretim/tâlim, edep/te’cip kavramları arasındaki ilişkiden bahsedilir. Eğitimde “din eğitimi” mi “dini eğitim” mi tartışmasına değinilir. Asıl mesele; din eğitiminde neyin öğretileceğidir. Muhatap kitleyi tanımak gelişim basamaklarını, zihinsel olgunluğu göz önüne almak önemlidir. Dördüncü bölümde sistem, “*Belirli bir gayeyi gerçekleştirmek için gerekli olan düzenli, kesintisiz biçimde birbirini izleyen operasyonlar koleksiyonu*” (s.82) şeklinde tanımlanır. Nasıl ki Kur’an; evrenseldir ve insanın tüm boyutlarına hitap eder, din eğitimi de disiplinler arası yaklaşımla insanın tüm boyutlarını içeren bir sistem oluşturmalıdır. Bu bağlamda yazar din eğitimini; kişiye çevre bilinci, iş, aile ahlakı kazandıran, rol model olmasını sağlayan süreç (s. 98) olarak tanımlar.

“Din Eğitiminde Araçsallaştırma Sorunu” adlı beşinci bölümde, din eğitiminin yoğun bilgi kirliliğine karşı doğal bilgi ile zihinleri besleyip ulü’l-elbâba ulaşma hedefi, mabedin fonksiyonu, kazanımları sorgulanmaktadır. Din eğitimi, bilimin verileri ışığında eğitimini güçlendirebildiği gibi bilimin sakıncalı alanlarda kullanılmasına engel olur. Altıncı bölümde sembollerin ve dilin önemi, determinizm, sebep-sonuç gibi fiziki alemde var olan nesnel bilgi ve dilin, din içinde oluşturulmasının gerekliliğinden ve Kur’an’ın sıklıkla tekrar eden afak ve enfüsi ayetlerin vurgusundan bahseder. Nasıl ki, fiziki âlemin dili matematik ise, tasarımcının dilini tespit ve bunun eğitimi, din eğitimcilerinin sorumluluğundadır (s. 136).

Yedinci bölümde “Kültürel Kodların Din Eğitimi Açısından Önemi” başlığında din eğitiminde muhatap kitlenin içinde bulunduğu sosyo-kültürel şartların dikkate alınması gerektiği anlatılır. İslam hukukunda Mecelle kaidelerinden olan zamanın değişmesine bağlı olarak hükümlerin değişeceği¹ ilkesinde belirtildiği gibi gün gelir, hükümler değişebilir. Burada din eğitimine düşen, Mehmet Akif’in deyimiyle Kur’an’ın hükümlerini asrın idrakine söyletmek, geleneğimizde irfan denilen öz farkındalık kazandırmaktır (s. 153). Farklı

¹ Ali Haydar Efendi, *Dürrü’l Hükkâm Şerhu Mecelleti’l-Ahkam* (İstanbul: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2019), 1/102.

kültürel yapılar, amaç olarak görülürse, İslam'ın Araplaşması, Hıristiyanlığın Avrupalılaşması (s. 156) gibi yanlışa gidilir. Sekizinci bölümde, sadece maddi bünyeye sahip olmayıp, ruh, zihin, kalp gibi manevi bir yönü olan insanın, iradesi ile hayatın öznesi olduğu hatırlatılır. Din eğitimi, bireye kendini tanımasını, yönetmesini (s. 172) öğretirken önce Rabbini tanımasını sağlar. Kur'an'ın ifadesiyle “*Rabbini unutup bu yüzden Allah'ın da onlara kendilerini unutturduğu*”² kimselere kılavuzluk için, din eğitimi insanla ilgili bütün disiplinlerle ilişkilidir, insanın fenotipsel yapısını esas almalıdır.

“Din Eğitiminde Akılsal ve Duygusal Sistemlerin Önemi” başlıklı dokuzuncu bölümde, sebep sonuç ilkesine ilaveten evrendeki her şeyin insanın anlayabileceği yapıda olduğunu anlatan antropik ilkedен bahsedilir (s. 196). Akılcı ve duygusal sistemler arasındaki çatışma konusunda “vagon çıkmazı” (s. 200) örneğiyle fiziksel yakınlığın olmadığı teknoloji dünyasında duygusal etkilerin zayıfladığı açıklanır. Onuncu bölümde, ihmal edilen kalp eğitiminden bahsedilir. Kalp, kendisine zarar vermeyen ortamlarda bulunarak, (s. 217), sâlih amelleri gaye edinerek gelişir. Kalbin fonksiyonlarını yerine getirebilmesi, bir hedefe odaklanmış özben ile kalp inşası sonucunda olurken, inşa edilmeyen kalp, epigenetik özelliği nedeniyle kendini bilgiye kapatır. Kalbin sözde Tanrı inançlarından kurtulması, kelebek etkisi olabilecek her türlü kötülükten uzak durması gerekir. Son bölümde genetik program üzere yaratılan insanda pasif ve aktif bilincin mevcut olması, özbenin toplumsallaşmayla öğrendiği bilinç dışı davranışların pasif bilinç fazında değerlendirildiği anlatılır. Din eğitimi, pasif bilinç düzeyindeki batıl inançlarla bozulmaları önlemede önemlidir.

Yazarların çalışmaya bilimsel bir aktivite yürütebilmek adına kavramların içeriklerini belirlemeye çalışmakla başlaması önemlidir. Bu şekilde eserde kullanılan teknik kavramları netleştirmiş ve anlam kargaşası oluşmasına engel olmaya çalışmışlardır. Kitap, din eğitimiyle ilgilenenlere, Kur'an-ı Kerimin surelerinin isimlerini incelediklerinde, Kur'an'ı kâinat ile beraber okumaya bizzat kendisinin davet ettiğini ve bu anlayışla bir din eğitimi oluşturma ilhamını verdiğini ifade eder. Çalışma, Yaraticının tevhid ilkesinin yeryüzüne bir yansıması olarak bütünlük ve ahenkten hareketle din eğitiminin ilkelerini belirlemeye çalışır. Kâinatın tıpkı Kur'an gibi ilkeler vaz ettiğini ortaya koyması, bu sisteme matematik-mantık açısından bakması, okuyucunun kitaba olan ilgisini artırmaktadır. Aslında aynı hakikati bulmak adına ortaya konan ilmi disiplinlerde kategorilendirme yapmanın ve üstünlük gibi değerler atfet-

² Kur'an Yolu Meâli, 2014, Haşr 59/19.

menin yanlışlığını, ilimlerin ikili ayrımına karşı çıkması manidardır. Bununla birlikte eserde din eğitiminin temel konuları, sistematik bir bütünlük içerisinde ele alınmaz. Bir ders kitabı formatından ziyade din eğitimi teorisi oluşturmaya çalışılır. Teori ve ilkeleri dini gelenekten arındırarak belirlemeye çabalar ama din eğitiminin problemlerine ve çözüm önerilerine değinilmez. İlimlerin tasnifinin hakikati görmeye nasıl engel olduğunun izahı da kitaptan beklenen ama açıklanmayan hususlardandır.

Nesnel bir din dili olmazsa anlam kargaşası yaşanacağından, genel geçer kâinat yasaları ışığında din dili oluşturma çabası, kitaba özel değer atfetmektedir. Bununla birlikte çalışma, din eğitiminin eğitsel gerçeklik ve eğitim bilimleri ile ilişkisine hiç değinmemektedir. Din eğitiminin interdisipliner bir anlayışa sahip olması gereğinden bahsetmekle beraber fizik yasaları çerçevesinde bulunacak din dilinin yöntem ve teknikleri hakkında ve diğer dinlerin öğretimi konusunda nasıl bir yaklaşım içereceğini belirtmemektedir. Eğitimde süreç ve sonuç boyutuna kalp eğitimi açısından bakıp süreci esas alması, suç ve cezanın nörolojik boyutunu din eğitimi açısından tartışmaya açması, din eğitiminin fonksiyonelliği ve disiplinlerarası özelliği açısından anlamlıdır.

Yayın İlkeleri

1. *Dini Araştırmalar*, din bilimleri ve ilahiyat alanlarındaki akademik çalışmalara öncelik vermekle birlikte, sosyal bilimlerin her alanında yapılan akademik çalışmaların yayımlandığı ve tartışıldığı bir ortam oluşturmayı amaç edinmiştir.
2. *Dini Araştırmalar*'da, sosyal bilimler alanında, din bilimlerinin temel problemlerini bilimsel bir bakış açısıyla ele alan, bu konuda çözüm önerileri getiren yazılara yer verilir.
3. *Dini Araştırmalar*, sosyal bilimler, din bilimleri ve ilahiyat alanlarındaki makaleleri, çevirileri, olgu sunumlarını, araştırma notunu, kitap ve sempozyum tanıtımlarını yayımlayarak başta ilahiyat alanındaki akademisyen ve öğrenciler olmak üzere din bilim alanına ilgi duyan geniş bir okuyucu kitlesine bilimsel bilginin ulaşmasına hizmet etmektedir.
4. *Dini Araştırmalar*'da, özgün makaleler veya daha önce yayımlanmış çalışmaları değerlendiren bu konuda yeni ve dikkate değer görüşler ortaya koyan incelemeler yayımlanır.
5. Makalelerin yayımlanabilmesi için, daha önce başka yerde yayımlanmamış veya yayımlanmak üzere kabul edilmemiş olma şartı aranır. Daha önce bilimsel bir toplantıda sunulmuş bildiriler de, bu durum açıkça belirtilmek şartıyla kabul edilebilir. Lisansüstü tezlerden danışmanı ile üretilen makalelerde tez yazarı ilk isim, danışman ikinci isim olarak belirtilmelidir. Ayrıca anket, mülakat, odak grup çalışması, gözlem, deney, görüşme teknikleri kullanılarak katılımcılardan veri toplanmasını gerektiren nitel ya da nicel yaklaşımlarla yürütülen her türlü araştırmalar için etik kurul izni alınmış ve izin belgesinin makale tam metni ve telif devir formu ile birlikte sisteme yüklenmiş olması gerekmektedir. Bu iznin alındığına dair ifadeler makale içinde yöntem bölümünde de belirtilmelidir. Makaleler intihal programı ile taranır, %15 ve üstü benzerlik tespit edilen makaleler değerlendirmeye alınmaz.
6. *Dini Araştırmalar* dergisinde kör hakemlik sistemi uygulanır.
7. *Dini Araştırmalar*, Temmuz/Aralık, Ocak/Haziran olmak üzere yılda iki sayı olarak yayımlanır. Temmuz/Aralık sayısı için makale son gönderim tarihi 15 Ekim; Ocak/Haziran sayısı için 15 Nisan'dır.

Yazıların Değerlendirilmesi ve Ücret Politikası

1. Dergimize makale göndermek isteyen yazarlardan, başvuru esnasında kabul ya da red şartına bağlı olmaksızın 2023 yılı için 650 TL'lik hizmet bedeli alınır. Makale yayımlansa ya da yayımlanmasın bu ücret iade edilmez. Bu itibarla dergimiz YÖK'ün yağmacı/şaiBELİ kabul ettiği dergiler kategorisinde yer almamaktadır. Nitekim;

Yükseköğretim Kurulu'nun 07.03.2019 tarihli Genel Kurulunda alınan ve doçentlik başvuru koşullarına ilişkin olan kararda, 07.03.2019 sonrası yayımlanmış, makaleler için geçerli olmak üzere, makale kabulünden sonra yayımlanması için yazardan ücret veya ek ücret talep eden dergilerin (yağmacı/şaiBELİ dergiler), bu ilişkinin bir çıkar çatışması içermesi nedeniyle doçentlik başvuru şartlarında (beyanname) kullanılmayacağı, ancak özgeçmiş ve eserler listesine eklenmeleri gerektiği belirtilmiştir.

Buna göre aşağıdaki dergiler, yağmacı/şaiBELİ olarak nitelendirilmemekte ve doçentlik başvuru şartlarında (beyanname) kullanılabilirlerdir:

- Makale başvurusu sırasında - kabul/red şartına bağlı olmaksızın- ücret alan dergiler,
- Abonelik usulü ile çalıştığı halde ilgili makaleyi açık erişimli yapmak için ücret talep eden dergiler,
- Makale basımı sürecinde yazarlardan herhangi bir ücret talep etmeyen dergiler

2. *Dini Araştırmalar*'a gönderilen yazılar, öncelikle ön incelemeye tabi tutulur, biçimsel olarak ve konu uygunluğu açısından incelenir, benzerlik raporu alınır. Bu aşamada yazarlardan gerekli görülürse düzeltme talep edilir. Bu süreci geçen yazılar Yayın Kurulu tarafından, incelenir. Makalelerin değerlendirilmesinde akademik tarafsızlık ve bilimsel kalite temel ölçütlerdir. Değerlendirme için uygun bulunanlar, ilgili alanda uzman iki hakeme gönderilir. Hakem raporlarından biri olumlu, diğeri olumsuz olduğu takdirde, yazı, üçüncü bir hakeme gönderilebilir veya Yayın Kurulu, hakem raporlarını inceleyerek nihai kararı verebilir. Yazarlar, hakem ve Yayın Kurulunun eleştirisi ve önerilerini dikkate alırlar. Katılmadıkları hususlar varsa, gerekçeleriyle birlikte itiraz etme hakkına sahiptirler.

3. *Dini Araştırmalar*'da yayımlanan yazılardaki görüşlerin sorumluluğu yazarlarına aittir. Yazı ve fotoğraflardan, kaynak gösterilerek alıntı yapılabilir.

Yazım Dili

Dini Araştırmalar'a başta Türkçe olmak üzere diğer bilim dillerinde makale kabul edilmektedir.

Yazım Kuralları

Makalelerin, aşağıda belirtilen şekilde sunulmasına özen gösterilmelidir:

1. Başlık: İçerikle uyumlu, onu en iyi ifade eden bir başlık olmalı, koyu ve büyük harflerle yazılmalıdır. Makalenin başlığı, en fazla 10-12 kelime arasında olmalıdır.
2. Yazar ad(lar)ı ve adres(ler)i: Yazar(lar)ın ad(lar)ı ve soyad(lar)ı koyu, adresler ise normal ve eğik karakterde harflerle yazılmalı; yazar(lar)ın görev yaptığı kurum(lar), e-posta adres(ler)i, ORCID numara(lar)ı belirtilmelidir.
3. Öz: Makalenin başında, araştırmanın problemini, amacını, önemini, yöntemini ve bulgularını/sonuçlarını öz biçimde ifade eden ve en az 100 en fazla 200 kelimedenden oluşan Türkçe öz ile; en az 250 kelimedenden oluşan İngilizce öz bulunmalıdır. Öz içinde, yararlanılan kaynaklara, en az 5, en çok 8 sözcükten oluşan anahtar kelimeler verilmelidir. Anahtar kelimeler genelden özele doğru düzenlenmeli, yazımın genel konu alanı eklenmelidir. Ayrıca hakem raporlarından sonra yayına kabul edilen makaleler için en az 750 kelimedenden oluşan geniş İngilizce özet (summary) istenmektedir.
4. Ana Metin: A4 boyutunda (29.7x21 cm.) kâğıtlara, MS Word programında, Times New Roman veya benzeri bir yazı karakteri ile 12 punto, 1.5 satır aralığıyla yazılmalıdır. Sayfa kenarlarında 2.5 cm. boşluk bırakılmalı ve sayfalar numaralandırılmalıdır. Yazılar 8000 (sekizbin), kitap tanıtımları 1000 (bin) kelimeyi geçmemelidir. Metin içinde vurgulanması gereken kısımlar, koyu değil eğik harflerle yazılmalıdır.
5. Bölüm Başlıkları: Makalede, düzenli bir bilgi aktarımı sağlamak üzere ana, ara ve alt başlıklar kullanılabilir ve gerektiği takdirde başlıklar numaralandırılabilir. Ana başlıklar (ana bölümler, kaynaklar ve ekler) büyük harflerle; ara ve alt başlıklar, yalnız ilk harfleri büyük, koyu karakterde yazılmalı; alt başlıkların sonunda iki nokta üst üste konularak aynı satırdan devam edilmelidir.
6. Tablolar ve Şekiller: Tabloların numarası ve başlığı bulunmalıdır. Tablo çiziminde dikey çizgiler kullanılmamalıdır. Yatay çizgiler ise sadece tablo içindeki alt başlıkları birbirinden ayırmak için kullanılmalıdır. Tablo numarası üste, tam sola dayalı olarak dik yazılmalı; tablo adı ise, her sözcüğün ilk harfi büyük olmak üzere eğik yazılmalıdır. Tablolar metin içinde bulunması gereken yerlerde olmalıdır. Şekiller siyah beyaz baskıya uygun hazırlanmalıdır. Şekil numaraları ve adları şeklin hemen altına ortah şekilde yazılmalıdır. Şekil numarası eğik yazılmalı, nokta ile bitmeli, sadece ilk harf büyük olmak üzere şekil adı dik yazılmalıdır.
7. Resimler: Yüksek çözünürlüklü, baskı kalitesinde taranmış halde makaleye ek olarak gönderilmelidir. Resim adlandırmalarında, şekil ve çizelgelerdeki kurallara uyulmalıdır. Şekil, çizelge ve resimler toplam 10 sayfayı (yazımın üçte birini) aşmamalıdır.
8. Atıf ve kaynakça yazımında, İSNAD Atıf Sistemi (İSNAD-Metiniçi ve İSNAD-Dipnotlu) kullanılmalıdır: <https://www.isnadsistemi.org/guide/> Zotero, EndNote, Mendeley gibi atıf yönetim yazılımları ile verilen kaynakça bilgileri mutlaka manuel olarak kontrol edilmelidir.

Yazıların Gönderilmesi

Yukarıda belirtilen ilkelere uygun olarak hazırlanmış yazılar, sayı için belirlenen makale gönderim tarih aralığında <http://dergipark.gov.tr/da> adresi üzerinden dergimize gönderilir. Yazarlarına raporlar doğrultusunda geliştirmek ve/veya düzeltilmek üzere gönderilen yazılar, gerekli düzenlemeler yapıldıktan sonra en geç 15 gün içinde tekrar dergiye ulaştırılır. Yayın Kurulu, esasa yönelik olmayan küçük düzeltmeler yapabilir.